irodalom ismeret

2017/1

Wesselényi Polixéna itáliai feljegyzései

A Batsányi–Verseghy vitáról

Berzsenyi Dániel verseinek társadalmi áramlása

Eötvös József szülőháza

Malonyay Dezső regényéről

Irodalomismeret
2017/1

Alapította a Magyar Irodalomtörténeti Társaság
A kiadásért felel a Magyar Irodalomtörténeti Társaság elnöke
Megjelenik évente négyszer

www.irodalomismeret.hu

HU ISSN 0865-6886

Szerkesztőbizottság:
Kenyeres Zoltán (elnök)
Bengi László
Gintli Tibor
Petőcz András
Sipos Lajos

Főszerkesztő:
Szilágyi Márton

Szerkesztő:
Bátori Anna

Olvasószerkesztő:
Laczkó Krisztina

Tördelte: VLK Bt.

Szerkesztőség:

Magyar Irodalomtörténeti Társaság
1088 Budapest,
Múzeum krt. 4/A, III. em. 323.

iris@irodalomismeret.hu

A folyóirat megjelenését támogatja:

A nyomdai munkálatokat a Séd Nyomda Nyomdaipari, Kiadói és Kereskedelmi Kft. nyomdaüzeme végezte.

Egy szám ára: 500 Ft • Előfizetési díj belföldön egy évre: 2000 Ft • MIT-tagoknak: 1300 Ft.
A folyóirat nyomtatott kiadását előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) és a Könyvtárellátó Nonprofit Kft. (1134 Budapest, Váci út 19.).
Példányonként megvásárolható az Írók boltjában (1061 Budapest, Andrássy út 45.)
A lap megrendelhető a szerkesztőség postacímén vagy e-mailben, a Magyar Irodalomtörténeti Társaságtól (mit.tarsasag@gmail.com).

B_02-03.indd 1 2017.07.02. 11:16:37

E számunk elektronikus kiadásában a további írások olvashatók:

Szépirodalom (összeállította és szerkesztette: Germán Ágnes)

Bíró József	(30) (vers) (31) (vers) (32) (vers)
Kiss Attila	Papírkorona (próza)
Molnár Zsolt Arthúr	nem kaptam eleget (vers) nyárvégi vacsora (vers)
Erdősi M. Rita	Bye (próza)
Nagy Lea	Őrültek és bolondok (vers) Múlás (vers) Skrupulusok (vers)
Vidéki Bianka	Szakmai ártalom (próza)

B_02-03.indd 2 2017.07.02. 11:16:38

Tartalom

Szőcs Géza: Villogó szemek, erdő, éjszaka 3

Tanulmányok

Ujvári Nóra:
Megelevenített emlékképek (Wesselényi Polixéna itáliai feljegyzései) 5

Hovánszki Mária:
Verseghy contra Batsányi, avagy a Batsányi–Verseghy vita alakulása
Verseghy kufsteini kéziratai alapján 14

Vaderna Gábor:
Szövegidentitás, variáns, vázlat (Berzsenyi Dániel verseinek társadalmi áramlása) 44

Devescovi Balázs:
Eötvös József szülőháza Budán: Úri utca 19. 60

Gergye László:
Tükrök és tükröződések (Malonyay Dezső: Az utolsó) 68

Kritika

Markó Anita: Bognár Péter:
A régi magyar párrímköltészet német vonatkozásai 86

Wirágh András:
A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi almanachja, szerk. Szerdahelyi Sándor
(reprint kiadás), Boka László és Szénási Zoltán kísérőtanulmányaival 90

Surányi Beáta:
Bednanics Gábor: Modern mítoszok és az újraírás lehetőségei.
A líraolvasás esélyei a 21. században 94

Takács Emma:
Narratíva és politika. Mikszáth-újraolvasás 99

Gábori Kovács József:
Szilágyi Márton: Hagyománytörések. Tanulmányok az 1840-es évek irodalmáról 104

Kenyeres Zoltán:
Lengyel András: Ellenkultúra, peremhelyzetben. Marginalitástörténeti vázlatok 113

Iris_2017_01.indb 1 2017.07.02. 11:15:28

In memoriam

Kiss Farkas Gábor:
Emlékezés Orlovszky Gézára (1960–2017) 120

Szilágyi Márton:
Tarjányi Eszter (1962–2017) halálára 123

E számunk szerzői

Devescovi Balázs, PhD, egyetemi adjunktus (Eötvös Lóránd Tudományegyetem)

Gábori Kovács József, PhD, posztdoktori ösztöndíjas (MTA BTK Irodalomtudományi Intézet)

Gergye László, kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Lóránd Tudományegyetem)

Hovánszki Mária, PhD, tudományos munkatárs (MTA – Debreceni Egyetem, Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport)

Kenyeres Zoltán, az MTA doktora, professor emeritus (Eötvös Lóránd Tudományegyetem)

Kiss Farkas Gábor, PhD, habilitált egyetemi adjunktus (Eötvös Lóránd Tudományegyetem)

Markó Anita, PhD-hallgató (Eötvös Lóránd Tudományegyetem – Universität Wien)

Surányi Beáta, PhD-hallgató (Eötvös Lóránd Tudományegyetem)

Szilágyi Márton, az MTA doktora, egyetemi tanár (Eötvös Lóránd Tudományegyetem)

Takács Emma, MA-hallgató (Eötvös Lóránd Tudományegyetem)

Ujvári Nóra, PhD-hallgató (Eötvös Lóránd Tudományegyetem)

Vaderna Gábor, PhD, egyetemi adjunktus (Eötvös Lóránd Tudományegyetem)

Wirágh András, PhD, tudományos segédmunkatárs (MTA BTK Irodalomtudományi Intézet)

Iris_2017_01.indb 2 2017.07.02. 11:15:30

Szőcs Géza

Villogó szemek, erdő, éjszaka

Egy lány lép ki a Bibliából.

Ilyen lehetett Kleopátra.
A nagymacskákra is hasonlít.
Egy éjszín, perzsa leopárdra.

Főleg, amikor visszanéz rád,
a fejét elfordítva, hátra.

Bemutatkozol, meghajolsz.

Kisasszony, Hódölő vagyok
és maradok szolgálatára,

maradok az Ön Hódölője.

Ujvári Nóra

Megelevenített emlékképek

Wesselényi Polixéna itáliai feljegyzései

Wesselényi Polixéna[1] feleség és anya, harmincnégy éves útja kezdetekor. Származása, neveltetése és az a történelmi légkör, amelyben felnőtt, hatással voltak szemléletének formálódására. Gondolok itt rokonságára, néhány nevet említve: apai ágon Wesselényi Ferencre (aki az I. Lipót császár elleni szövetkezés szervezője volt), unokatestvérére, Wesselényi Miklósra, akivel szoros kapcsolatot ápolt (a kettejük közti viszonyt Jékely Zoltán „szenvedélyes", Károlyi Amy[2] pedig viszonzott szerelemnek tekinti), nagy-nagynénjére, akit szintén Wesselényi Polixénának hívtak (apjához írt *Szomórú kesergő versei*-t Kolozsváron nyomtatták ki 1759-ban) és Wesselényi Zsuzsannára, aki 1796-ban Bécsbe utazott, és emlékeit szintén írásba foglalta, bár más cél vezérelte utazását, nem az élményszerzés.

Wesselényi Polixéna huszonkét évesen ment hozzá első férjéhez, báró Bánffy Lászlóhoz, akivel házassága megromlott, ezért nélküle indult itáliai és svájci utazására az 1835. év elején. „Pangásos házasélete tizenvalahányadik évében jut odáig, hogy konfliktusos helyzetéből kitörve, irodalmi példákra vagy azok nélkül, itáliai utazásban próbáljon felejtést, új életcélt találni."[3] Magyarországon ekkor már fellendült az érdeklődés az utazások iránt, amit egyrészt bizonyít, hogy az Akadémia 1835-ben kétszáz arany jutalmat adott Bölöni Farkas Sándornak *Utazás Észak-Amerikában* című könyvéért. Másrészt ebben az időben születtek olyan cikkek, értekezések, – mint Huszár Károlyé a Tudományos Gyűjteményben: *Javallat utazásra oktató kollégyom felől* és Nagy Ferencé a Nemzeti Társalkodóban: *Egy szó a hazábani utazásról* –, amelyek az utazás elméletét taglalták. Ezek az utazásokról szóló beszámolók kezdetben nem irodalmi, hanem földrajzi, néprajzi jelentőséggel bírtak, gyakoriak voltak a múzeumokról, művészi nevezetességekről, valamint az utazás módjáról szóló leírások.

---

[1] Életrajza kapcsán bővebben lásd: Cs. Lingvay Klára, *Báró Wesselényi Polixéna* = Wesselényi Polixéna, *Olaszhoni és schweizi utazás 1842*, kiad., bev., jegyz. Cs. Lingvay Klára, Kolozsvár, Kriterion, 2006, 5–46 és Jékely Zoltán, *A XIX. század Murányi Vénusza = Wesselényi Polixéna Olaszhoni és schweizi utazás (1842)*, kiad. Győri János, Jékely Zoltán, utószó Jékely Zoltán, Budapest, Magvető, 1981, 355–445.

[2] Károlyi Amy, *Kettős portré: Költészet és valóság: Wesselényi Polixéna és Psyché*, It, 14(1982),1. sz., 62–69.

[3] Jékely, *i. m.,* 361.

Iris_2017_01.indb 5 2017.07.02. 11:15:30

„A 19. század első fele egyértelműen az utazások és az útleírások »aranykorának« tekinthető [amikor] hirtelen megnőtt az Európában tett utazásokról szóló beszámolók száma, illetve jelentősen átalakult az utazásról vallott felfogás."[4] Míg a 18. században a kényelmi szempontokat nagyrészt kénytelenek voltak feláldozni a külföldre látogatók, addig a következő században az utazás minősége jelentősen változott. Az útikönyvek megjelenése – írja James Buzard[5] – hozzájárult ahhoz, hogy az utazási feltételek javultak, mind anyagilag, mind idő tekintetében. A korábbi útleírások nagy része az utazás során tapasztalható akadályokat, veszélyeket, kockázatokat említi, mint az utak akkori rossz minősége, a vendégfogadók állapota, a lassú és drága közlekedés hátránya, valamint a politikai helyzet rendezetlensége egyes országokban. Az itáliai utazás még nehézkes volt, okaira nézvést Berzeviczy Albert[6] az útlevélhez kötöttséget, az út hosszúságát és a politikai helyzetet említi. Ennek érzékelhető mivoltát Polixéna is átélte itáliai tartózkodása során: „Elestélyedvén, vetturinónk,[7] mert a környékben haramiák szoktak lenni, kik az éji utazókat megtámadják, megszállást javasla."[8] Az olasz nép fő bevételi forrását a külföldre látogatók jelentették, akár kirablásukról – mondván, „gazdagok lehetnek" –, akár az utazók kíváncsiságának kielégítéséről, teljes körű kiszolgálásáról volt szó. Itáliában kalauzolást, kíséretet, idegenvezetést biztosítottak a helyiek, hiszen ekkor már nagyobb társaságok – részint hölgyeikkel együtt – töltötték az év egy egész részét a régi „Grand Tour országútjának"[9] egy-egy állomásán. Az antik művészeti érdeklődés mellett előtérbe került a keresztény színhelyek, emlékek megismerése is. Az olaszok élelmesen kihasználva a jelentkező szükségletek bővülését – mondhatni megteremtve a jövőbeli turisztikai hagyományok alapjait – a külföldről érkező idegenek mindennemű kívánságát teljesítették pénzért cserébe. E mellett saját maguk is igényt teremtettek néhány szolgáltatásra, ilyen volt a nápolyi tengerparton ülő írnok, aki hordozható asztala mellett a „tollat tudósi módon füle mögé dugván, szólítgatja fel a járkálókat: nincs-e íratni való kötelező vagy nyugtató levél, testamentum, vers vagy szerelmeslevél; ő mindenre kész, mindent meg tud írni, csak tegyék le a carlinót".[10] Máskor az olaszok ügyes érzékkel értékesítették az általuk antiknak kikiáltott tárgyakat. „Ily módon szokták itt az idegent rászedni s egy falka, sárral bémázolt és

---

[4] Szász Géza, *Országkép a 18–19. századi útikalauzokban*, Aetas, 28(2013), 3. sz., 44.

[5] James Buzard, *The Grand Tour and after (1660–1840) = The Cambridge Companion to Travel Writing,* eds. Peter Hulme, Tim Youngs, Cambridge, University Press, 2002, 37–52.

[6] Berzeviczy Albert, *Magyar utazók Olaszországban a múlt század első felében*, Budapest, Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai), 1903.

[7] Cs. Lingvay Klára lábjegyzete Polixéna útinaplójának szövegkiadásában: „A vetturinók olyan szekeresek, kik saját szekereiken egész társaságokat hordoznak, s azok útiköltségeit magok fizetik; de az állomásokat tetszésök szerint választják" Wesselényi, *Olaszhoni…*, *i. m.*, 2006, 62.

[8] Wesselényi, *Olaszhoni…*, *i. m.*, 2006, 68.

[9] „Grand Tour országútja": Páris – Turin – Firenze – Róma – Nápoly – Velence – Bécs – Rajnavidék – Németalföld. Gyömrei Sándor, *Az utazási kedv története*, Budapest, Gergely R. kiadása, 1934, 77.

[10] Wesselényi, *Olaszhoni…*, *i. m.*, 2006, 191.

Iris_2017_01.indb 6 2017.07.02. 11:15:30

újonnan földbe ásott cserépedényt nékie jó drágán eladni, ha elég újonc, hogy magát rászedni engedje"[11] – jegyzi meg Polixéna pompeji látogatása kapcsán.

Polixéna Bécsből indult útnak az 1835. év első napján lányával, a tízéves Jozefával, inasával (erdélyi magyar) és – naplójában barátnőjeként emlegetett – nevelőnőjével, Susanne-al,[12] és az év telén érkezett vissza Erdélybe. Utazása majd tíz hónapig tartott. Útvonalának jelentős része megegyezik az előző századok utazói által kijelölt Grand Tour állomásaival. Az a XVIII. századi társadalmi felfogás, „amely szerint a jó társaság irányító tagja nem lehet, aki ezeket a városokat nem látta",[13] érezhetően még a 19. századi utazások megtervezésekor is hatott. Polixéna Bécsből indulva Triesztnél szállt hajóra Ancona felé, Ternin keresztül vetturinót bérelt Rómába, ahonnan postalovakkal dél felé, Nápolyba vezetett az útja. Visszafelé Román és Ternin keresztül ért Perugiába és Firenzébe, ahonnan ismét vetturinóval haladt Bolognáig. Milánó felé „megunván a vetturinót […] postalovakat fogadtam",[14] írja naplójában az utazónő. Onnan – miután két hetet várakozott úti-levelére – Svájcba indult tovább ismét N., azaz John Paget[15] társaságában.

A bárónő útvonalának részletes megtervezésekor több útikönyvet, útikalauzt is használt, olyanokat, amelyek elsősorban a brit utazóközönségnek készültek. Ezeknek szerkesztési módja jól prezentálja, hogy a 19. század eleji utazók zömét globálisan még mindig az arisztokrácia és a gazdag középosztály adta. Gyömrei Sándor említi a Murray-útikönyveket, amelyeknek legfontosabb fejezete „arról ad részletes tájékoztatót, miképpen kell megszerezni a fejedelmi udvarok báljára és ünnepélyeire szóló meghívásokat és milyen eltérések vannak az egyes udvarok szertartásai között".[16] Buzard szintén említi ebből a korból a Murray-könyveket, amelyeknek szerkesztője névadójuk volt, és amelyek sémáját egy utazónő írásai teremtették meg. Mariana Starke franciaországi és itáliai feljegyzései nélkülözhetetlen ajánlásokat, információkat tartalmaztak a 19. század eleji utazók számára. Munkáit többször átdolgozta, amiket (III. John) Murray angol nyelvterületen, később (Karl és Fritz) Baedeker pedig német nyelvterületen adott közre. Az elsősorban Karl Baedeker nevéhez fűződő bédekkerek csak Polixéna utazásának évében kezdtek el terjedni.[17] Így valószínűsíthető, hogy

[11] Wesselényi, *Olaszhoni…*, *i. m.*, 2006, 216.

[12] Susanne: Susanne Bois de Chesne, aki később Barabás Miklós felesége lett.

[13] Gyömrei, *i. m.*, 77.

[14] Wesselényi, *Olaszhoni…*, *i. m.*, 2006, 299.

[15] Paget János volt Wesselényi Polixéna második férje. Paget 1835-ben itáliai tanulmányútja során ismerkedett meg Polixénával. Itália mellett több országot is beutaztak együtt. Lásd erről még Kovács Sándor, *Egy angol-magyar unitárius életútja: John Paget 1808–18920 = A szent szabadság oltalmában: Erdélyi unitáriusok 1848-49-ben,* szerk. Gaal György, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2000, 316–334 és John Paget, *Magyarország és Erdély: Napló*, kiad., bev., jegyz. Cs. Lingvay Klára, Kolozsvár, Kriterion, 2011.

[16] Gyömrei, *i. m.*, 123.

[17] Az útikönyvek kiadására szakosodott utazó első műve 1835-ben jelent meg *Rajnai utazás Mainztól Kölnig* címmel.

Iris_2017_01.indb 7 2017.07.02. 11:15:30

– szépirodalmi és filozófiai művek olvasása mellett – Polixéna itinerániumokból tájékozódott, „melyek a lehetséges útirányokat, a hasznos tudnivalókat és a látnivalók felsorolását tartalmazták".[18] Ilyen volt akkor a Reichard-féle útikalauz, amelynek 1817-es kiadásakor maga a kiadó jelzi több kötet megjelenését is, ezek között megtalálható volt az *Itinéraire de l'Italia* is.[19]

Mariana Starke műveiben – kiadott kalauzaiban – rendszerezte a korábban közreadott útikönyvekben is megtalálható ismereteket, és kiegészítette azokat új szempontokkal. Kitért mind a szállás, a közlekedési lehetőségek, a látnivalók, valamint az utazás során felmerülhető költségekre is. Felismerte, hogy az utazási szokások változásakor új típusú útikönyvekre van szükség. Műveinek célja átfogó ismeretek közreadása volt, mind egyedül, mind családdal utazók számára. Népszerűségének bizonyítékaként Polixéna útinaplójában név szerint említi, mint „vezérkönyve" íróját: „Mariana Starkeat elővevén, felkerestük, ezen takarékos gazdasszony mennyit határoz elegendőnek. [Az olaszok] mihelyt a könyvet kezeink közt meglátták, szidni kezdették Mariana Starkeat."[20] Ebből nemcsak arra lehet következtetni, hogy Starke korábban maga is járt többek között a Polixéna útinaplójában is említett cumeai Sibylla-barlangnál, hanem a korban elterjedt ismertségére is. Starke mély benyomást tett a helybéliekre, akik művét „maledettó"-nak, azaz átkozottnak nevezték. A megjegyzés okán következtethetünk arra, hogy instrukcióira nem egyszer támaszkodtak már odalátogató utazók.

A 19. század eleje a „romantikus utazások kora".[21] A korábbi századokhoz képest nemcsak az utazások hátterében álló szándék, hanem az addig uralkodó szemléletmód is átalakult. Az „arisztokratikus-intellektuális utazások korá"-ban – amelybe a Grand Tour jelensége is beletartozik – a külföldre utazás egyfajta társadalmi szükséglet volt az arisztokrácia körében, amelyet elsőként nevelési célzat, tehát az ifjak külföldön taníttatása és ezáltal ismereteiknek bővítése; később pedig a tudósokkal, művészekkel való kapcsolatépítés határozott meg. A 18. századi nagyvárosok – mint Párizs, London, Róma –, amelyek korántsem voltak a korban rendezettek és az utazás szempontjából könnyen megközelíthetők, szellemi központokká váltak. Itt gyűltek össze az utazó arisztokraták, ahol „a legkiválóbb koponyák vannak együtt és a mindennapi érintkezésben, vitákban és versengésekben surlódva kölcsönösen tökéletesíthetik egymást, ahol minden uccasarokhoz történelmi emlék fűződik".[22] Irodalmi szalonok és udvari pompa légkörében találkozott a társaság, az egymásra idegenként tekintő különböző nemzetek tagjai, mintegy fizikálisan a külvilágtól elzárva kulturálisan közeledtek egymáshoz. A szellemi szükséglet növekedésével együtt tört magának utat az az igény,

[18] Szász, *i. m.*, 44.

[19] Ezek ismeretségére vonatkozóan említést érdemel, hogy „a Heinrich August Ottokar Reichard által készített, *Guide des voyageurs en Europe* címet viselő [útikalauz] 1818-ban már a kilencedik francia nyelvű kiadásnál" tartott. Szász, *i. m.*, 45.

[20] Wesselényi, *Olaszhoni…*, *i. m.*, 2006, 196.

[21] A különböző századok utazási korszakai kapcsán Gyömrei, *i. m.* elnevezéseit használom.

[22] Gyömrei, *i. m.*, 93.

Iris_2017_01.indb 8 2017.07.02. 11:15:30

amely az utazók érdeklődését lassanként az őket körülvevő történeti helyek, emlékek és a művészeti élmények keresése felé fordította. Az intellektuális szükségletek mellett az érzelem is előtérbe került. Az ismert világ feltérképezésével párhuzamosan az utazók főként az ismeretlent kezdték keresni. Polixéna is elvárásokkal érkezett – előzetes olvasmányainak köszönhetően – a számára idegen országba, ezek helyébe lépett az átélt élményeknek köszönhetően az írásában is érzékelhető érzelmi telítettség. Ennek igazolásként naplójából hosszabban idézek:

> Én legelőbb is a Campidoglio tornya tetejére szaladtam. Felérvén, lélegzetem elakadt, fejem szédült. Büszke szent elfogódással tekintettem az alattam fekvő hét dombok városára. Nagy vagy Róma, nagy! szerettem volna felkiáltani. Te, ki férfiúi bátorság és asszonyi erény annyi példáit adád, méltó valál Caesart megtántorítani! Mennyi elesett kicsiny nagyság jött falaid közé kolosszális ested látásával letiport nagyravágyását felejteni!
>
> Miután Rómában elragadtatásom első mámorából kijózanodtam, itt a Campidoglio tornyán – érzém legelőbb, hogy várakozásimban vagy álmaimban meg nem csalódtam; és hogy Róma megfelel mindannak, minek valaha sejdítém, s hogy érzéseinket meg tudja győzni arról, hogy azon földet tapodjuk, melyen egykor Róma büszke szenátorai jártak, és hogy szemeink előtt azon hely fekszik, mely nagy férfiak s nagy események tényeivel van szentelve. Minden bizonnyal hideg okoskodásom már azelőtt meg vala mindezekről győződve; de mind ekkorig hijában vártam érzéseimre nézve azon sejdített hatásra. Hanem a Foro Romano látása, amint ekkor előttem magánosan, elhagyattatva fekütt, azt oly élénken elővarázslá, hogy örültem ily távolról, tisztelettel tekinteni ezen emlékteli helyre, anélkül hogy kénteleníttessem közel vizsgálásimmal háborítani. Róma más részeiben az antiquariusok vizsgálatira nézve talán nagyobb érdekű tárgyak is találtatnak, s minden bizonnyal nagyobb szépséggel bírók, mint itten az előttem fekvők […]; hanem Rómában mind egyebet, nem tudom kifejezni, mit óhajtottam, s az az egyéb még mind hijányzott. Minden más városban, mindezek [az emlékek], még azon ellentét dacára is, melyet a szegénység, nyomor, rondaságnak, a gazdagság és fény kitárásaival szoros vegyülete minden lépten-nyomon undorító nevetséggel tüntet szemeinkbe, elégségesek lettek volna legdagályosabb várakozásainkat kielégíteni; hanem Rómában egyéb valamit óhajték, s azt itt megtaláltam.[23]

A romantika által felállított nemzeti-kulturális megkülönböztetés Európa országait az északi és déli népek két különböző kultúrterületére osztotta, ezáltal a magyar nép – főként az osztrák hatásnak köszönhetően – a „kemény" északhoz tartozónak vallotta magát a „lágy" dél helyett. Ezért is Itáliában a fantasztikumot, az egzotikumot és a másságot keresték és találták meg az oda utazók. „Meleg éghajlat alatt született embernek finomabbak érzékei; a szépnek szeretete nála nem, mint minálunk, scytha maradékoknál, tudománynevelte szokás, hanem természeti adomány, ösztön, szükség."[24] A romantikus irodalomban Itália az „örökös tavasznak, a régi kultúrák romvilágának, a szerelemnek és a dalnak, a természeti és jellembeli kontrasztoknak,

[23] Wesselényi, *Olaszhoni…*, *i. m.*, 2006, 92–93.

[24] Wesselényi, *Olaszhoni…*, *i. m.*, 2006, 190.

Iris_2017_01.indb 9 2017.07.02. 11:15:30

az emberi jóságnak és gonoszságnak szélsőséges hazája lett".[25] Polixéna művében találhatunk több utalást is ennek a szemléletmódnak az igazolására: „Ezen klasszikus föld fiai többnyire mind természetes ismerősei és kritikusai a szépmesterségeknek; ezen mesterművek között születve s közöttök nőve fel, azok oly mindennapi megszokott ismeretes tárgyakká váltak előttük, hogy többen közülök, kik hihetőleg az ábécét sem ismerik, Raffaelt, Michelangelót emlegetik."[26]

Polixéna műveltségére naplójában több utalást is találunk. Itáliával kapcsolatos ismereteit olvasottságának köszönheti, amit klasszikus művekből – mint Homérosz, Vergilius, Milton –, művészeti feljegyzésekből – mint Winckelmann esztétikai jegyzetei –, valamint akkor ismert regényekből, versekből és a már említett útikönyvekből szerzett meg. A művek által leírt fenséges képek is szerepet játszottak érdeklődése tárgyának megformálásában: Bulwer *Last days of Pompeji* című könyve hatására a Pompeji romok látása kapcsán arról a félelméről ír, hogy mi történik, ha „rám nézve a valóság nem fog megfelelni azon képeknek, melyeket e könyv bájoló varázsa lelkemben ébresztett".[27] Ezek az előzetes ismeretek – amelyekhez képest az utazónő szembesült a „valósággal" –, olykor a várakozásához képest lehangolóbb, máskor viszont azt túlszárnyaló élményekhez vezettek. Firenze környékét megismerve elragadtatásának adott hangot:

> Vallombrosára, a Certosa-kolostor megnézésére mentünk. A legszebb tájak egyikét, milyet ember csak képzelhet magának, s melynek bájló látmánya Miltonban oly eleven emléket hagyott, hogy vak korában írt halhatatlan verseiben is méltónak tartá emlegetni, hogy írjam én le? Zöldség, fák, vidám kék ég, bércek, völgyek, rétek, mű és szorgalom által ékesített falvak, csergedező csermely, megelégedett tekintetű csinos nép – ezek, mik e bájoló panorámában egymást felváltva előtűnnek, s mindezek összesülve nem elegendők-e egy Édent alkatni?[28]

Az itáliai tájakat bejárva, azokat előszeretettel vetette össze a klasszikus művekben ábrázolt képekkel: az Avernusi-tavat, az „Aeneisben leírt Tartarus"-nak nevezi, Vietriben felismeri a Homérosz által leírt „Syrenek sziget"-ét, a nápolyi környék kapcsán pedig kiemeli, hogy „e klasszikus földön minden lépésre a Virgilius *Aeneis*ében említett helyekre akadunk. Nagyon érdeklődő s még büszkeséggel is eltöltő azon földet tapodni, melyet a lelkes költő méltónak tartott arra, hogy oda isteneit és nimfáit lehozza".[29] Winckelmann – akinek a művei közelebb hozták az európai művelt világ érdeklődését Itália ókori műemlékeihez – esztétikai feljegyzéseit szintén szem előtt tartotta. Polixéna utazása során felkereste azokat a helyeket, ahol ismeretei tekintetében a látottak nyomán igazolást várt. Feljegyzéseinek megírásakor nemcsak az érzelmeire gyakorolt

---

[25] Vándor Gyula, *Olaszország és a magyar romantika: Az olasz és a magyar jellem egymáshoz való viszonya a magyar romantika irodalmában*, Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, 1933, 7.

[26] Wesselényi, *Olaszhoni…*, *i. m.*, 2006, 110.

[27] Wesselényi, *Olaszhoni…*, *i. m.*, 2006, 209.

[28] Wesselényi, *Olaszhoni…*, *i. m.*, 2006, 288.

[29] Wesselényi, *Olaszhoni…*, *i. m.*, 2006, 194.

Iris_2017_01.indb 10 2017.07.02. 11:15:30

hatást hangsúlyozta, hanem saját véleményét is az előzetesen olvasottakról. Naplója megírása során azonosult a nőket ábrázoló műkincsekkel: Rómában a Barberini-palotában (Guido Reni) Beatrice Cenci emlékezete kapcsán a nő ártatlanságát emelte ki: „Szép fiatal enthusiasmus, mely a szép és jó iránt oly könnyen felgyúlad! Nevessen bár rajtad az évek és sanyarú tapasztalások által kihűlt ész és szív, […] de mégis te, szent tűz, vagy egyedül […] és lelki nemesség bélyegét nyomod azon válogatottaidra kiket lelkesítesz."[30] Nápolyban pedig a Museo Borbonicóban Nero anyjának, Agrippinának megörökítése kapcsán írja: „Mennyi méltósággal elfojtott aggodalom, bánatot árul minden mozdulata el! Milyen lankasztó rezignációval van ülőhelyén elterülve! Amint rátekintettem, szinte rokon érzés könnyei lepték el szemeimet."[31] Ennek oka főként magánéletében, személyiségének folyamatos formálódásban gyökerezik.

Polixéna már romantikus utazó, olyan kalandornő, akinek bár eredeti szándéka – ami emlékeinek utólagos kötetbe rendezésekor motiválta – az volt, hogy olvasóinak objektív látásmódot kínáljon fel az itáliai műkincseket, műemlékeket illetően, vállalkozása ebben az értelemben sikertelen maradt. Ugyanakkor érdekes, hogy saját korában naplójának olvasóközönségét valószínűsíthetően éppen azok alkották, akik tudásukat el akarták mélyíteni, tájékozódni szerettek volna leírásaiból, hiszen „kinek Olaszország' kincseiről még csak képzete sem volna, könyvét bizonyosan át nem olvassa, mert arra csakugyan a barbarismusnak mesés mértéke kell, hogy valaki Olaszhonrul mit se tudjon, ollyanoknak pedig a nemes báróné, úgy hiszszük, nem irt".[32] Művében sokszor találunk részletes, már-már felsorolásszerű leírást múzeumokról, történelmi helyekről – mint a Vatikán képtára, Pompeji, a firenzei Palazzo degli Uffizi, stb. – ezzel csatlakozva a 19. századi útikönyv hagyományához, amely elegendőnek tartotta a műemlékek részletes bemutatását. Sokszor a szerző maga is kiszól a sorok mögül, hogy „mindezeknek [a mesterműveknek] száraz előszámlálása, midőn a látás vagy emlékezet színezetivel nincsen elevenítve, igen unalmassá válhatik az olvasó előtt".[33] Érzelmessége nyomán – nemcsak mint egy nő által írt útirajz – műve meghaladta saját korát. Feljegyzéseihez utólagosan megírt előszavában így fogalmaz: „Írok, mert visszaemlékezésem mulattat; s képzelem, hogy olykor talán helyesen okoskodni, többször pedig női tapintatnál fogva helyesen érezni tudtam."[34] Tisztában van főként érzelmi elfogultságával, és útja során érzelmi kitörései a megtett távolsággal arányosan növekszenek. A szerző maga is kiemeli nőiségéhez kapcsolódó látásmódját, amiért több kritika is érte útirajzát. Méltatása kapcsán a Honderű Szépirodalom rovatának szerzője hangsúlyozza, hogy „a könyv egyébiránt tele azon asszonyias kedélyességü

[30] Wesselényi, *Olaszhoni…*, *i. m.*, 2006, 87.

[31] Wesselényi, *Olaszhoni…*, *i. m.*, 2006, 183.

[32] Sz. n., *Olaszhoni és Schweizi utazás. Irta Paget Jánosné, Wesselényi Polyxena. Kolozsvárt a királyi lyceum' betűivel 1842.*, Honderű, 1(1843), I, 12. sz., 407–408.

[33] Wesselényi, *Olaszhoni…*, *i. m.*, 2006, 259.

[34] Wesselényi, *Olaszhoni…*, *i. m.*, 2006, 47.

Iris_2017_01.indb 11 2017.07.02. 11:15:30

ömlengéssel, mellyet női munkában nélkülözni nem szeretnénk".[35] A korabeli cikk szerzője naplójának elfogódott hangnemét nőiségének tulajdonítja, mint női írót tekinti kiemelkedőnek a korban,[36] munkáját a „szépnemnek" ajánlja olvasmányként. Seres V. József bájosnak nevezi naplóját, a korabeli olvasók kapcsán pedig kiemeli, hogy az „útirajz-irodalom olvasói számára Polixéna könnyed, érzelemdús, impressziókból összeálló mozaik-képe nem is számíthatott tartós érdeklődésre".[37] Abban a tekintetben igaza volt, hogy írása – a korban elterjedt, útleírásokat tartalmazó – reformkori útirajzként nem tudta megállni a helyét, ugyanakkor megjelenésekor nem is támasztottak vele szemben ilyen követelményeket. Jékely a napló stílusától és Polixéna írói képességétől is el van ragadtatva. Hangsúlyozza, hogy „olyan érzékenységgel és szenvedélyességgel megáldva [ír], mely nélkül útirajza vitatható objektivitású múzeumi vezérkönyv maradna".[38] Fenyő István a bárónő érzelmi elfogódottságát egy önálló, „eredeti karakter" alapvonásának tekinti, szerinte látásmódját asszonyi mivoltának köszönheti és a „művészet szépségei iránt érzett szeretet[nek]",[39] amelyben utazásának indítóokát jelöli meg. Polixénát, mint a reformkor utazói között az „első asszonyt" tartja számon, és ebben Fenyő a polgárosodás előrehaladásának jelét látja. Ezt alátámasztván kiemeli még szenvedélyes érdeklődését az itáliai városok és az olasz nép iránt.

A megelőző korokból származó utazási emlékiratok kitérnek az országok szokásaira, vallására, kormányzati módjára, kereskedelmére, de ugyanakkor megelégszenek a művészeti emlékek megfigyelésével, azokra vonatkozó adatok közlésével anélkül, hogy saját benyomásaiknak hangot adnának. A 19. században az utazásról szóló művek írásának szempontjai érzékelhetően két nagyobb táborra osztják az addig egységesnek nevezhető szerzői indítékot. A korábbi hagyományhoz kapcsolódva a külföldre utazók beszámolói objektív, de sokszor rendezetlen felsorolásokat tartalmaztak. Ezeket egységesítve megjelennek a mai útikönyvek elődjei, a Murray és Baedeker nevéhez köthető kiadások, amelyek már meghatározott szempontok szerint, ugyanakkor személytelenebb módon megírva mindenki számára – azaz minden nemű és rangú utazni vágyó számára – elérhetőek. Ezzel szemben a romantikus utazók személyes hangvételű leírásai, érzelemdús feljegyzései által megteremtődik egy irodalmi vonal. Polixéna előszavában így fogalmaz:

> ha állításaim vagy véleményem a hideg okoskodó előtt olykor túlságosnak látszandanak, gondolja meg: hogy e könnyű sorok se politikai-ökonomiai, se országlás titkaiba avatkozó, se tudós célzattal nem írattak; ezek csupán a látottak és hallottak rám hatásinak,

[35] Sz. n., *Olaszhoni…, i. m.,* 408.

[36] „Paget Polyxena báróné mindenesetre azon kevesek közé sorozható, kik – mint imént mondók – a tiszteletreméltó nőt az elmés írónővel egyesítik, az kétséget nem szenved." = Sz. n., *Olaszhoni…, i. m.,* 407.

[37] Seres V. József, *Wesselényi Polixéna: Olaszhoni és schweizi utazás 1842. Bp. 1981. Magvető K. 462. l. (Magyar Hírnondó),* ItK, 86(1982), 2. sz., 259.

[38] Jékely, *i. m.*, 416.

[39] Fenyő István, *A polgárosodás eszmevilága útirajzainkban 1848 előtt,* ItK, 68(1964), 5–6. sz., 606.

Iris_2017_01.indb 12 2017.07.02. 11:15:31

> kalandjaim gyermekes örömet okozó emlékeinek kiömlései, melyekben igenis meglehet, hogy a logika az érzésektől elragadtatott képzelőtehetségnek zászlót hajt.[40]

Jegyzeteit utazásának állomásai szerint csoportosította, fejezeteiben tetten érhető feltett szándéka, hogy „talán lesz, ki soraimból egy vagy más hasznot is szemelhet ki",[41] azaz naplója kiadáskor a korabeli olvasóközönség elvárásait szem előtt tartotta. Alkatánál fogva – ha nem is tudatosan – elődeitől eltérő módon fogalmazta meg élményeit, amelynek köszönhetően az irodalmi útirajz erősödését segítette.

Kötetének kiadására majd hét évvel utazását követően került sor, ezért is visszaemlékezésekor helyenként pillanatnyi, kitörő érzelmei befolyásolták, mint amikor a római karneváli forgatagról írt, a hömpölygő népről, kivált a „szépnem"-ről megnyilatkozva: „oly undorító s ijesztőnek mutatkozott [az egész olasz nép], mintha St. Spiritoból, az őrültek házából szabadult volna ki".[42] Mivel egy fejezettel később említi magát az ottani látogatást, tisztán kivehető, hogy benyomásainak utólagos megfogalmazására hatással voltak érzelmei. Művében meghatározó az érzelmekkel színezett hangnem, amely az írónő objektív megfogalmazását az átélt élmények kapcsán sokszor ellehetetleníti. Ugyanakkor éppen ebben van érdeme, ez különbözteti meg művét az általa is ismert útikönyvektől. Honfitársainak, akik – Vándor Gyula megfogalmazásában[43] – Itáliát és az olasz társadalom képét a külföldiek nyomán, német és francia regényekből ismerhették, első kézből származó valóságot közvetített. *Olaszhoni és schweizi utazás*áról szóló jegyzeteinek rendezett változata – majd tíz hónapig tartó útjáról – Kolozsváron 1842-ben két kötetben jelent meg. Polixéna a reformkor jelentős nőalakja – nem csak mint az első magassági rekordot elérő turistanő – hozzáértéssel és szépérzékkel számolt be külföldi utazásáról. Korát meghaladó műve rendkívüli asszonnyá teszi, aki említésre méltó helyet foglal el a magyar utazási irodalomban. Útinaplója nemcsak irodalmi jelentőséggel bír, hanem a társadalom-, a történettudomány és az antropológia terén is említésre érdemes.

[40] Wesselényi, *Olaszhoni…*, *i. m.*, 2006, 48.

[41] Wesselényi, *Olaszhoni…*, *i. m.*, 2006, 47.

[42] Wesselényi, *Olaszhoni…*, *i. m.*, 2006, 129.

[43] Vándor, *i. m.*, 10–28.

Iris_2017_01.indb 13 2017.07.02. 11:15:31

Hovánszki Mária

Verseghy contra Batsányi,

avagy a Batsányi–Verseghy-vita alakulása Verseghy kufsteini kéziratai alapján*

Batsányi és Verseghy kapcsolata sohasem került az irodalomtörténet-írás fókuszába. A két költő közötti nézeteltérésre Tarnai Andor világított rá Batsányi műveinek sajtó alá rendezésekor, amikor az Osszián-fordítás kapcsán számba vette Verseghy azon költeményeit, amelyek a bárdköltői szerep ellen irányultak.[1] Tarnai Andor ekkor még csak az Uránia-kéziratban[2] található versek alapján utalhatott Batsányi és Verseghy eltérő poétikai nézeteire, a Haller-kézirat[3] előkerülése után azonban további bizonyítékaira lelt annak, hogy a két költő között Kufsteinben valószínűleg igen éles hangú vita zajlott.[4]

A fogságban használt kéziratos kötetek esetében a kézirat megnevezés nem a kötetek eredeti formájára, hanem használati módjára vonatkozik: a nyomtatványok ugyanis mintegy kéziratként szolgáltak a börtönévek első helyszínein (Buda, Kufstein) papírhiánnyal küszködő írónak. Az autográf bejegyzésekkel teli kötetek sokáig ismeretlenek voltak. Az Uránia-kézirat 1938-ban, a Haller-kézirat pedig 1977-ben került a Verseghy-kutatás látóterébe. Az Uránia-kéziratra, amely Kármán József *Uránia* című folyóirata III. kötetének egyik példánya, Joó Tibor hívta fel a figyelmet, amikor a Verseghy kezével teleírt nyomtatvány az OSZK Hírlaptárából a Kézirattárba került.[5] A kéziratból Gálos Rezső publikálta hamarosan[6] a Verseghy 1910-es költeményes kritikai kiadásából kimaradt darabokat.[7] A másik, autográf bejegyzésekkel teleírt kötet

* A tanulmány az MTA –DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport keretén belül készült.

1 Batsányi János, *Versek,* s. a. r. Keresztury Dezső, Tarnai Andor, Bp., Akadémiai, 1953 (Batsányi János Összes Művei, I), 534–535. (Továbbiakban: BJÖM I)

2 Uránia-kézirat: OSZK Kt., Oct. Hung. 994. (Továbbiakban: Uránia-kézirat)

3 Haller-kézirat: OSZK Kt., Oct. Hung. 1896. (Továbbiakban: Haller-kézirat)

4 Erről írt összefoglaló tanulmánya: Tarnai Andor, *Három magyar költő Kufsteinban = A tudomány szolgálatában: Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára,* szerk. Glatz Ferenc, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1993, 271–276. (Továbbiakban: Tarnai 1993)

5 Joó Tibor, *Ismeretlen Verseghy-kéziratok az Országos Széchényi Könyvtárban*, MKSz, 1938, 1. sz., 72–73.

6 Gálos Rezső, *Verseghy Ferenc kiadatlan költeményei*, ItK, 49(1939), 2. sz., 156–168. Gálos Rezső, *Verseghy Ferenc kiadatlan tanítóköltemény*e, ItK, 51(1941), 1. sz., 71–82; 2. sz., 170–180.

7 Császár Elemér, Madarász Flóris, *Verseghy Ferenc kisebb költeményei*, Bp., Franklin, 1910 (Továbbiakban: Császár–Madarász 1910)

Iris_2017_01.indb 14 2017.07.02. 11:15:31

az ún. Haller-kézirat Albrecht von Haller *Versuch schweizerischer Gedichte* című versesköteténeк ama példánya, amelyet szintén mintegy üres füzetként használt Verseghy költeményeinek a lejegyzéséhez. A kézirat kalandos módon 1975-ben került haza az Amerikai Egyesült Államokból. A kötet történetét és tartalmát 1977-ben Szauder Mária ismertette,[8] ám az ebben olvasható, addig kiadatlan versek csak jóval később, Fried István 1987-es publikálása során kerültek az olvasóközönség elé.[9]

Mivel a kéziratokról csupán annyi bizonyos, hogy Verseghy ezeket a börtönévei alatt használta, a kutatás mind ez idáig a költő fogságának teljes idejére, azaz 1795–1803 közötti időszakra datálta a kötetekben található költemények keletkezését. Ezt a tág időintervallumot azonban jelentősen szűkíthetjük az egyes versekre, illetve verscsoportokra vonatkozóan, mivel a tartalom (prózai töredékek, nyelvészeti jegyzetek, zongorakíséretes dalfordítások stb.), a tinta színe és az írás jellege alapján mindkét kéziratban több szövegcsoportot különíthetünk el. A datálás másik mankója a szövegváltozatok összevetése: Verseghy ugyanis a klasszikus poétikai ideál szerint folyton jobbított költeményein. A kézírás megjelenése, az egyes szövegcsoportok tematikus és/vagy formai összetartozása, illetve a szövegek folytonos alakulástörténetének együttes figyelembevétele tehát az, amellyel a kéziratok lejegyzésének szakaszait szűkebben is behatárolhatjuk. Mivel jelen dolgozatban a Batsányi és Verseghy között Kufsteinben lezajló vitára fókuszálunk, most csupán annyit jegyzünk meg, hogy az Uránia-kézirat a budai és a kufsteini fogságban, azaz 1795 tavasza és 1796 ősze között keletkezett lejegyzéseket őriz, a Haller-kézirat szövegei pedig – egyetlen rövid szövegcsoporttól eltekintve, amelynek keletkezése még a budai fogság enyhébb időszakára, azaz 1795. június 11-e és augusztus 10-e közé tehető – Kufsteinben, majd Spielbergben készültek.[10]

A Verseghy–Batsányi-vitaként aposztrofálható nézeteltérés több okból is sokáig láthatatlan maradt az irodalomtörténet-írás számára. Egyrészt mivel a vita a fogság zárt körében zajlott, a kortársak nem tudhattak róla, másrészt ezekből a költeményekből Verseghy később mindössze négy epigrammát publikált az 1806-os Magyar Aglájában: az *Eggy goromba poétára*, az *Eggy ártatlan felelet,* az *Eggy Szerelmetlenhez* és *A' Férjféltő* címűeket.[11] Volt azonban még valami, ami nagymértékben hozzájárult a Batsányi és Verseghy között lezajlott „pennacsata" elhomályosításához. A budai fogságban velük együtt szenvedő harmadik költőtársnak, Kazinczynak a Magyar Aglájáról írott 1809-es Annalenbeli bírálata, amelyben Kazinczy az *Eggy goromba Poétára* című verset egyértelműen Révaira vonatkoztatta.[12] Megjegyzendő, hogy a széphalmi mester

---

[8] Szauder Mária, *Verseghy Ferenc ismeretlen kéziratai*, ItK, 81(1977), 2. sz., 241–246.

[9] *Verseghy Ferenc kiadatlan írásai, III. kötet*, vál., s. a. r., bev., jegyz. Fried István, Szolnok, 1987, 10–15.

[10] Az Uránia-, és Haller-kézirat részletesen lesz ismertetve a most készülő, RMKT sorozatban hamarosan megjelenő *Verseghy költeményei* című kötetben, melyet jelen tanulmány írója rendez sajtó alá.

[11] [Verseghy Ferenc], *Magyar Aglája*, Buda, 1806, 109–110 (továbbiakban: Verseghy 1806) *A' Férjféltő* a Magyar Aglájában *Boriskára* címmel jelent meg.

[12] „Das Epigramm S. 110 *Eggy goromba Poetára* (an einen groben Dichter) beweist, wie wenig H[er]r V[erseghy] wider Révais Ausfälle und selbst wider diesen Dichter (er charackterisirt ihn in der letzten

Iris_2017_01.indb 15 2017.07.02. 11:15:31

Kis Jánosnak és Vitkovics Mihálynak ugyanekkor kelt magánleveleiben arról írt, miszerint Verseghy a *goromba poéta* jelzővel Batsányit illette.[13] (Kazinczy Révai halála, azaz 1806 után fokozatosan eltávolodott Verseghytől. Egyrészt hamarosan teljesen megszakította a kapcsolatot az egykori pálos szerzetessel, másrészt egyre személyeskedőbb megjegyzésekkel illette a „kövérseggű pap" irodalmi megnyilvánulásait.)[14] A két költő közötti nézeteltérésre tehát nemcsak a börtön falai borítottak oly sokáig homályt, de Kazinczy bírálata is hozzájárult ahhoz, hogy a vita láthatatlan maradjon. Ennek köszönhető például, hogy az epigrammát az annak központi elemét képező *bárdus* szó ellenére Batsányira majd csak Tarnai Andor vonatkoztatta. A Kazinczynál olvasható Révaival való azonosítását ugyan már Császár Elemér is megkérdőjelezte, de Révai helyett ő még Kazinczyt sejtette a *goromba poéta* mögött.[15] (A *bárdus* szót egyébként nemcsak Batsányi használta magára: készülő Osszián-fordítása miatt a kortársak is gyakran emlegették így a száműzetésbe kényszerült költőt.)

Végezetül, mivel Batsányi 1796 után egyre inkább kiszorult a magyar irodalmi életből, Verseghy pedig csak jóval később, 1803 augusztusában szabadult, nemcsak a közben eltelt idő, de a fizikai-szellemi távolság is útját állta a „pennacsata" folytatásának.

Zeile so, dass ihn jeder, der mit unserer Litteratur bekannt ist, errathen wird,) zu klagen ein Recht hat. Solche Epigramme entschlüpfen wohl bey aufgeregter Leidenschaft auch andern Dichtern und Dichterlingen, aber ein besonnener Mann nimmt sie nicht in die Sammlung seiner für das Publikum bestimmten Gedichte auf. Dieses gewiss nicht feine Epigramme ist ein neuer Beweis, dass H[er]r V[erseghy] seinen ärgerlichen Streit mit dem seligen Révai mit Bitterkeit und Unanständigkeit führte." *Annalen der Literatur und Kunst in dem oesterreichischen Kaisertume,* 1809. június, I. köt., 264. Újra közreadta Császár–Madarász 1910, 329. (Magyarul: „A 110. oldalon található epigramma, az Eggy goromba Poétára bizonyítja, hogy milyen kevéssé jogosak Verseghy úr panaszai Révai hibái s maga a költő ellen [Verseghy úgy jellemzi őt az utolsó sorokban, hogy mindenki, aki ismeri irodalmunkat, felismeri, hogy Révairól van szó]. Jóllehet ideges szenvedélyből más költők és költőcskék tollából is kicsúszhat ilyen epigramma, de egy megfontolt ember nem vesz fel efféle verset gyűjteményébe a publikum számára szánt költemények közé. Ez az egyáltalán nem kifinomult epigramma újabb bizonyítéka annak, hogy Verseghy úr haragos vitáját a néhai Révaival keserűséggel és tisztességtelenül folytatta" – Doncsecz Etelka fordítása.)

[13] Kis Jánosnak az *Egy goromba Poétára* című epigrammával kapcsolatban 1807 szeptemberében a következőket írta: „Verseginek Aglájája éppen szemeim eleibe akadt, és így kiírok neked belőle eggy darabot, mellyet Batsányira nem *faragott,* hanem *kalapált.* […] Imhol lap 110. szóról szóra, betűről-betűre. *Eggy goromba Poétára*" Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1807. szeptember 15. = KazLev. VI, 1166. lev., 156. Vitkovics Mihálynak pedig 1809-ben az *Annalenben* megjelent bírálat után ezt írta: „Mit mond Verseghy a' Recensióra, azt nem tudom. De én azt az egész Recensiót el merném neki olvasni eggy egész Auditorium előtt, 's midőn a' schlüpfrige Erzählungok, és kivált a' Batsányira lőtt igen tompa hegyű nyilacska, fordúlna-elő, nagyon szemébe mereszteném a' szememet, 's emlékeztetném az ő modestiájára, melly másokat csak meg nem nevezve bántogat. Ám ha neki olly igen nagy kedve van a' vastagabb szerelem örömeit festegetni, esse: de fesse szépen; lehet azt úgy is" Kazinczy Ferenc Vitkovics Mihálynak, Széphalom, 1809. november 10. = KazLev. VII, 1579. lev., 47.

[14] Kazinczy Ferenc, *Fogságom naplója*, s. a. r. Szilágyi Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011 (Kazinczy Ferenc Művei, első osztály, eredeti művek, kritikai kiadás), 82–83. (Továbbiakban: Kazinczy, *Fn*)

[15] Császár–Madarász 1910, 381.

Iris_2017_01.indb 16 2017.07.02. 11:15:31

Ez a szélcsend ugyanakkor nem jelentette azt, hogy a nézeteltérések megszűntek volna. Bár a körülmények lassan kölcsönös hallgatásba burkolták a történteket, Verseghy újra és újra közreadta néhány Batsányira vonatkozó epigrammáját, Batsányi pedig még 1824-ben írt tanulmányában is Verseghy nevét elhallgatva, ugyanakkor egyértelműen rá célozva, a hajdani fogolytárs ellenében (is) határozta meg saját verstani-poétikai nézeteit.

A Kufsteinben lezajlott vita rekonstruálása több szempontból is nehézségbe ütközik. Mivel Batsányi részéről ezen időszakból egyetlen kézjegyet kivéve nem tudunk olyan dokumentumokról, amelyek a két költő kapcsolatára utalnának, a vita történtét szinte kizárólag Verseghy Kufsteinben lejegyzett költeményeiből ismerjük. Mivel e versek többsége erősen az expaulinus személyes indulatát tükrözik, mi is elkerülhetetlenül az ő nézőpontjából látjuk az eseményeket. A „részrehajlás" tehát nálunk, a „harag" Verseghynél. A Verseghyben dúló érzelmi harcot kiváltó okokat azonban a textusok és a kontextusok egymásba játszásával viszonylag tárgyilagosan rekonstruálhatjuk, illetve e verseket mintegy ciklusként értelmezve, újra láthatóvá tehetjük a várbörtön rejtekében lezajló „pennacsatát".

Mivel Batsányi és Verseghy viszonyát Verseghy két fogságban született kézirata alapján ez idáig csak Tarnai Andor vizsgálta részletesebben, a következőkben röviden összefoglalva ismertetem megállapításait. Eszerint a két költő a budai fogságban, illetve a Kufstein felé vezető úton még valószínűleg barátságban volt egymással. A sértés a *Szentjóbi Szabó László halálára* írt óda kapcsán érhette Verseghyt: az ezután lejegyzett *A' Szőrszálhasogató* ugyanis szövegszerűen utal a vers ama kifejezésére, amelyben Batsányi mértéksértést vélt felfedezni. Ez tehát az egyik pont, amelyben a nézetek különbsége kiütközött. A másik az „eltérő közönség- és irodalomkoncepció", hiszen Verseghy szerelmi költészete élesen szemben állt Batsányi politikai szerepvállalásával[16] *(A' Pedantizmus; Eggy goromba Poétára; Az Apollóhoz; Eggy irígy Bardusra; A' mostani Poéta)*. A vitát a *Bacsányihoz* című vers zárta, amelyben a két költő között fennálló nézeteltérések ellenére „Verseghy mind a személyes, mind a költői konfliktust rendezte magában".[17] Végezetül Tarnai Andor szerint bár a versek arra utalnak, hogy „Verseghy teljességgel képtelen volt befogadni Klopstockot és Ossziánt, […] nagyra becsülte Batsányit a költőt".[18] Erre mutat legalábbis, hogy néhány ekkora keltezhető költeményében Batsányi-allúziók fedezhetők fel *(Szentjóbi Szabó László' halálára; A' Fülemile)*.[19]

Ha Verseghy költeményeit a két költő korábbi és későbbi írásaival kontextualizálva e nézeteltérést tágabb összefüggésbe helyezzük, akkor több ponton is helyesbíthetjük, illetve bővíthetjük Tarnai Andor fentebbi megállapításait A Verseghy és Batsányi vitáját tükröző versek mögött ugyanis olyan eltérő művelődésszemléletek fedezhetők fel,

[16] Tarnai 1993, 273.

[17] Tarnai 1993, 274.

[18] Tarnai 1993, 275.

[19] Tarnai 1993, 275.

Iris_2017_01.indb 17 2017.07.02. 11:15:31

amelyek a költeményekre jellemző különböző tematikus szálakat valamilyen módon mégiscsak összeszövik. A különböző irányú művelődés- és nyelvfilozófiai nézetek hívhatták tehát elő azt az éles hangú vitát, amely a felszínen három kérdéskört érintett. Az első tematikus szál a Tarnai Andor által is említett verstani kérdésben, a második az eltérő költőszerepek felvállalásában, a harmadik pedig ehhez kapcsolódóan a régi vagy mostani világ eszményeinek követésében körvonalazható. Alább, a két költő fogság előtti kapcsolatának felvázolása után, ezeket a vitapontokat veszem számba.

(előtörténet)

Verseghy és Batsányi valószínűleg a pesti pálosok körében ismerkedett meg egymással. Első adatunk kapcsolatukról 1787-ből való, amikor fordítás céljából Batsányi Millot világtörténetét ajánlotta Verseghy figyelmébe.[20] Nem sokkal később, miután Batsányi Verseghyt is „bévette a társaságba",[21] a frissen induló kassai Magyar Museumon munkálkodtak közösen. Verseghy korrektori munkákat vállalt, illetve több darabja is megjelent a folyóiratban.

A kezdetben zavartalannak tűnő munkát megkönnyítette, hogy egyrészt mindkettőjük irodalomszemlélete az egységes-osztatlan litterae-literatúra hagyományának közös alapjain nyugodott, másrészt hogy a mindent átfogó tudós hazafi beszédpozíciója a közös cél miatt elfedte a később kiütköző különbségeket. Batsányi 1791 augusztusában, mint a folyóiratban segítő társáról, még igen elismerően nyilatkozott Verseghyről. Kazinczy egyik készülő írása ellenében így védelmezte őt Aranka Györgynek írt levelében:

> Versegi Ferenc expaulinus. Budán privatizál. Nagy tudományú, nyílt elméjű, igaz lelkű derék férfiú. A hárfát úgy veri s e mellett oly szépen énekel, hogy hozzá fogható alig van a hazában erre nézve. […] Kazinczy úr nincs közöttünk. […] Éppen most ád ki ezen munkájában [ti. az Orpheusban – H. M.] egy mérges recensio formát, Versegi társunk ellen, hol ezt az érdemes embert *pasquilláns* s egyéb eféle illetlen titulusokkal illeti. Be nem jó mikor az ember *sensu abundat*![22]

Bár az ellenségeskedésnek a börtönévek előtt nincs nyoma, Batsányi későbbi írásaiból előtűnik az a pont, amelyben konkrétan meghatározható a nézeteltérés kezdete. Ez az 1793-ban megjelent *Mi a' Poézis? és ki az igaz Poéta?* című „rövid elmélkedés", amelyben Verseghy erősen kikelt a hagyományos rímes-magyaros verselési mód ellen. Batsányi számára ez olyannyira elfogadhatatlannak tűnt, hogy jóval később, még 1821-es, illetve 1824-es írásaiban is – Verseghy nevét elhallgatva, ugyanakkor

[20] Verseghy Millot-fordításáról lásd Doncsecz Etelka, *Verseghy Ferenc retractatiója: Dokumentumok a Millot-fordításhoz fűzött Értekezések visszavonásáról,* Sic Itur ad Astra, 20(2009), 59. sz., 201–251.

[21] Batsányi János Ráday Gedeonhoz, h. n., d. n. [1790. január] = Németh Balázs, *Batsányi három levele Ráday Gedeonhoz,* ItK, 60(1956), 2. sz., 197–201, itt: 199.

[22] Bacsányi János *Költeményei válogatott prózai írásaival egyetemben*, kiadta Toldy Ferencz, Pest, 1865, 245–246.

Iris_2017_01.indb 18 2017.07.02. 11:15:31

idézeteivel erre célozva – újra és újra visszautalt Verseghy tanulmányára. Mindezt összevetve a volt pálos szerzetes Kufsteinben született költeményeinek Batsányi elleni kiszólásaival, egyértelművé válik, hogy a két költő kapcsolatában 1793-ban törés történt. Mivel azonban mind Verseghy, mind Batsányi fogság előtti levelezésének nagy része elveszett, egyidejű forrás nem áll a rendelkezésünkre eltávolodásukról.

Következő információink a fogságból valók. A Martinovics-féle összeesküvés leleplezése után együtt került börtönbe Kazinczy, Verseghy és Batsányi. Mint tudjuk, a Magyar Museum szerkesztése során kiütköző szemléletbeli különbségeik miatt Batsányi és Kazinczy már 1789-ben megszakította egymással a kapcsolatot, Verseghytől pedig 1793-as kötete miatt távolodott el Batsányi. Indulatoktól mentes viszony csak Verseghy és Kazinczy között lehetett, Kazinczy fogságból írt levelei is erről vallanak.[23] E szembenállások ellenére azonban a sorsközösség nyilvánvalóan újra közelebb hozta a poétikai-verstani nézeteiben különböző álláspontú literátorokat, hiszen a létüket fenyegető bizonytalanságban ismét felismerték a közös célt: elsődleges feladatuk a magyar nyelv kiművelése (akár poétikai, akár grammatikai, akár prozódiai szinten). Erre mutat, hogy a budai fogság enyhébb időszakában, azaz 1795. június 11-e és augusztus 10-e között többször is együtt dolgoztak.[24] A közös munka lenyomatát őrzi Kazinczy *Budai Papirosaim* című kézirata,[25] illetve Verseghy több fogságban használt kötete is. Kazinczy archiválási másolatotokat készített Verseghy németből magyarított költeményeiről, Verseghy és Batsányi pedig mintegy költői versengésként ugyanazt a duettót fordította le Mozart–Schikaneder *Varázssíp*jából *(A' Szólló és a' Pap)*. Batsányi fordítása autográf lejegyzésben Kazinczy kéziratkötetében található, Verseghyé pedig rögtön Batsányi fordítása után szintén itt, Kazinczy másolatában.[26] Batsányi és Verseghy együttes munkáját őrzi még a Verseghy által szintén a fogságban használt *Mi a' Poézis?* ama példánya, amelybe Batsányi a *Duetto* című énekét jegyezte be.[27] Ekkor írhatta Batsányi Verseghy Haller-kötetébe a *Biztatás* késői szövegváltozatának tekinthető,[28]

---

[23] Hangsúlyozandó, hogy Kazinczy esetében élesen el kell választanunk a Verseghyről írt későbbi visszaemlékezéseket az egyidejűleg született feljegyzésektől, illetve levelektől. Ezzel kapcsolatban lásd Doncsecz Etelka, *„mert lelkeinket a' múlt szerencsétlenség örökre összeköté": Verseghy Ferenc és fogolytársai kapcsolata a szabadulás után,* Irodalomismeret, 2016, 3. sz., 4–25.

[24] „A Katona Tisztek erántunk sok kedvezéssel voltak; a' többek köztt azzal is, hogy, a' Gárdák Casermjében tartván fogva, melly közben el vala rekesztve, megengedték hogy ollykor Szlávy György és Verseghy fogoly társainkhoz által mehessek. […] Batsányi is közöttünk vala eggy ideig (tovább Kufsteinba vitetett)" Kazinczy, *Fn,* 43.

[25] Kazinczy Ferenc, *Budai Papirosaim*, MTA KIK Kt., RUI 2r 1; 168b–174b. Kazinczynak a fogságban keletkezett, illetve azon időszak munkáit őrző kéziratainak részletes leírását lásd Debreczeni Attila, *Kazinczy emlékállító archivuma 1802–1803-ból*, ItK, 118(2014), 2. sz., 226–244.

[26] MTA KIK Kt., RUI 2r 1; 172a–172b.

[27] OSZK Kt., Oct. Hung. 603; utolsó oldal. Batsányi e versének későbbi szövegváltozata *A bujdosók*. (Lásd BJÖM I, 89.)

[28] BJÖM I, 7.

Iris_2017_01.indb 19 2017.07.02. 11:15:31

[Szép, a' Hazáért tűrni; viselni rabLántzot] kezdetű verset is.[29] E négysorost Batsányi *Védőirata* mellett[30] leginkább Kazinczy anekdotája tartotta fönn az utókor számára.[31] Bár Kazinczy késői visszaemlékezését, amelyben azt állította, hogy Batsányi a verset egy-két széndarabbal írta börtöne falára – amelyért és effélékért „ámbár ártatlan volt, esztendei rabságra kárhoztatott"[32] –, alapvetően börtönlegendának tartotta a magyarországi jakobinus per legavatottabb szakértője, Benda Kálmán, Kazinczy forrását ez idáig nem sikerült azonosítani. Verseghy Haller-kézirata megoldani látszik a rejtélyt, hiszen ebben a Batsányi kézírásával olvasható vers teljes egészében egyezik a Kazinczy által évek múlva lejegyzett szöveggel. Eszerint Kazinczy Verseghy kéziratként használt kötetéből ismerte a verset, amelyhez később a saját történetéhez megfelelő keletkezéstörténetet konstruált.

1795 nyarának végén tovább szállították a foglyokat. Batsányit, Verseghyt és Szentjóbi Szabó Lászlót augusztus 10-én Kufsteinbe, Kazinczyt pedig szeptember 27-én Spielbergbe indították.[33] A *Szentjóbi Szabó halálra* írt óda első szövegváltozata szerint Tornyos Lienznek kőfalas udvarán „hárman ëggyütt a' komor éjszakát / édës reménnyel töltt beszédnek / váltogatási között mëgültük",[34] azaz az utazás során a három magyar költő együtt beszélgette át az éjszakákat. Kufsteinbe szeptember 5-én érkeztek meg a magyar foglyok. Bár a várbörtön híresen szigorú volt, annyi bizonyos, hogy a rabok valamilyen úton-módon tudták cserélgetni a könyveiket. Andreas Riedel korabeli állítása szerint Verseghy például több könyvet is kölcsönadott fogoly- és

---

[29] OSZK Kt., Oct. Hung. 1896; 140a. Megjelent BJÖM I, 219. (Töredékek 2. sz.)

[30] Batsányi János, [*Mentőírás a Martinovics-perben*] = Uő, *Prózai művek, I,* s. a. r. Keresztury Dezső, Tarnai Andor, Bp., Akadémiai, 1960 (Batsányi János Összes Művei, II), 316. (Továbbiakban: BJÖM II)

[31] Lásd Kazinczynak Szirmay Antal *A magyar jakobinusok történe*te (1809) című munkáihoz írt jegyzetét. *A magyar jakobinusok iratai, II: A magyar jakobinusok elleni felségsértés és hűtlenségi per iratai 1794–1795*, s. a. r. Benda Kálmán, Bp., Akadémiai, 1952, 588.

[32] *A magyar jakobinusok iratai, III*: *Naplók, följegyzések, röpiratok*, s. a. r. Benda Kálmán, Bp., Akadémiai, 1952, 389.

[33] A foglyok továbbszállítását Kazinczy kétféle időrendben jegyezte le. *Az Országlás Foglyai 1795-ben* című kézirat szerint 1795. augusztus 10-én indították útnak Kufsteinbe Verseghy Ferenczet, Landerer Mihályt, Batsányi Jánost, Erdélyi Lászlót, Tancsics Ignáczot, Szabó Lászlót és Szén Antalt. (Kazinczy, *Fn*, 55.) A *Fogságom naplója* egyik töredékében, illetve szövegváltozatában viszont augusztus 7–10-e közé teszi Kazinczy a foglyok elindítását. Eszerint aug. 7-én Szentjóbit és Erdélyit, aug. 8-án Szént és Tancsicsot, aug. 9-én Batsányit és Landerert, aug. 10-én pedig Verseghyt szállították el Budáról. (Kazinczy, *Fn*, 88.) Hogy melyik felelt meg a valóságnak, azt nem tudhatjuk, annyi mindenesetre bizonyos, hogy a *Fogságom naplójá*nak eme feljegyzése Verseghyről való erősen negatív hangvétele miatt valószínűleg jóval későbbi lejegyzés („Budán alig találának olly szekeret, mellyben Verseghi a' maga Tisztje mellett megférhete; fara olly széles volt."). Kazinczy Verseghyre és Batsányira vonatkozó történetkonstruálási módszeréből kiindulva ezt tekinthetjük kevésbé hitelesnek. Ha mindezt összevetjük Verseghy *Szentjóbi Szabó László halálra* írt ódájával, csupán annyit állapíthatunk meg, hogy akár együtt, akár külön indították útnak a foglyokat, Linzben már mindenképp együtt voltak.

[34] Uránia-kézirat; 16, 159b.

Iris_2017_01.indb 20 2017.07.02. 11:15:31

honfitársainak.[35] Ezenkívül azonban tudomásunk szerint csak kopogtatással tudtak egymással kommunikálni a magánzárkákban tartott rabok (Verseghy és Batsányi a *B-hoz* című vers szerint szomszédos cellában voltak).[36] Mivel a szóbeli vagdalkozást a körülmények (elvileg) megakadályozták, feltehetően léteztek olyan, azóta eltűnt Batsányi-kéziratok, amelyek alapján a vita sértő pontjait világosabban rekonstruálhatnánk. Ezek hiányában azonban kénytelenek vagyunk elsősorban Verseghy költeményeire, illetve az nézőpontjára hagyatkozni.

(tematikus verscsoport)

A vita kezdetét az 1795. október 5-e után nem sokkal kelt *Szentjóbi Szabó László halálra* című óda, illetve annak megjobbított szövegváltozata,[37] végét pedig az 1796. május 16-án írt *A' mostani Poeta* jelzi. A költő felváltva jegyezte le a verseket az Uránia- és a Haller-kéziratba. A hónapra pontos datálást a kéziratban található néhány autográf dátum, illetve az egyes szövegváltozatok összevetése teszi lehetővé. Verseghyre egyébként nem volt jellemző a lejegyzés időpontjának feltüntetése. Olyannyira nem, hogy kéziratain szinte kizárólag a Batsányi ellen kiszóló költemények mellett olvasható ilyen adat.[38] A szövegek alakulástörténete azonban jól nyomon követhető. Általános szokása volt ugyanis, hogy a javítandó szavakat aláhúzással jelölve a sor mellé írta a jobbnak vélt változatot (ez lehetett egyidejű vagy későbbi javítás), majd az esetek többségében a következő lejegyzéskor ezt, azaz a sor melletti, megjobbított kifejezést vezette tovább. Verseghy különböző szerkesztői narratívák szerint újra és újra átrendezte a költeményeit.[39] A Haller-kéziratba tulajdonképpen az Uránia-beli bejegyzéseivel párhuzamosan kezdte el egy újabb szövegcsoport kialakítását, de már kicsit átírva, megjobbítva, illetve más tematika szerint válogatta ki a verseket.

---

[35] Andreas Riedel erre vonatkozó szövegét Szilágyi Márton fordításában lásd Szilágyi Márton, *Párhuzamos börtöntörténetek: Kazinczy Ferenc és Andreas Riedel = Leleplezett mellszobor: Nyomozások Kazinczy birtokán,* szerk. Czifra Mariann, Bp., Gondolat, 2009, 68, 74. lábjegyzet.

[36] 23–24. sor: „'S végre hogy a' bal eset szomszéd börtönybe szorított, / illetlen bosszúd marha dühökre fakadt."

[37] Az ódát Verseghy folyamatosan átdolgozta. A négy fennmaradt szövegváltozat lelőhelye és címe a következő: 1.) Uránia-kézirat, 159b: *Bacsányihoz szent Jóbi szabó László' halálra, melly történt Kufstainban. 5. Oct. reggel.* 1795.; 2.) Uránia-kézirat, 150b: *Szabó (Szentjóbi) László' halálra, melly tör[tént] Kufs[tainban] 5. Oct. 1795*.; 3.) Haller-kézirat, 77a: *Szentjóbi Szabó Lászlónak halálra.*; 4.) Énekek-kézirat, OSZK Kt., Quart. Hung. 3661; 23b–24a: *Szentjóbi Szabó László' halálra.*

[38] Két, szintén Kufsteinben lejegyzett vers mellett találunk még autográf datálást. Az *Érzékeny gondolatok Az emberi Nemzetről* (A III. és IV. Beszéd végén: 26. Febr.; 8. Mártii. [1796]) Kiadta Gálos Rezső, *Verseghy Ferenc kiadatlan tanítóköltemény, i. m.,* 170–178. Gálos Rezső az évszámot nem azonosította.

[39] A korabeli műfaji, variábilis és tematikus szerkesztői eljárásokról átfogóan lásd Onder Csaba, *A klaszszika virágai: (anthologia – praetexta –narratíva),* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003, 78–93.

Iris_2017_01.indb 21 2017.07.02. 11:15:31

A Batsányi elleni megnyilatkozásokként értelmezhető költeményeket a költő először az Uránia-kézirat III. szövegcsoportjának 47 számozott költeménye közé jegyezte be.[40] A költemények sorában a VII. *(Bacsányihoz. Szent Jóbi Szabó László' halálra*), a IX. (*A' Szőrszálhasogató),* ismét a VII. javított szöveggel, majd a XXXIX. számú *(Egy goromba poétára)* tartozik ide. Ezután, 1795. december 3-a és 1796. március 28-a között a Haller-kéziratba folytatta a versek írását. Itt a VI–XIII. számú költeményeket sorolhatjuk a Verseghy–Batsányi-vita dokumentumai közé. 1796 március–áprilisában ismét az Uránia-kéziratot vette elő a tematikusan egységes képet mutató verscsoport folytatásához. Ez esetben a 146b–140a oldalakon sorszámozás nélkül olvashatjuk *A' Bölcsek' sorsa, A' Pedantizmus, A' Szerelmetlen* és a *B-hoz* című verseket. Végül 1796 áprilisa és május közepe között visszatért a Haller-kézirathoz, és ebbe jegyezte be a Batsányit érintő (XIV–XV. számú) költeményeket. Míg tehát az Uránia-kéziratba egy másik verscsoportba illesztette be a vitából származó költeményeket, addig a Haller-kéziratban tematikus egységet alkotnak a VI–XV. számú darabok. Mindez arra mutat, hogy a Haller-kéziratnál Verseghy az V. költemény után a Batsányival való nézeteltérését mintegy ciklusszervező elvvé avatva komponálta tovább a már korábban megkezdett szövegcsoportot.[41] Mindezek után a Haller-kéziratba *A' Szőrszálhasogató*t és *A' Bölcsek sorsá*t még egyszer lejegyezte, ám ezeket a „Költeményes Ügyekezeteket külömbféle tárgyakrúl görög mértékű hatosokban"[42] tartalmazó III. szövegcsoportba ekkor már egyértelműen hexameter formájuk miatt válogatta be.

Ha elfogadjuk, hogy a Haller-kézirat VI–XV. számú költeményeiből álló sorozat lejegyzését a Verseghy és Batsányi között kialakuló vita erősen meghatározta, akkor néhány költeménynek egészen új jelentésrétegét tárhatjuk fel. Verseghy ugyanis egyrészt olyan verseket is beemelt a Batsányival való nézeteltérését tükröző ciklusba, amelyek eredetileg nem a vita hevében és idején születtek, másrészt az epigramma műfaját alkalmazva a személyeskedő, durva megszólalást félretéve tudta folytatni a csipkelődést Batsányi ellen. A VIII. számú *Ritka már Laurám az erős barátság…* kezdetű költemény tipikus példája az első esetnek: Verseghy azáltal ruházta fel személyes vonatkozású jelentésréteggel a már korábban, 1795 szeptemberében keletkezett ódát, hogy azt a vita kontextusába helyezte. A kézirat IX–XII. számú költeményeiben *(Eggy ártatlan felelet; Apollóhoz; Eggy Szerelmetlenhez; A' Férjféltő)* a másik formát alkalmazta: ezekben az epigrammákban úgy szólt ki Batsányi ellen, hogy nincs sem

[40] A 47 költemény 34 darabja J. A. Steffan, J. Haydn és W. A. Mozart dallamára írt ének, melyeknél a dallamok lelőhelyét is pontosan megnevezte Verseghy. A szövegcsoportot Kufsteinben, 1795 szeptembere és 1796 márciusa között jegyezte le a költő.

[41] A Haller-kézirat I. szövegcsoportjának első öt verse a következő (71a–75b): I. *Laura' Képéhez*; II. *Az Igazsághoz*; III. *A' zsembes Öreghez*; IV. *Inn' vizéhez*; V. *Eggy magyar asszonyra*.

[42] A Haller-kézirat mindössze négy költeményt tartalmazó III. szövegcsoportját 1796 áprilisa és augusztusa között, még Kufsteinben jegyezte le Verseghy. A 202a–208. oldalakon található „görög mértékű hatosokban" írt versek a következők: I. *A' Szőrszálhasogató*; II. *Az Éj*; III. *Az Örömhöz*; IV. *A' Bölcsek' sorsa.*

Iris_2017_01.indb 22 2017.07.02. 11:15:31

a költőtárs személyére, sem az összetűzésre olyan konkrét utalás, mint az a korábbi versekben felfedezhető volt, azaz itt Verseghy a műfaj adottságait kihasználva valóban a poézis tárgyává emelte a kettőjük közötti nézeteltérést. A lejegyzés sorrendje mellett a tematikus egyezés is az epigrammák Batsányira való vonatkozását erősíti, hiszen „az ostoba", „szerelmetlen", „lauruskoszorúval" önmagát felékesítő, „dicsekvő" költőről szóló versek mondanivalói összecsengenek a vita személyeskedő költeményeivel.

A költemények lejegyzési helyét és idejét a könnyebb áttekinthetőség kedvéért a tanulmány végén táblázatban közöljük. A dátum és a lelőhely után néhány kulcsszót adunk meg, amelyek egyértelműsítik a versek Batsányira való vonatkozását, illetve megnevezzük még a versformákat, amelyek a verstani nézeteltérés miatt éppoly beszédesek, mint maguk a szövegek.

(személyeskedés, avagy Verseghy Batsányiról)

A ciklus verseire általánosan jellemző, hogy mivel a poétikai-verstani nézeteltérések olyannyira indulatos megnyilvánulásban öltöttek formát, ezért e nézetek többnyire csak a Batsányit leíró személyeskedő megszólalások mögött fedezhetők fel. A központi téma mindvégig a költőtárs „tűrhetetlenül büszke", „goromba", „szőrszálhasogató", a „kritikát színlő szitokkal elöntő" rendkívül erőszakos természete. Verseghy e szavakkal jellemezte Batsányit, ráadásul véleménye alátámasztására itt-ott utalt a költő korábban mással (Rájnissal, Baróti Szabó Dáviddal, Kazinczyval) folytatott irodalmi vitáira is. Verseghy Batsányi alábbi (vélt vagy valós) jellemtulajdonságait állította pellengérre:

Batsányi mindenekelőtt „*szőrszálhasogató*". Szőrszálhasogató tudniillik abban, hogy a költői leírásoktól a történelmi hitelességet kívánja meg. Ez valóban egyik sarkalatos pontja volt Batsányi Rájnissal folytatott vitájának,[43] ugyanakkor *A' Szőrszálhasogató* elején hosszan karikírozott jellemrajz olyan külsőségeket megragadó leírás, amely Batsányi álláspontjának gondolati hátterét (tudniillik a szoros fordításról vallott elveit) nem veszi figyelembe. „Szőrszálhasogató" továbbá Batsányi a verstani kérdéseket, mind a ritmust, mind a rímet illetően, de nem hozzáértése okán, hanem mert „musikátlan szíve" nem érezvén a szöveg prozódiáját, az időmértéket „oskolabajnok módjára" csak az ujjain számlálgatja. Mivel a verstani nézeteltérést később részletesen kifejtem, most csak annyit jegyeznék meg, hogy Verseghy Batsányit e tekintetben is a külsőségeken fennakadó, a darabok „belső érdemét" meglátni képtelen költőként jellemzi.

Másodsorban Batsányi rendkívül erőszakos és goromba, aki semmiféle konszenzusra nem képes. Ehelyett „dühödő farkasként tajtékos agyarral […] oskolavesszővel kijegyezvén a' regulákot" *(A' Pedantizmus),* „goromba bárdusként" *(Eggy goromba poétára)* „durva negédséggel" *(B-hoz)* próbálja saját nézeteit ráerőltetni a másikra.

Harmadsorban ez az erőszakos hozzáállás „tűrhetetlen büszkeséggel" és dicsvággyal társul benne, amit Verseghy a lauruszkoszorú és hajborostyán motívumokkal

[43] Batsányi János, *Töldalék A' Magyar Museum' III. negyedéhez* = BJÖM II, 155–199.

Iris_2017_01.indb 23 2017.07.02. 11:15:31

rendkívül negatívan jellemez. Batsányi ezek szerint „büszke szemöldökkel hitvány csevegésnek itéli" azt, amit Verseghy érzékeny lantja „enyelegve dalol" *(A' mostani Poeta)*. Az *Eggy irígy Bardusra* című epigramma végén pedig a következő költői kérdést teszi fel: „önn fejedet leveles laurussal nyalka szitok köztt, / mellyel agyon csapkodsz, megkoronázod, öcsém?"

Végezetül „irígy elméjűnek" is neveztetik Batsányi, aki tehetségtelensége és hozzá nem értése miatt irigységből „a' dalnak módgyai ellen / zab criticuska gyanánt dagadó jegyzéseket állít" *(A' Szőrszálhasogató)*.

Nem mondhatni tehát, hogy Verseghy előnyös képet festett volna Batsányiról. Mint fentebb említettük, Batsányinak ebből az időszakból nem maradtak fenn Verseghyre vonatkozó írásai, ezért róla való véleményét csak későbbi írásaiból követhetjük nyomon. Bár ezek a megjegyzések már nem a vita hevében születtek, mégis érdemes számba venni őket, mert Verseghy eme versciklusával összeolvasva világosabbá válik a két költő egymáshoz való viszonya.

(törlés, avagy Batsányi Verseghyről)

A Verseghy és Batsányi közötti vitából született verscsoport a *Szentjóbi Szabó László halálára* írt ódával kezdődik. A vers első kidolgozása Batsányihoz van címezve,[44] amelynek végén a következő bejegyzés olvasható: „E' VII. ódát lásd alább megjobbítva". A megjobbított szövegben (150b) Verseghy javítási szokása szerint egymás mellett, áthúzás nélkül olvashatók a régi és az újragondolt részek. A költő ekkor tehát még nem döntötte el, hogy a szövegváltozatok közül melyiket tartja meg. Ennek címéből mindenesetre a Bacsányihoz megszólítás már hiányzik, ugyanakkor a 7. strófában továbbra is szerepel a fogolytárs neve.

Bacsányihoz. Szent Jóbi Szabó László' halálára, melly történt Kufstainban 5. Oct. rëggel 1795. (Uránia-kézirat; 159b)	***Szabó (Szentjóbi) László' halálára, melly tör[tént] Kuf[stainban] 5. Oct. 1795.*** (Uránia-kézirat; 150a)	
Kapcsold Bacsányink! hű zokogásidot ***csëndës könyemnek*** férjfi folyásihoz! Sirassuk ëggyütt, kit ***közösleg*** mënnyei szíve miatt szerettünk.	*Kapcsold Bacsányink! hű zokogásidot* *könyhúllajtásim' férjfi folyásihoz!* sirassuk ëggyütt, kit köz okbúl mënnyei szíve miatt szerettünk.	*Ti, kik rekeszben nyögtök az Inn fëlëtt,* *küldgyétëk égnek hő zokogástokot!*

Batsányi nevét végleg majd csak a Haller-kéziratba való letisztázás során hagyta el Verseghy, amelynek lejegyzését november végére datálhatjuk. A szövegváltozatokból és a sorrendből megállapítható, hogy mindeközben, azaz 1795 októberében–novemberében keletkezetek *A' Szőrszálhasogató* és az *Eggy goromba Poétára* című versek, amelyek már a Batsányi elleni éles kiszólás dokumentumai. Valószínű tehát, hogy a vita elmérgesedése során írta át a Szentjóbi Szabó halálra készült ódát később úgy

[44] Uránia-kézirat; 159b: *Bacsányihoz. Szent Jóbi Szabó László' halálára, melly történt Kufstainban 5. Oct. rëggel 1795.*

Iris_2017_01.indb 24 2017.07.02. 11:15:31

a költő, hogy nemcsak a címből emelte ki Batsányi nevét, de végül a szövegből is teljesen elhagyta azt.

A vita ezen pontján egyedülálló módon a Magyar Museum Batsányi által használt példányával a költőtárs is megszólaltatható. A könyvbe ugyanis Verseghy bejegyezte a *Szentjóbi Szabó László halálára* írt óda első, még Batsányihoz címzett szövegváltozatát. Bár a vers később áthúzogatással olvashatatlanná lett téve, a cím (állítólag) jól kivehető.[45] Mivel Tarnai Andor a kézirat leírásában nem tett utalást arra, hogy más színű tintával, később, esetleg idegen kéz satírozta volna le a sorokat, a törlés valószínűleg magától Batsányitól származik. A két költő között kialakult nézeteltérés magyarázatul szolgálhat arra, hogy miért van drasztikusan törölve Verseghy kézjegye Batsányi könyvéből. Eszerint az egymás elleni indulat kölcsönös volt Kufsteinben.

Batsányi évekkel későbbi megjegyzései szintén arra mutatnak, hogy a kufsteini fogságban kirobbant vita mindkét részről rendkívül indulatos lehetett. Mivel Batsányi 1796 után kiszakadt a hazai literátusság köréből, az idő előrehaladtával egyre kevésbé értesült az otthon történtekről. Később írt tanulmányai szerint egyáltalán nem jutottak konszenzusra Verseghyvel a várbörtönben. 1808-as kiadásra készített kötetének előszavához képest Batsányi poétikai-verstani nézetei a későbbiekben nem változtak. Verseghy verstanát például (Rájnisével együtt) élete végéig hibáztatta: „öszvehangzó páros verseket kárhoztató"[46] nézeteiért egyenesen a „poézis hazánkbéli betsmérlőjének" tartotta az expaulinust.

Sokat mondó az is, ahogyan egykori fogolytársa írásaira utalt. Egyrészt Verseghy nevét ritkán említette, általában csak „tudós Doktorként" célzott rá,[47] másrészt mindössze két fogság előtt megjelent tanulmányából, az 1791-es *Rövid elmélkedések a' Musikáról* címűből, illetve az 1793-as *Mi a' Poézisből* idézett. Mindezek alapján valószínűsíthetjük, hogy Batsányihoz vagy nem jutott el az 1806-ban megjelent *Magyar Aglája,* vagy előzetes állásfoglalása miatt vak maradt Verseghy időközben konszolidálódó verstani nézeteire. Bár fogság után írt tanulmányaiban Verseghy poétikai-verstani elméleteivel való vitáját a műfaj megszabta keretek között részletesen és viszonylag tárgyilagosan

[45] A Magyar Museum e példánya jelenleg lappang (lásd erről *Magyar Museum, II. Kommentár*, s. a. r. Debreczeni Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 88.). Baróti Dezső és Tarnai Andor egyik publikációjában azonban szerencsére részletesen beszámolt a benne található bejegyzésekről. Verseghy sűrűn lehúzott költeménye eszerint az I. kötet 346. oldalán található. Lásd Baróti Dezső, Tarnai Andor, *Batsányi széljegyzetei a Magyar Museum köteteiben,* ItK, 57(1953), 1–4. sz., 214.

[46] Batsányi János, *Prózai művek, II,* s. a. r. Keresztury Dezső, Tarnai Andor, Bp., Akadémiai, 1961 (Batsányi János Összes Művei, III), 29. (Továbbiakban: BJÖM III)

[47] Hogy miért nem nevezi meg vitapartnereit, arra többször is reflektált Batsányi. „Nem is ártana valójában, ezen nagy és kemény Doktorok közűl egygyet vagy kettőt példa gyanánt végtére és név szerént megszóllítanunk […] de, a' mint már fellyebb-is mondám, nem akarnék velek tsakugyan vetekedésbe ereszkedni, vagy közűlök valakit, különös nagy ok nélkűl, a' Tudósok' törvényszéke előtt, neve 's személlye szerént perbe idézni" BJÖM III, 53. Megjegyzendő, hogy ugyanígy járt el Kazinczyval, akire általában csak „derék vezér"-ként hivatkozott.

Iris_2017_01.indb 25 2017.07.02. 11:15:31

is kifejtette, sértettsége újra és újra előtűnik. Verseghyt a következő tulajdonságokkal jellemezte.

1) Verseghy csak a saját nyelvészeti álláspontját tartja helyesnek, bármiféle konszenzusra képtelen.[48]

2) Verseghy ama nézete, mely szerint „a' poézisnak tellyes mivolta tsak a' versben, és a' versnek majd egész szépsége egyedűl tsak a' lábmértékben helyheztetik,"[49] a poézisban haszontalan viszálykodást szított, illetve szít még ma is.[50]

3) Verseghy (Rájnissal együtt) „az irígy tehetetlenségnek és a' büszke tudatlanságnak vastag hályoga"[51] miatt képtelen hazája egykori legdicsőbb Poétáinak fényes érdemét meglátni.

4) „[…] ismérünk és nevezhetnénk a' híresebb metristák között-is ollyanokat, a' kik az efféle versek' párasíttásában nem igen boldogúlhattak, a' négysorú strófákban pedig még nagyobb akadályokat találván, semmire sem mehettek, 's ugyan azért idővel a' verselés ezen neménak tüzes ellenségévé lettek, 's a' páras verseket minden útonn módonn alázták, betsmérelték, és tsúfolták."[52] Azaz Batsányi ugyanazzal vádolta Verseghy, amivel egykor fogolytársa őt Kufsteinben: vagyis, hogy Verseghy arra való „tehetségtelensége" miatt lett a hangegyeztetés ellenségévé.

A következőkben az összeütközési pontok mögött felsejlő különböző hagyományrendszerekre, illetve irányultságokra mutatok rá.

(verstani nézetek)

A személyeskedésbe forduló vita egy verstani nézeteltérésből alakult ki. *A' Szőrszálhasogató* című versből kiderül, hogy Batsányi Kufsteinben valamilyen módon Verseghy szemére vetette azt, hogy a költő a *Szentjóbi Szabó László halálára* című óda 18. sorában az *ajakink* szóval mértéksértést követett el. Az „ajakira" szó ugyanis a prozódiai közmegegyezés szerint nem felelt meg az alkaioszi strófában írt költemény *u – / u – / u – / u u – / u –* ritmusképletének („lassú halállal tellyes ajakira"). Megtudjuk még, hogy Batsányi csak a tiszta rímeket fogadja el: ha ebben valaki hibázik, akkor annak dalművét, „mint bénna szülést, lehetősnek itéli". Verseghy ezek után általánosabban utal Batsányi verselésére, azt állítva, hogy a „musikátlan szívű"

[48] „Azok az igen-igen tudós emberek tehát, a' kik ma mindég a' józan észt, az analogyiát, 's az e' vagy ama' vidékben szebbnek vélt beszédbéli szokást, és Adelung' nevét emlegetvén, azt akarnák velünk elhitetni, hogy a' magyar nyelvnek művelésében 's tisztogatásában az ő úttyokon kivűl és az ő vezérlések nélkül soha semmire sem megyünk […] felette nagyon megtsaltkoznak" BJÖM III, 52–53.

[49] BJÖM III, 163.

[50] „[…] hogy a poézisban hiú kérdések miatt szüntelenűl folytatott haszontalan viszszálkodásokra, perlekedésekre legelsőben Rájnisnak *Kalaúzza*, (1781) 's később̈en, és leginkább Verseginek *rövid Elmélkedése* (1793-dik esztendőben) adott alkalmatosságot, nem szültek még mind eddig, és nem-is szülhettek semmi jót, semmi hasznot a litteratúrában" BJÖM III, 176.

[51] BJÖM III, 165.

[52] BJÖM III, 171.

Iris_2017_01.indb 26 2017.07.02. 11:15:31

poéta valójában nem érzi a görög ritmusokat, nem tud antik görög versnemben írni, ezért „többnyire a' szabadabb ritmust, mint nemzeti módgyát / a' magyar éneknek, legszebb költésnek itéli",[53] illetve a „görögök sípjára mozgó" verseket, „mint idegen szőrű szüleményt, oldalba rúgja". A költeményből ily módon egy prozódiai, egy rímelési és egy formai-hagyománybeli vita képe rajzolódik ki. Bár a két költő a poézis mibenlétéről azonos nézeteket vallott,[54] gyakorlatilag a verstan összes területén mást képviselt. Ha ezt a nézeteltérést Verseghy és Batsányi korábbi, illetve későbbi poétikai-metrikai kérdéseket is érintő tanulmányainak tágabb kontextusában vizsgáljuk, kiderül, hogy a verselésben való állásfoglalás mögött olyan alapvető gondolati eltérések húzódnak meg, amelyek leginkább a különböző kulturális irányvonalak követésében körvonalazhatók. Ezek a különbségek a tudós hazafi beszédpozícióján belül a nemzetek felett álló egyetemes, illetve a magyar nemzetet elsődlegesnek tartó filozófiai-művelődésszemléleti modellekben ragadhatók meg.[55]

Verseghy folyamatosan alakuló verstani nézetei Sulzer *Allgemeine Theorie der schönen Künste* című művének zenei szócikkeiben olvashatókhoz állnak közel, amelyekből 1792-ben a literátor néhányat magyarra fordítva a Magyar Museumban adott közre.[56] Verseghy rendkívül muzikális volt, metrikai nézetei mindig is zenei alapokon nyugodtak. Már kispap korában az egri szemináriumban kitűnt zenei tudásával, „cythera" játékával. Ennek köszönhetően 1775–77 között Egerben a székesegyházi karnagy helyettesi posztját, az ún. praefectus cantus (magister cantus) tisztséget is ő töltötte be.[57]

---

[53] Vö. „Meg kell fontolni azt is, hogy a metrumot érezni, és annak az elméletét érteni, egészen más dolog" Verseghy Ferenc, *A magyar nyelv törvényeinek elemzése, III: A magyar nyelv művészi felhasználása, I. szakasz*, szerk. Szurmay Ernő, Szolnok, Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 1977, 6. füzet, 619. (Továbbiakban: Verseghy, *Analytica*, 6. füzet)

[54] Tudniillik, hogy a vers külső formája csak másodlagos a poétai tűzhöz, azaz a tehetséghez képest. Ez azonban nem sokat mond Batsányi és Verseghy hozzáállásáról, hiszen ez Horatius óta olyan általánosan hangoztatott közhelye a poétikáknak, mellyel a „valódi, igaz" költők mindenkor elhatárolták magukat a rímfaragó mesterkedőktől.

[55] A 18. század végén formálódó különböző nemzet- és identitástudatokról lásd Debreczeni Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 75–100, 214–206. (Továbbiakban: Debreczeni 2009)

[56] *A' Szép Mesterségekről* (II. kötet II. negyed.) = *Magyar Museum, I: Szöveg*, s. a. r. Debreczeni Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 339–348. (Továbbiakban: MM I); *A' Muzsikáról* (II. kötet II. negyed.), *Uo*., 353–359; *A' Muzsikáról* [folytatás] (II. kötet III. negyed), *Uo.,* 405–407.; *A' Szép Mesterségeknek rövid történetei* (II. kötet IV. negyed.), *Uo.*, 442–447.

[57] Egy korabeli feljegyzés szerint 1776. április 8-án Wagner József kanonok aranymiséjén a székesegyházi zenekar muzsikált. „A hallgatóság különösen élvezte a citera (cythara) szokatlan hangjával kísért éneket, melyet maga szerzett és adott elő a kitűnő citerajátékos, Verseghy Ferenc" Bárdos Kornél, *Eger zenéje 1687–1887,* Akadémiai Kiadó, Bp., 1987, 160. Az eredeti dokumentumból való latin idézetet lásd uo. A citera ebben a kontextusban természetesen nem népi hangszert, hanem valamilyen divatos húros-pengetős instrumentumot jelent (gitár, hárfa, gitár-hárfa). Nem áll tehát az a nézet, miszerint Verseghy a pálosoknál kezdett zenét tanulni (Császár–Madarász 1910, 11–12).

Iris_2017_01.indb 27 2017.07.02. 11:15:31

A zene olyannyira meghatározta poézisbeli munkásságát, hogy legkorábbi, 1780-as[58] és 1781-es[59] kéziratos gyűjteményeiben kottákkal, illetve dallamutalásokkal jegyezte le az énekeket. A hagyományos rímes-ütemhangsúlyos formában készült versek mellett a korabeli új, divatos nyugat-európai dallamok hatására ezekben már egészen új formákkal is kísérletezett. Minderre azonban ekkor még valószínűleg konkrét esztétika-elméleti háttértudás és támogatás nélkül, csupán az éneklés gyakorlatától vezetve jutott. Az 1780-as évek végén, az 1790-es évek elején ismerte meg Sulzer lexikonát, ami immár egyértelmű elméleti támogatást nyújtott zenei alapokon nyugvó metrikai nézeteihez. Első megjelent gyűjteményes kötete, a *Rövid Értekezések a' Musikáról. VI. Énekekkel* egy Sulzer alapján írt esztétikai-verstani tanulmány volt, melyhez mintegy példa gyanánt csatolt hat éneket. A költeményeket ugyanekkor, 1791-ben a tanulmánytól külön, Joseph Anton Steffan, Joseph Haydn és Ignaz Raffael dallamaira alkalmazva *Hat Magyar Énekek* címen zongorakíséretes dalalbum formájában is közreadta. Mivel Verseghy (Sulzer után is) a versritmust a zenei ritmusból eredeztette, a csak rímekkel élő, régi magyar, kadenciás poézist „taktus nélkűl szűkölködőnek", „rythmustalannak", azaz „rend nélkülinek" tartotta. Nézete szerint:

> a' rythmus nem mesterségesen ki-gondoltt állapot, hanem egyenesen a' természet szerént való érzésből származik […] a' rythmusnak, avagy a' rendnek és mértéknek az ő szükséges vagy szükségtelen volta [tehát] nem a' Régiek, nem a' mi Ős-eleink' tekéntetétől, sem a' nemzeti gustustól, melly romlott és helytelen lehet, sem végre a' Poéták' tettzésétől, hanem egyenesen és egyedűl a' Természetnek bíró-szavától függ.[60]

A „természetből" kiindulva hirdette tehát azt a ritmusról (a zenei és verstani mértékről), hogy az olyan „*ruha*, mellyet nem tsak a' *Szittyai* Lakos' szájából eredő, vagy magyar, hanem akármiféle nyelven kőltt verseknek is szükségképpen magokra kell venni, ha *mindenképp*' tettzeni akarnak."[61] Verseghy azonban – saját bevallása szerint – nem vetette el a hagyományos rímes-ütemhangsúlyos verselést sem, csupán megszépítésük okán annyit kívánt a költőktől, hogy azt, ha nem is antik időmértékes, de legalább a nyugat-európai lábmérték szerinti jambusra vagy trocheusra is vegyék.[62]

Az 1793-as *Mi a' Poézis*ben tovább folytatva ezt az irányt, még radikálisabban hirdette, hogy „nem tökélletes Poéta, a' ki metrummal avvagy lábmértékkel nem él; mivel

---

[58] *A Magyar Parnassus: Egybe szedte a Magyar nyelvnek virágjába gyönyörködő egy Haza-Fi,* 1780. esztendőben Nagy-Szombatba, OSZK Kt., Oct. Hung. 764.

[59] *A Parnassus Hegyén zengedező Magyar Músának szózati: mellyeket egybe szedte egy Hazafi tulajdon múlatságára.* 1781. Esztendőben. Nagy-Szombatba. OSZK Zeneműtár, Ms. Mus. 1824.

[60] Versegi Ferentz, *Rövid Értekezések a' Musikáról VI. Énekekkel*, Bécs, 1791, IX., XII. (Továbbiakban: Verseghy 1791.)

[61] Verseghy 1791, XII.

[62] „A' ki szavaimat el-forgatni nem akarja, észre veheti azokból könnyen, hogy én az úgy nevezett cadentiás verseknek ellensége nem vagyok. A' mit erántok ezen Értekezésemben szóllok, az valóban szépíttésekre tzéloz, és nem pedig gúnyolássokra" Verseghy 1791, XIII–XIV.

Iris_2017_01.indb 28 2017.07.02. 11:15:31

tárgyának nem ad olly nagy édesgető erőt, a' minéműt adhatna, ha lábmértékkel élne".[63] Verseghy ebben tételesen számba véve a Poézishez szükséges eszközöket, megállapítja, hogy „a' Hangeggyeztetés a' Poézisnek nem tsak mivoltához, de még eszközei közé sem tartozik",[64] majd a kortársak számára ama megdöbbentő kijelentést teszi: „A' prósás Hangeggyeztetőknek beszédgyei tehát nem versek, hanem tsak *syllabaszámra vött és eggyenlő hanggal végződő mondások*. […] mert a' syllabaszám és a' haneggyeztetés a' beszédnek tsak *külső*, és *idegen* piperéji, a' lábmérték pedig és a' hanghanyatlás *belső* és *természeti* tulajdonságai."[65] Verseghy tehát a ritmus eme meghatározása alapján arra a gondolatra jutott, hogy a ritmus, azaz az (idő)mérték a vers alapkritériuma, a rím csak külső pipere.[66]

Bár Verseghy rendkívül keményen fogalmazott, érveinek felsorakoztatása után ismét kitért arra, hogy ő nem szeretne mást, csupán meggyőzni a rímet használókat arról, hogy a rím önmagában kevés a poézishez, ezért, ha már a „rythmusos" verselési módot választották, legalább a beszéd természetes mértéke szerint, azaz akcentuson alapuló jambusi és trocheusi lejtést alkalmazva tegyék azt.[67] Verseghy azonban hiába kért előre bocsánatot „tsípősebb kifejezéseiért" és „hevességért",[68] nyilvánvaló, hogy a tanulmány, nem utolsósorban hangneme miatt, nem érhette el kitűzött célját. (Verseghy egyébként Batsányihoz hasonlóan alapvetően elítélte az éles hangú pennacsatákat.)[69] Nem véletlenül hangsúlyozta később újra és újra jó szándékát: „egész ügyekeztem csak oda ment, hogy […] nyelvünknek kidolgozására olly útat is mutassak, melly nekem nem ok nélkűl leghelyesebbnek lenni látszik".[70] Hasonlóan írt a dologról Kisfaludy Sándornak is: „Ifiabb koromban kikeltem én a' ritmus ellen ama' munkában: *Mi a' Poézis: és ki az igaz Poéta?* de jóllehet már most átlátom, hogy többet mondottam ellene, mintsem kellett volna, nem bánom meg még is cselekedetemet azért, mivel a' métrumos versek, mellyekre talán némellyek felbuzdúltak, vagy felbuzdúlni fognak, a' nyelvnek szépítésére és meghatározására sokat szolgálnak."[71]

---

[63] [Verseghy Ferenc], *Mi a' Poézis? és ki az igaz Poéta?* Egy rövid elmélkedés, Mellyben a' Költésnek mivolta, eszközei, tzéllya, és tárgya, a' magyar Rythmisták' hangeggyztetésének helytelenségével' eggyűtt előállíttatnak, Buda, 1793, 38. (Továbbiakban: Verseghy 1793.)

[64] Verseghy 1793, *Elmélkedés*, 20–25.

[65] Verseghy 1793, *Elmélkedés*, 40–41.

[66] A Hangeggyeztetők nem nevezhetők „1ör) sem tökélletes Poétának, 2or) sem proxaistának, 3or) sem prósás költőnek, 4er) sem Versszerzőnek, verselőnek vagy versezőnek, 5ör) sem Rythmistának" Verseghy 1793, *Elmélkedés*, 39–41.

[67] Verseghy 1793, *Egynéhány előjegyzések*, [11].

[68] Verseghy 1793, *Elmélkedés*, 48.

[69] Lásd [Verseghy Ferenc], *Eggy jó szívből köllt szatíra*, 1791.

[70] Verseghy 1806, 249.

[71] Verseghy Ferenc Kisfaludy Sándornak, Buda, 1806. október 11. = Kisfaludy Sándor *Hátrahagyott munkái*, kiad. Gálos Rezső, Győr, 1931, 543.

Iris_2017_01.indb 29 2017.07.02. 11:15:31

Bár Verseghy a rímes-magyaros vershagyományt később sem művelte gyakran,[72] szabadulása után megjelent kötetiben a versnemeket illetően egységesítő álláspontra jutott. Ebben szerepet játszhatott az is, hogy a fogság közel kilenc éve egészen új költészeti élményekhez juttatta, hiszen miután a várbörtönökben megtanult franciául, angolul és olaszul, eredeti nyelveken tanulmányozhatta a nyugat-európai irodalom népszerű műveit.[73] Ekkor kezdte szatírába hajló (tan)meséinek formájául választani például a hexameter mellett a páros rímű felező tizenkettest (*Nagy Sándor' Paripája; A' Döghalál; Az Oroszlány; Györgyiné; Lekvári Örzse* stb.). A *Magyar Aglája* bevezető tanulmányában *(A' magyar Versnek külömbféle nemeirűl),* majd az 1817-ben megjelent *Analytica*ban már teljesen elfogadta a rímes magyar vershagyományt. Egyrészt felismerte a szótagok számában a ritmust, mint rendező elvet, másrészt megállapította, hogy „a sormetszet szerepe az, hogy a verssort megossza, a rímé pedig az, hogy lezárja". Ezután „a rím eredetéről és szépségéről olvasható eltérő nézeteket"[74] ismertette tárgyilagosan. Verseghy tehát hosszú utat járt be a rímes-magyaros vershagyomány elfogadásáig. Mint láttuk, valójában sohasem utasította el teljesen a nemzeti verselési módot, csupán a megszépítésére tett javaslatokat. Mégpedig oly módon akarta megújítani a magyar vershagyományt, hogy az a modern, felvilágosult időkhöz illően is képes legyen hathatósan elérzékenyíteni a szívet. Ezzel pedig a gondolkodását alapvetően meghatározó civilizációs fejlődési modellt[75] alkalmazta a verstan területén is: a poéta-literátor az ember humanisztikus fejlődésébe vetett hite miatt a szívre és értelemre ható elérzékenyítésen keresztül műveli ki a nyelvet, a poézist, illetve ezzel összefüggésben a különböző verselési módokat.[76] Verseghy mindezt az 1820-ban megjelent Egyházi Értekezések és Tanulmányokban a következőképpen foglalta össze:

> […] a' Históriában feljegyzett tapasztalások is bizonyíttyák, hogy mennél előbbre megy valamelly nép a' Musica' mesterségében, annál bizonyosabban és világosabban nevelkedik benne a' szívnek érzékenysége, 's a' vele öszvekapcsoltt és nemes charaktereket szülő humanitas is. A' Musica tudniillik szoros rendre szoktattya az üdőmérték által az embert, melly minden egyéb foglalatosságira is, bár melly érezhetetlenűl, de minden bizonnyal

[72] „Mindaz, amit a rím javára mondanak, hogy ti. annak már megvan a maga szerepe, hogy közkedvelt, a nemzet számára megszokott, sőt gyakran a versekben nem mindig elkerülhető hibáknak is tetszetős leplezője, a memória legbiztosabb támasza, és végül, mint mondják, olyan eszköz, amely a rest fülekre is hatással van, – engem ugyan az időmértékes versektől sohasem fog eltántorítani: mégis vallom, hogy az olyan azonos mértékre szabott rövidebb verssorokban, amelyeket eléneklésre szánnak, a rímek nemcsak a memória segítésére, hanem a zenei ritmus ereszkedéseinek érzékelhetőbb jelzésére is szükségesek. Továbbá, mivel a legtöbb olvasónak nincs érzéke az időmérték rendjéhez, és állhatatosabban ragaszkodnak a rímekhez, a jobb költők az ilyen olvasók pallérozására szánt műveikben hasznosan egyesíthetik a ritmikus verselést az időmértékessel" Verseghy, *Analytica,* 6. füzet, 647.

[73] Verseghy a spielbergi várbörtönben már hivatalosan is kaphatott könyveket. Ebből az időből származik az a hét vaskos kötetnyi idegen nyelvű másolata, mely jelenleg az MTAK KIK Kt.-ban található. Jelzete: RUI 8r. 31. I–VII. kötet.

[74] Verseghy, *Analytica*, 6. füzet, 640–651.

[75] A felvilágosodás civilizatorikus fejlődési modelljéről lásd Debreczeni 2009, 89–100, 237–238.

[76] Lásd *A' Szőrszálhasogató* és *A' mostani Poéta* című verseket.

Iris_2017_01.indb 30 2017.07.02. 11:15:32

> szerencsésen kiterjed. A' rend pedig nem csak minden érzékenyítő szépségnek a' kútfeje, hanem, ammint a' Deák mondja, anima rerum, minden dolognak, minden munkának lelke is egyszersmind.[77]

A fogságban a két költő a *Rövid értekezések a' Musikáról*, illetve a *Mi a' poézis?* megjelenése után találkozott. Mint Batsányi későbbi írásaiból kiderül, ő e tanulmányokban (nem egészen jogtalanul) a rímes magyar vershagyomány teljes elvetését, költészetből való kizárását olvasta ki. Mivel Batsányi számára a magyar verselési hagyomány a dicső nemzeti múlt egyik megtestesítője volt, elsősorban ezt folytatva, azaz a nemzeti verselés saját, belső tulajdonságaiból kiindulva akarta megújítani a magyar költészetet.[78] Bár Batsányi Baróti Szabó Dávid kötetének megjelenésekor üdvözölte az antik időmérték magyarban való meghonosítását, és sohasem foglalt állást a különböző verselési módok elsőbbségét illetően,[79] nemzeti identitást meghatározó volta miatt számára mindig is a magyar vershagyomány volt és maradt az elsődleges. Igen beszédes például, hogy gyakorlati munkásságát alapvetően a magyar vershagyomány követése jellemezte.[80] Erre mutat Verseghy *A' Szőrszálhasogató* című költeményének ama részlete is, amelyben Verseghy a Batsányi által ősinek tartott rímes forma ellenében védelmezi a „görögök könnyűcske topánnyát", hozzátéve, hogy őseleink a „ritmusokot […] a' régi Provenszei néptűl vették".

Mivel Batsányi műveltségeszményét a tudós hazafi beszédpozícióján belül elsősorban a rendi nemzet eszméje határozta meg,[81] a poézisre és a magyar nyelven való verselésre is ezen keresztül tekintett. Számára a magyar nyelv antik időmértékre való alkalmatossága mindenekelőtt a nemzeti kiválóság egyik bizonyítéka volt:[82] ezért szólt ugyanolyan elismerően minden verselési módról.[83] Szembetűnő, hogy bár ez az egyeztető állásfoglalás fogság után írt tanulmányaiban is jelen van, értekezéseinek legnagyobb részét az (idő)mértékes verselési móddal szemben a rímes magyar vershagyomány védelmezése tesz ki. 1808-ban írt tanulmányában például a következő szavakkal határolta el magát Verseghytől, illetve annak egykori (*Mi a' Poézis?*-beli) nézeteitől:

---

[77] [Verseghy], *Az Egyházi Énekről,* Egyházi Értekezések és Tanulmányok, 1820, 1. sz., 157–158.

[78] Erről szól a *Faludi Ferentz' Versei*nek kiadásához írt *Toldaléka*. Lásd BJÖM III, 115–191.

[79] MM I, 299.

[80] „A' helyett tehát, hogy az illyen rendbéli jeles Magyar Költőket tovább-is értetlenűl és háládatlanúl betsméreltetni, gyaláztatni engednők, vagy őket magunk-is nagy-kevélyen megvetni szabadnak és illőnek tarthatnók; igyekezzünk inkább azonn, hogy poétai szép és jó tulajdonságaikban követhessük, sőt még hibájikonn-is tanúlhassunk, és […] az ő verseiknél még szebbeket és jobbakat szerezhessünk" BJÖM III, 172.

[81] A 18. század végén formálódó különböző nemzet- és identitástudatokról lásd Debreczeni 2009, 75–100.

[82] Ezzel nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar nyelv prozódiájára nézve a „*legelső,* vagy-is inkább *egygyetlen eggy*, minden mos élő ismeretes nyelvek között" BJÖM III, 151.

[83] Lásd Batsányi János, *Előszó* (1808) = BJÖM III, 15.

Iris_2017_01.indb 31 2017.07.02. 11:15:32

> Azok az új Magyar Doktorok, akik most a Parnaszszusra vezető, talán könnyebb és téresebb, de az ott uralkodó bölts Istennek különös engedelme 's titkos segíttsége nélkűl senkitől sem járható, régi útakat előttünk ekképpen erővel bevágni akarnák, 's mindnyájunkat örömest eggyetlen egy szűk ösvényre szoríttanának; ezek az új Doktorok megnyerhetik ugyan a' kértt „*botsánatot*" önként és előre megvallott ebbéli „*hevességekért*"; de igen nagyon tsalatkoznak, ha azt vélik, hogy valaha elérhetik azt a' tárgyat, a' mellyre arányoznak, és olly igen nagyon, olly mód nélkűl törekednek. […] az értelmes és ép-érzésű tudós olvasótól magunk-is azt kívánnyuk, hogy verseinket az övéiktől ezutánn-is mindig „*megválassza*", megkülömböztesse; soha, mondom, el nem hitetik ők mí velünk azt, hogy az ő kemény dogmájokban kiszabott keskeny határokon kivűl nem lehet élet és üdvösség![84]

Batsányi nyilvánvalóan nem magát az (idő)mértékes verselési módot hibáztatta, csupán azt, ha valaki kizárólagosan ezt a verselési módot tartotta egyedül üdvözítő útnak. A mértékes versek azonban mégiscsak értékesebbnek számíthattak a magas irodalom művelői körében, mert tanulmányaiban egyrészt Verseghy és Rájnis nézetei ellenében újra és újra azt próbálta bizonyítani, miszerint a rímes magyar vershagyomány is van olyan értékes, mint a (idő)mértékes verselési nemek, másrészt mindezt az „ellenfelek" módszereit alkalmazva tette: a régi magyar poéták (Gyöngyösi, Ányos, Faludi) soraiban a legkülönbözőbb verslábakat mutatta ki,[85] azaz bebizonyította, hogy ha nem is rendszerszerűen, de ők is alkalmazták az időmértéket.

A kettőjük közötti kibékíthetetlennek látszó ellentét minden oldalról egy eltérő kulturális és művelődéselméleti irányultságban látszik gyökerezni. Batsányi ugyanis a magyar nemzet felemelését a hazafiúi érzelmek felkeltése által gondolta célravezetőnek, amihez a bárdköltő szerepében találta meg a megszólalási formát: költői tevékenysége tehát a politikai identitást is magában foglaló nemzeti hozzáállásban körvonalazható. Ezért tartotta például Verseghy legfőbb hibájának azt, hogy „ámbár ő-is mind deákúl, mind magyarúl jól tudott, nem magyarúl, hanem németűl érzett és gondolkodott".[86] Verseghy grammatikai, poétikai és esztétikai munkásságának alapköve ezzel szemben a civilizációs fejlődési modellen alapuló humanitas elvében ragadható meg. Bár ezt világosan csak jóval később fejtette ki, korai írásai, illetve a Batsányival Kufsteinben folytatott vitája arra utal, hogy a kezdetektől ez jellemezte a gondolkodását. Az 1818-ban megjelent *A' Filozófiának Talpigazságira épített Felelet*ben olvashatjuk: „[…] a' szép mesterségek és a' tudományok, úgymint az *emberi* cultúrának legfőbb eszközei, nem a' *nemzetiséghez*, hanem az *emberséghez* tartoznak. […] A' *humanitás*, az emberség a' nemzetiséget meg nem vesztegeti, hanem inkább megnemesíti."[87] A nyelv-

---

[84] *Uo*., 10. Bár Batsányi a „tudósok" alatt valószínűleg Rájnist és Verseghyt érti, a „*Horátziusnak az Elíziumi mezőkön múlató nagy érdemű lelkével*" mondattal ebben az esetben csak Verseghy költeményre céloz. A *Mi a' Poézis?* kötet nyitó verse ugyanis az *Ajánló Levél Q. Horatziusnak az elíziumi mezőkön mulató Lelkéhez*.

[85] BJÖM III, 165–167.

[86] BJÖM III, 153.

[87] Verseghy Ferencz, *A' Filozófiának Talpigazságira épített Felelet*, Buda, 1818, XII–XIII. (Továbbiakban: Verseghy 1818.)

Iris_2017_01.indb 32 2017.07.02. 11:15:32

művelők egyik felekezetéről pedig kijelenti, hogy azok „semmit sem látnak benne [ti. a nyelvben] egyebet nemzetiségnél".[88] Verseghy tehát a magyar nemzet felemelését az emberiség általános tudományos és erkölcsi fejlődésének keretén belül képzelte el, amelyben a nyelv, illetve ezzel összefüggésben az érzékeny poézis művelését (is) elengedhetetlennek tartotta. A prozódiát illetően éppen ezért Batsányival szemben nem a nyelvben rejlő lehetőségeket hangsúlyozta, hanem azt, hogy a magyar nyelv még erős csinosításra szorul e téren. Kifejtette például, hogy mivel grammatikai okok miatt nyelvünk még nem áll a tökéletesség ama fokán, hogy mindenki számára egyértelmű antik klasszikus mértékű költeményeket lehetne írni, ezen verselés alkalmazásakor bizonyos esetekben az írók szabadságában áll az ékezetek, megvonások használata.[89] Eme nézetét jóval később bővebben az *Analytica*ban újra rögzítette.[90]

Verseghy felvilágosult filozófián alapuló művelődéseszménye a múltat, illetve a múltból a durvát, elavultat kizárva irányult a jövőre.[91] Mivel általános esztétikai alapon kívánta a szépművészetek és tudományok kiművelését, a régi magyar versnemet is ezen regulákon belül akarta megszépíteni: a durvának tartott régi rímes magyar vershagyományt tehát mint a modern, érzékeny, kiművelt emberhez nem illőt utasította el.[92]

Batsányi verstani nézetei viszont élesen szemben álltak mindazzal, amit Verseghy képviselt. A bárdus költő egyértelműen a civilizációs fejlődési modell ellenében határozta meg saját álláspontját: „Mink azonban, a' kik sem a' régi nagy századok' ízlését rossznak, durvának, miveletlennek, sem a' mostaniét jobbnak, helyesebbnek nem tarthattyuk, sem a' lelketlen és ízetlen versfaragókat a' Költők, vagy Poéták közé nem helyheztettyük, de az igaz Szépet és Jót, akárhol, akármelly időben, és akárkinél találllyuk, mindég és mindenütt betsűlni szoktuk."[93]

Eme (igen meghatározó) különbségeken túlmenően azonban mind Verseghy, mind Batsányi a tudós hazafi beszédpozíciójából szólalt meg. Ebből fakadhatott minden

---

[88] Verseghy 1818, XIII.

[89] Verseghy 1793, *Egynéhány Előjegyzések*, 4er) e).

[90] „Bármely nyelvben több olyan szótag lehet, melyeket egyesek megnyújtanak, mások pedig lerövidítenek. […] Ezeket tehát a legjobb írók is cserélgethették, ahogy a metrum megkívánta" Verseghy, *Analytica,* 6. füzet, 618.

[91] „A' nyelvek, mellyek a' népeknek gyermekkorában támadtak, e' gyermekkornak béllyegét és tulajdonságait minden bizonnyal magukonn viselték. […] A' Magyar nemzetnek és nyelvnek ifiúkora Európában való letelepedésével kezdődött" Verseghy 1818, IX–X.

[92] „Miután az esztétika elmélete kialakult, a poétika feladata, hogy szabatosan meghatározza a költészet igazi és sajátos természetét, amelynél fogva az sajátos művészet, valamint egyedi eszközeit, amelyek révén a szabad művészetek egyetemes célját eléri; azután pedig, hogy leírja a költő mivoltát és a lángelmének azokat a határelemeit, amelyek őt a szónoktól és bármely más művésztől megkülönböztetik; végül, hogy a költői előadásmód erényeit, és a műalkotás megbízható fogalmát és annak különféle fajtáit rögzítse és magyarázza" Verseghy, *Analytica*, 6. füzet, 577.

[93] BJÖM III, 161.

Iris_2017_01.indb 33 2017.07.02. 11:15:32

nézeteltérésük, illetve korábbi látszólagos egyetértésük is.[94] A Kufsteinben kirobbant vita így elsősorban a két költő gyakorlati munkásságának különbségeire mutat rá, amely néha ellentmondani látszik elméleti állásfoglalásaiknak.

(nyugat-európai újmértékes vagy rímes magyar [mértékes] vershagyomány)

A *Szentjóbi Szabó László halálára* írt óda verselését illetően, a Verseghy által elkövetett „mértéksértés" az alábbiakban rekonstruálható. Batsányi szerint, mivel az a*ja*kinkra szó második szótagja rövid, nem felel meg az alkaioszi strófa sormértékének. Batsányinak kétségtelenül igaza volt. Ráadásul Batsányi még csak nem is a nyugat-európai mintára írt szabad jambusok és trocheusok írása miatt bevezetett úgynevezett közös szótag használatát kifogásolta a versben,[95] hiszen az többször is előfordul benne (lásd ugyanebben a sorban: „lassú halál*lal* tellyes ajakira"), hanem az antik klasszikus mérték szerint egyértelműen rövid szótag megnyújtását, amit minden verselési módban megengedhetetlen licenciának tartott. Az éneklésre szánt nyugat-európai jambusi és trocheusi formákban éppúgy, mint az antik időmérték esetében.[96] Verseghy prozódiai újításának viszont – amelynek lényege a szoros ritmusú dallamra való szövegírással a nyugat-európai hangsúlyváltó verselési mód kifejlesztése, illetve tökéletesítése volt – ez a „szabadosság" volt az egyik alapja, legalábbis addig, amíg a nyugat-európai verselésben valóban mesteri jártasságra tett szert (a *Magyar Aglája* költeményeiben már sehol sem találunk ilyen hibákat). Verseghy tehát az alkaioszi strófában az a*ja*kira szóban olyan megvonást alkalmazott, amelyet az antik időmérték esetében ő maga sem tartott megengedhetőnek (az énekelt versekben viszont igen),[97] Batsányi pedig egyébként is minden verselési módban hibának tekintette a rövid nyílt szótag megnyújtását.

Verseghy Batsányi szemrehányására azzal védekezett, hogy a *ja* szótagot *„eleven nyelvünk megvonnya beszéd közt"*, azaz egyrészt hirtelen válaszában a kétféle verselési nemre vonatkozó érvelést összecserélte, másrészt ugyanebben a költeményben kevésbé konkrétan ugyan, de kétszer is bevallotta hibáját. Először azzal ébreszt gyanút, hogy az óda második felében megjegyzi, miszerint Batsányi akadékoskodása kicsinyes: *„Én minden darabot csak belső érdeme képpest, / nem piperés vagy avúltt köntessire nézve becsűlök, / 's eggykét gáncsa miatt az egészt soha meg nem alázom"* – ezzel mintegy beismeri, hogy „egykét gáncsot" bizony elkövetett a vers(ek)ben –, másodszor azzal,

[94] A tudós hazafi beszédpozíciójának lényege a (bármiféle) „magyar nyelvű műveltség pártolásának összekapcsolása a haza felemelésének ügyével" Debreczeni 2009, 198. A 18. század végének mindent átfogó tudós hazafi beszédmódjáról bővebben lásd Debreczeni 2009, 55–61, 65–71, 197–202.

[95] Eszerint a rövid magánhangzójú zárt szótagokat, ha utánuk mássalhangzó következett, *közös*nek, azaz tetszés szerint (az antik-időmérték szabálya szerint) vagy hosszúnak vagy, ha a szükség úgy kívánta, rövidnek vették. Az ilyen rövidnek vett szótagot éppen ezért *tetsző rövid*nek is nevezték.

[96] Lásd BJÖM III, 153.

[97] Lásd például Verseghy 1793, XV.

Iris_2017_01.indb 34 2017.07.02. 11:15:32

hogy a költemény következő, körülbelül fél évvel későbbi lejegyzésekor[98] ezt a sort kihagyta a versből, azaz a nyilvánvaló hibára való célzást törölte.

Ha a két költő prozódiai elméleteit, illetve gyakorlati munkásságát megvizsgáljuk, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy valójában még a mindkettőjük által preferált szabad jambusok és trocheusok meghonosítását illetően sem képviselték ugyanazt. Verseghy a zenei ritmus alapján gondolkodott: mivel ilyen mértékre szabott költeményeit a korabeli német dallammintákat követve írta és fordította, a dallam adta szabadságot kihasználva (amely kétségtelenül elfedi a prozódiai hibákat) eleinte gyakran élt licenciával. Batsányi viszont a zenei alapú költői szabadosságtól messzemenően elzárkózott.[99] Egyikőjük tehát dallammintákat követve, másikójuk pedig a szövegből kiindulva akarta megújítani a magyar mértékes verselést. Ennél is meghatározóbb különbség volt azonban, hogy a szabad jambusi vagy trocheusi költemények írásakor is egészen más verstani hagyományhoz csatlakoztak. Mivel Batsányi elsősorban a rímes-hangsúlyos verselést, Verseghy pedig az (idő)mértékes formákat művelte és támogatta, az újmértékes trocheusi és jambusi versek írásakor is (nem utolsósorban kanonizációs szándékkal) ezekben a versnemekben keresték az előzményeket. Az eredendően nyugat-európai mintára meghonosodott hangsúlyváltó jambusi és trocheusi verselésben az volt a legnagyszerűbb, hogy költőink akár a hagyományos rímes magyar verselést, akár a modern, nyugat-európai hangsúlyváltó verselést, akár az antik időmértékes verselési módot akarták követni, mindegyikben példára lelhettek benne.[100] A szabad jambusok és trocheusok írása tehát a verstani vitákat illetően korántsem jelentette ugyanahhoz a felekezethez való tartozást. Így válik érthetővé Batsányi és Verseghy verstani szembenállása is. Valójában a látszólag közös pontokon sem érintkeztek egymással. A szabad, újmértékes jambusok és trocheusok alkalmazásakor ugyanis Verseghy egyrészt a korabeli német dalirodalomban, másrészt az ókori római irodalomban határozta meg követendő mintáit, Batsányi viszont ezzel szemben mindenekelőtt ama magyar rímes vershagyományra hivatkozott,[101] amelynek nótáiban mértékes jambikus vagy trocheusi lüktetést talált.

---

[98] Haller-kézirat; 202a–202b, I. sz.

[99] Az éneklésre szánt versekre vonatkozóan írta 1824-ben, hogy „elég, ha a' szótagok' szokott igaz hangjait megtartván, és sem a' természete szerént hoszszú hangot meg nem rövidítvén, sem a' magában rövidet hoszszú gyanánt nem alkalmaztatván, egyébaránt a' nyelvet nem erőltetik, annak szabad és kényes geniussát, saját nemzetiségét, soha, semmiképpen meg nem sértik" *Faludi Ferentz' Versei, Toldalék: Faludi Ferentz' Életéről, 's Munkájiról, és a' Magyar Nyelvről 's Versszerzésről,* kiadta Batsányi János, Pest, 1824. = BJÖM III, 153.

[100] Lásd Hovánszki Mária, *Csokonai és az érzékeny énekelt dalköltészet,* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013, 115–121.

[101] Batsányi Verseghy *Rövid Értekezések a' Muzsikáról* (1791) című tanulmányára célozva a következőket írta: „Ismérd-meg és hitesd-el magaddal egyszersmind azt is, hogy a' mit te, kérdésben lévő szerentsétlen munkádnak 2dik levéloldalánn, ama jó és nagy emberről [ti. Ányos Pálról –H. M.] egy német Auktor utánn még keményebb és illetlenebb szókkal mondani mertél, valóságos káromlás volt! olly iszonyú

Iris_2017_01.indb 35 2017.07.02. 11:15:32

Ezen túlmenően azonban természetesen mindketten a különböző formák egyenrangúságát vallották, amelyek használata eltörpült a költészet igazi célja és mivolta mellett.[102] Közös végső céljuk ellenére az eltérő hagyományrendszerekhez való kapcsolódásuk miatt azonban csak látszólag beszéltek ugyanarról. Valójában kibékíthetetlen ellentétek feszültek az egyezőnek tűnő álláspontok között, hiszen a poézis végső céljának tartott igaz szépet és jót más-más kontextusba helyezték.

(élő dialektusok vagy régi és mostani tudós, és jobb ízlésű könyvek)

A Batsányi és Verseghy között kirobbant prozódiai vitának volt egy olyan grammatikai és nyelvelméleti vetülete is, amely szintén a két költő fentebb említett eltérő művelődésszemléleti irányultságában ragadható meg. Verseghy és Batsányi ugyanis a nyelv megújításáról is egészen másképp gondolkozott.

Mivel Verseghy grammatikájának alapját (egyedülálló módon) a korabeli élő nyelv jelentette, egységes nyelvszemlélete miatt szépirodalmi és verstani munkásságát is meghatározta az, hogy a különböző dialektusok eltérő kiejtési szokásait egymással egyenrangúnak tekintette.[103] Ezért érvelhetett *A' Szőrszálhasogató* „mértéksértő rövidebb szóízére" vonatkozóan azzal, hogy „jóllehet azt nyelvünk legalább úgy vonnya mëg ollykor, / ammint másodikát e' szónak: *ajakira* szoktuk, / ezt mint durva hibát csaholással hánnya szëmedre."[104] Itt kell megjegyezni, hogy Verseghy literátori hozzáállása minden modernitása ellenére is erősen gyökerezett a régebbi hagyomány ama osztatlan nyelvszemléletében, amelyben a grammatikai alapozású nyelvi leírás és szabályozás elválaszthatatlan volt a nyelv irodalmi használatától (a poétika a grammatika része volt).[105] Verseghy a tájnyelveket vizsgálva szembesült például azzal a problémával, hogy Rájnis és Baróti Szabó regulái szerint a magyar szavak hangértékét korántsem lehet olyan bizonyosan meghatározni, mint a latinban.

Mivel Verseghy a logikára és a természetre hivatkozva az auktoritás elvét elutasította (megjegyzendő, hogy ez olyan tudományos alapállás volt a részéről, amelyet minden területen következetesen alkalmazott), a nyelvművelés során a régi írók nyelvszokásaira sem volt tekintettel. Ez természetesen szorosan összefüggött a civilizációs fejlődési modell ama tézisével, miszerint a nyelveknek is van gyerekkora, ifjúkora és felnőttkora. A modern, érzékeny nyelv kimővelésekor nem tarthatta irányadónak a nyelv

---

káromlás, mellyért a' hajdani Róma' legnagyobb fijainak társaságát valaha még »*az Éliziumi mezőkönn*«-is kerűlnöd kell" BJÖM III, 46.

[102] „Én mindën darabot csak belső érdeme képpest, / nem pipërés vagy avúltt köntëssire nézve böcsűlök […]" Verseghy, *A' Szőrszálhasogató.*

[103] Lásd *Verseghy Ferencznek declarátiója filologyiabéli munkáira nézve* = Verseghy 1806, 249–251.

[104] Haller-kézirat; 314; 158b. (IX. sz.)

[105] Ezzel kapcsolatban lásd Margócsy István, *A Révai-Verseghy vita eszme- és kultúrtörténeti vonatkozásai* = *In memoriam Verseghy Ferenc, 3*, szerk. Szurmay Ernő, Szolnok, 1988, 30.

Iris_2017_01.indb 36 2017.07.02. 11:15:32

gyerekkori állapotát (amelynek lenyomatai a régi írásokban találhatók), hiszen éppen ebből akarta kiemelni.[106] Nézete szerint: „A' kik a' régi magyar kézírásokat és könyveket akarják a' tiszta magyar beszédnek és helyes ortografjának mustráivá tenni, felforditták a' rendet, és azt akarják velünk elhitetni, hogy nyelvünk sokkal tökélletesebb volt gyermek korában […] mint most férjfi korában a' józan filologyiának szépítései által lehetne."[107] Mivel Verseghy grammatikájának középpontját az élő magyar nyelv alkotta, az ebből kikövetkeztetett nyelvi rendszer saját belső természeti tulajdonságait tartotta szentnek és sérthetetlennek. Az önkényes költői újításokat éppen ezért nyelvrontásnak tekintette, és a következő szavakkal utasította el:

> […] ezeket a nyelv tulajdonságain csorbát ejteni szokott sebeket, csúfságokat nemcsak a kíméletlen nyelvészek – ahogyan őket a szabados költők vádolni szokták –, hanem maga a józan ész követelményeire támaszkodó esztétika is, és elsősorban a haza iránti rajongó szeretet keményen elutasítja. […] Tudnia kell a költőnek […], hogy a nyelv, amelyen ír, nem a saját tulajdona, amellyel tetszés szerint rendelkezik, hanem az egész nemzet legdrágább kincse; ezt használni szolgálat, helyesen alkalmazni dicsőség, rosszul alkalmazni pedig bűn.[108]

Tudós hazafiként természetesen Batsányi is a magyar nyelv ügyének szentelte magát, de Verseghyvel ellentétben az ő nyelvszemlélete a politikai identitást is magában foglaló nemzeti hozzáállásban gyökerezett. Mivel a régiek által használt nyelv számára a dicső múlt egyik megjelenítője, illetve hordozója volt,[109] a (Révai által képviselt) történeti-etimológiai grammatikai irányban látta a nyelvművelés legfőbb és legcélravezetőbb eszközét. Nézete szerint azok önkényeskednek és élnek vissza a magyar nyelvvel (ezzel mindenekelőtt Verseghyre célzott), akik a különféle dialektusok alapján használják azt.[110] Batsányi ugyanúgy a nyelv saját belső törvényeire, illetve természetére hivatkozott a poézis és a nyelv megújításában, mint Verseghy, csak míg az utóbbinak ez az „egyetemes természet törvényét: a ritmust és a rendet" jelentette, addig Batsányi

---

[106] „Ne haggyátok tehát magatokat a' régi Magyar Íróknak helytelen példái által, mellyek erköltstelen üdőkben és pallérozatlan nyelven kőltettenek, eltsábíttatni, hanem […] magyar nyelvünkben a' lábmértéket is újjainkon szorgalmatosabban megitéllyük" Verseghy 1793, 48. Később ennek nyelvészeti okait is részletesen kifejtette. Lásd Verseghy Ferencz, *A' tiszta magyarság, avvagy a' csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések. Követi ezeket a' cadentiák' lajstroma mellynek hasznát a' filologusok, poéták eggyaránt vehetik,* Pest 1805, 3– 12. (Továbbiakban: Verseghy 1805.)

[107] Verseghy 1805, 6.

[108] Verseghy, *Analytica*, 6. füzet, 675.

[109] 1808-as töredékben maradt tanulmányában Verseghy nyelvelméletére való utalása után a következőt írta: „nékünk úgy látszik, hogy a' díszesebb és követésre méltóbb tiszta magyarság még mind eddig többnyire tsakugyan a' *könyvekben*, tsakugyan a' *régi és mostani* értelmes, tudós, és jobb-ízlésű szorgalmatos *Írók munkájiban* találtatik fel" BJÖM III, 45.

[110] Vö. 48. jegyzet. Továbbá: „[…] felette nagyon tsalatkoznak, ha valóban azt hiszik és reménylik, hogy a' Haza jobb Írójinak törvényt szabhatnak; hogy ők az illyen vagy amollyan mellyéki hibás, ízetlen és tsonka dialektust, a' könyvbéli közönséges igaz és tiszta magyarság helyett elfogadtattyák; hogy a' nyelv' és nemzeti litteratúra' gyarapodásának szabad menetét saját kedvek szerint intézhetik, igazgathattyák" BJÖM III, 504.

Iris_2017_01.indb 37 2017.07.02. 11:15:32

e törvényszerűségeket a régi írók munkáiban találta fel. „A' Poézis […] azonn van, hogy a nemzeti nyelvnek természetét soha meg nem sértvén, külső belső igaz mivoltát szentűl megtartván, 's vígyázva megőrizvén, legszebb virágjait öszveszedgye. […] A' ki azért mí nálunk-is ma verseket írni akar […] betsűllye-meg mindég és mindenképp a' Nemzet nyelvének igaz tulajdonát, saját természetét, 's különös nemzetiségét."[111] Hangsúlyozandó, hogy Batsányi részéről ez nem egy szemellenzős mintakövetést, hanem kritikusi hozzáállást jelentett: a régi tudós és szép írásokban található nyelvi hibáktól ő is egyértelműen elhatárolta magát.[112] A poétai licenciát is erre hivatkozva vetette el, Verseghy pedig ezzel szemben, az élő, tájegységenként változó nyelvhasználatból kiindulva tartotta megengedhetőnek. Jóval később, 1821-ben mindezt a következőképpen foglalta össze Batsányi: „Az úgy nevezett poétai licencia pedig senkinek sem adhat engedelmet, szabadságot arra, hogy a' nyelvnek tulajdonságait, vagy a' szép mesterségnek saját törvénnyeit, megszeghetetlen fő regulájit, minden szükség és józan ok nélkűl megsérthesse, 's úgy szóllván, lábbal tapodhassa."[113]

A látszólag ezzel ellentétes eredményekre vezető költői nyelvhasználat eme eltérő nyelvi, grammatikai irányultságokból fakadt. Batsányi ugyanis épp azt kritizálta a régi írók munkáiban, ami Verseghy számára a nyelvi rendszer leírása miatt követendő mintát jelenthetett, Verseghy pedig azt vetette el a „pallérozatlan nyelven költ régi énekekből", ami Batsányi számára mintaadó hagyomány volt. Verseghy költészetében a literátor korabeli élő nyelven alapuló grammatikája (mára elavult) hagyományos nyelvtani szerkezeteket és költői képeket eredményezett, Batsányi pedig a „régi Írók munkájiból" kiinduló történeti, egyszersmind megújító nyelvszemléletével máig élő és ható modern költői képeket alkotott. Mivel az egymásnak ellentmondó nyelvi modellek a két költő poézisbeli munkásságának alapját alkották, a Kufsteinben keletkezett versek szerint ez is igen hamar ellentétet szült közöttük.

(tiszta rím vagy asszonánc)

A' Szőrszálhasogató „és ha talán a' czélok utánn nem hangzik aczélok / a' másik sorban, csak ezënn rágódik örökké" sora a két költő rímelésről vallott felfogásának különbségére utal. Bár Verseghy és Batsányi a tudós hazafi pozíciójából ebben az esetben is

[111] BJÖM III, 150–151.

[112] 1821-es tanulmányban Batsányi mindamellett, hogy elismerte Faludi munkásságát (nyilvánvalóan ezért adta ki), a bevezetőben számba vette a költő hibáit is. Ezeket ugyanabban vélte felfedezni, melyeket még a Magyar Museumban Rájnissal való vitájában kifejtett. Tudniillik a versek „hibások némellykor az értelemre, 's a' dolognak természeti mivoltára nézve [nem pontos a tárgyak megnevezésében – H. M.]; némellykor a' verspárasíttásnak közönségesen bévett regulájira nézve [ebben az e-k használatát tekintve egyetértett Verseghyvel, egyébként nem – H. M.]; némellykor a' szép mesterségbeli jobb, igazabb, tisztább és kényesebb ízlésnek törvénnyire nézve; néha pedig a' magyar nyelvnek saját tulajdonságira, igaz természetére tekíntve" BJÖM III, 142.

[113] BJÖM III, 147.

Iris_2017_01.indb 38 2017.07.02. 11:15:32

ugyanazt szerette volna elérni, tudniillik mindketten a hagyományos magyar verselési módot akarták tökéletesíteni, az eltérő hagyományrendszerek felől való közelítés miatt ezt egészen különböző módon képzelték el.

Verseghy egyrészt a vers belső tulajdonságát jelentő ritmushoz képest a rímet alapvetően „külső piperének" tartotta, másrészt mivel a hagyományos rímes verselést az idő-, illetve hangsúlyváltó mérték alkalmazásával szerette volna megújítani, a kadenciát elhanyagolhatónak gondolta.[114] Batsányi viszont a magyar verselést saját hagyományából kiindulva akarta megjobbítani, aminek egyik módját a tiszta rímek használatában látta.

Egyetlen dologban azonban egyetértettek: mindketten helytelennek tartották, ha rímhelyzetben nem azonos „e"-ket használ a költő.[115] Ez azonban olyan véletlen egybeesés volt, amely a fentebb említett eltérő hagyományrendszerek követéséből adódott. Batsányi ugyanis a rímek tisztasága miatt követelte meg a háromféle „e" (tudniillik: e, ë, é) következetes használatát, Verseghy viszont alapvetően az élő nyelvi dialektusok miatt, amit aztán a nyelv zeneiségének gazdagítása okán is fontosnak tartott.

(„bárdusi tűz" vagy „érzékeny lant"
„római koboz" vagy „mostani erkölcsink")

A Kufsteinben lezajlott vita másik fő témája ama eltérő költőszerepek felvállalásában körvonalazható, amelyek mögött szintén a fentebb felvázolt különböző hagyományrendszerek és irányultságok álltak. Batsányiban a politikai identitástudatot is magában foglaló nemzeti hozzáállás életre hívta a bárdköltői szerepet, amelynek példáját a költő a kelta bárdusban, Ossziánban látta. Verseghy viszont (ezzel szemben) az érzékeny poézisben találta meg azt a megszólalási formát, amely minden tekintetben megfelelt felvilágosult humanisztikus nézeteinek.

Verseghy ebben az esetben is félreértette, illetve leegyszerűsítette Batsányi álláspontját, aki a bárdusi szerepet elsősorban a magyar nemzettudat megerősítésére kívánta használni, és nem feltétlenül a nemességet akarta vele harcra buzdítani. Ezért utasította el például a poézis nyelvében mint a 18. századi emberekhez már nem illőt Faludi *Rettentő Marsnak fajzati…* kezdetű énekének vad, harci kifejezéseit:

> […] igen szokatlan, és méltán irtózást okozható kegyetlenség, 's valóban inkább Kannibálokhoz és egyéb ollyan irgalmatlanúl dühösködő vad népekhez, mint-sem a XVIII-dik században élő, 's egymással nem úgy hadakozó, keresztény nemzetekhez, vagy a' mi Hazánk' bátor és nagy lelkű Fijaihoz illő tselekedet volna! […] Bizonyos legalább az, hogy a' szép mesterségek' miveit kedvellő, józanabb és érzékenyebb Olvasó, az effélékben nem gyönyörködhetik; hogy

[114] A *Költeményes Enyelgések*ben való rímelésre vonatkozóan írta Verseghy, hogy: „némellyekben, mint a' *Magyar Kisasszonyokban,* és a' *Vén Leányokról*, tsak a' strófának felét és végét béllyegeztem meg vele, hogy a' rithmust, mellyből a' strófa áll, érezhetőbbé tegyem" Verseghy 1793, *Egynéhány Előjegyzések*, [9].

[115] BJÖM III, 147 és Verseghy 1793, *Egynéhány Előjegyzések*, [10].

Iris_2017_01.indb 39 2017.07.02. 11:15:32

ő az olly dühös haragra, 's irgalmatlan fene vadságra gerjesztő, mértéktelen kifejezéseket nem javallhattya.[116]

Verseghy egész munkássága a felvilágosodás emberi fejlődésbe vetett hitére épült. Nézete szerint az emberiség a világosság századában, vagyis az akkori jelenben elérte a „férjfikort", a művészetek kiművelésével és használatával megtalálta az erkölcsök megnemesítéséhez és megszelídítéséhez való utat. Ezért tekintette minden téren követendő mintának a korabeli művészetek és tudományok eredményeit, illetve ezért utasította el a régi világ, például az ókori Róma harcias, vad tüzeit *(A' mostani Poeta)*. Az antik klasszikus műveltségből csak a nyelvet tartotta elfogadhatónak. Ugyanezt később szelídebb formában is megénekelte. *A' régi Classicusokhoz* című ódát fogsága utolsó állomásán, Spielbergben jegyezte le a Haller-kéziratba,[117] amelyet aztán a Magyar Aglájában *A' régi classicus auktorokhoz* címen adott közre.[118] Érdekes, hogy ezt a verset Kazinczy a Magyar Aglájáról írt kritikájában teljes értetlenséggel fogadta.

Verseghy éppen társadalmi hasznossága, azaz a „szelíd erkölcsökre nevelés" miatt tartotta fontosnak az érzékeny lantos poézis művelését. Nézete szerint ugyanis a lehetőségeket és igényeket figyelembe véve kell megválasztani az értelmi és érzelmi nevelés különböző formáit. Mivel, miként azt *A' mostani Poéta*ban írta, „mostani erkölcsink, hadaink, 's polgári szokásink, / hasztalan! a' durvább lángra nem adnak okot", a 18. század végén élő emberek kimüveléséhez legcélravezetőbbnek a szív elérzékenyítését tartotta. Ezért védelmezte újra és újra a vitaciklus legtöbb költeményében a bárdszerep ellenében a szerelmi poézis művelését.

A kéziratok keletkezéstörténetének rekonstruálásakor előtűnik, hogy Verseghy Kufsteinben jutott hozzá (újra) Joseph Anton Steffan és Joseph Haydn zongorakíséretes dalalbumaihoz. Ezekből közel félszáz darabot magyarított úgy, hogy az Uránia-kéziratban mindenütt pontosan megjelölte a (dallam)forrása helyét (pl. „Nótáját lásd Steffan I. Rész 24. Ária"). Verseghy fogságának eme szakaszában tehát valóban rengeteg érzékeny énekelt dalt írt-fordított, főleg ebben a műfajban alkotott. A vitaciklus verseiből úgy tűnik, mintha Batsányi ezt igencsak nehezményezte volna. Verseghy értelmezése szerint Batsányi nemcsak valódi költőnek nem tartotta azt, ki „az érzékeny Músáknak ölébe / felsiet a' köcsögőbb hangú dalolásnak okáért" *(A' Pedantizmus)*, de durván elutasította és lenézte a poézis e megszólalási módját. Ezt sérelmezi Verseghy az *Apollóhoz*, az *Eggy szerelmetlenhez*, *A' Pedantizmus* és *A' mostani Poéta* című versekben, illetve már a megbékélés hangján, de ugyanerre utal az alkaioszi strófákban készült *Bacsányihoz* című ódájában is.

---

[116] BJÖM III, 149.

[117] Haller-kézirat, II. szövegcsoport; 141a–141b.

[118] „Mostani majmaitok hirdessék fínom aranynak, / ha tetszik, a' mi tőlletek / származik! én szavokot viszhangnak lenni találom, / mely kőszugolyokba nagyra nőtt. / Nyelveteket szeretem! Viszegő füleinkbe görögvén / szép pelypegése, szívre hat. / Ámde tudom, hogy mézze alatt e' czifra beszédnek / otromba mérgek fekszenek" Verseghy 1806, *A régi classicus auktorokhoz.*

Iris_2017_01.indb 40 2017.07.02. 11:15:32

Végezetül érdemes kitérni a költemények versformáira. A Batsányival való nézetkülönbséget tükröző versek többségét, mintegy saját verstani nézeteit igazolandóan, antik klasszikus formákban, mégpedig hexameterben vagy disztichonban írta Verseghy. Ez alól csak négy darab kivétel. Az *Egy goromba poétára* és az *Eggy ártatlan felelet* címűek, amelyeket (Osszián-fordítása miatt) a Batsányi által kedvelt szabad jambusokban készített a költő – ezzel az „ostoba", „goromba", „bárdus" szavakon túl közvetlenül, formájában is megidézte Batsányi poézisét –, illetve a ciklus nyitó és záró verse. A vita, mint láttuk, a *Szentjóbi Szabó László halálára* alkaioszi strófákban írt óda kapcsán bontakozott ki. Nem véletlen tehát, hogy a *Batsányihoz* című óda, amelyet Bacsányi szabadulásának hírére, a megbékélés jegyében 1796 áprilisának közepén írhatott Verseghy, szintén alkaioszi strófákban született. Verseghy ezzel mintegy keretbe zárta volna a történetet, ugyanazzal a formával búcsúzva el rabtársától, mint amiből bő fél évvel korábban heves nézeteltérésük támadt. A költő a poézisük közötti különbségek felsorolása után („Klopstocknak úttyán", „nemzeti lantod", „Ossiánnal") a következőképpen zárta az ódát: „Ámde ki tégëdët, / míg él, akármëlly sors kövesse; / állhatatos szeretettel említ."

A történet azonban a két költő elválása ellenére, a tanulmány elején felvázoltak alapján mégsem ért véget. Ez nemcsak a későbbi írásokból nyilvánvaló, de a Haller-kéziratbeli vitaciklus is erre mutat. Ebben ugyanis a *Batsányihoz* című ódát követi még egy disztichonokban írt epigramma, amely minden tekintetben a korábbi éles, sértődött hangú költeményekhez kapcsolódik. Az 1796. május 16-án lejegyzett darab címe eredetileg *Eggy Criticushoz* volt, amelyet Verseghy áthúzással *A' mostani Poetá*ra változtatott. Verseghy az epigrammában ismét a régi római erkölcsöket „képviselő" bárdusi poétaságot állítja szembe a „mostani erkölcsinket" szolgáló érzékeny lanttal. A vitát lezárni ezek szerint mégsem sikerült: Batsányi és Verseghy között a poétai és verstani nézeteltérések tisztázása nélkül szakadt meg a kapcsolat.

Iris_2017_01.indb 41 2017.07.02. 11:15:32

Függelék

A Batsányi–Verseghy-vita kontextusában értelmezhető költemények

keletkezés / lejegyzés ideje[119]	**verscím**	**kéziratos helye**	**kulcsszavak**	**versforma**
1795. okt.	VII. *Bacsányihoz. Szent Jóbi Szabó László' halálára, melly történt Kufstainban 5. Oct. rëggel 1795.* (A szövegváltozat)	Uránia: 159b	Kapcsold Bacsányink hű zokogásidot / csendes könyemnek férjfi folyásihoz / Sirassuk együtt	alkaioszi strófákban
1795. okt.–nov.	IX. *A' Szőrszálhasogató.*	Uránia: 314–313, 158b–158a	gáncsra talál; a' dalnak módgyai ellen zab criticuska gyanánt; ama' dalokot musikátlan szíve nem érzi; irígy elméje	hexameterben
1795. okt.–nov.	*VII. Szabó (Szentjóbi) László' halálára, melly tör[tént] Kuf[stainban] 5. Oct. 1795.* (Av szövegváltozat)	Uránia: 298–297, 150b–150a		alkaioszi strófákban
1795. nov.	*XXXIX. Egy goromba poétára.*	Uránia: 296, 149b	bárdus; goromba; megmardosod szíves barátidot	szabad jambusokban
1795. nov.	VI. *Szentjóbi Szabó Lászlónak halálára.* (A és Av kontaminációja	Haller: 77a–77b)	Tik, kik rekeszben tűrtök az Inn felett, / indúllyatok meg társotok' alkonyánn	alkaioszi strófákban
[1795.] dec. 3.	VII. *Eggy goromba poétára.*	Haller: 77b		szabad jambusokban
1795. dec. – 1716. jan. [első lejegyzése az Uránia-kéziratban (161a) 1795. szeptemberéből való]	VIII. *Laurához.* [Ritka már Laurám! az erős barátság]	Haller: 79a	fene rágalom; dühödő hamisság; nyalánk lelkek' csapodár csatája	szapphói strófákban
1795. december – 1716. január	IX. *Eggy ártatlan felelet.*	Haller: 79b	ritkúle már az ostoba	szabad jambusokban
[1796.] febr. 18.	X. *Apollóhoz.*	Haller: 79b	lauruszkoszorúval; adgy te nekem Laurát	disztichonban

[119] [a Verseghy által megadott dátumot félkövérrel szedtük]

Iris_2017_01.indb 42 2017.07.02. 11:15:32

keletkezés / lejegyzés ideje[119]	verscím	kéziratos helye	kulcsszavak	versforma
1796. febr.–márc.	XI. *Eggy Szerelmetlenhez.*	Haller: 79b	a' gyönyörű szerelem gerjeszti az emberi szívet	disztichonban
1796. febr.–márc.	XII. *A' Férjféltő.* (Magyar Aglájában: *Boriskára*)	Haller: 79b	esztelen	disztichonban
[1796.] márc. 28.	XIII. *Eggy irígy Bardusra.*	Haller: 81a	Önn fejedet leveles laurussal nyalka szitok közt	disztichonban
1796. márc.–ápr.	*A' Bölcsek' sorsa.*	Uránia: 290, 146b	kik […] a' tudományoknak szolgálattyára szegődtek […] többnyire bélyegezett névvel […] tűnnek előnkbe	hexameterben
1796. márc.–ápr.	*A' Pedantizmus.*	Uránia: 289–288, 146a–146b	Bardus; érzékeny Músának ölébe felsiet; kritikát színlő szitokkal elöntvén; Klopstock; szomorú Osszjánnak udúja	hexameterben
1796. márc.–ápr.	*A' Szerelmetlen.* (= A' Szerelmetlenhez.)	Uránia: 286, 144b		disztichonban
1796. ápr. 3–23.	*B-hoz.* [Allig ereszkedtem nyelvszépítésnek okáért]	Uránia: 278–277, 140b–140a	durva negédséged marczonaságra fakadt; sérteni kezdettél nyilván; illetlen bosszúd marha dühökre fakadt	disztichonban
1796. ápr. 23. körül	XIV. *Bacsányihoz.*	Haller: 81a–81b	kellemetes dalod Klopstocknak úttyán; szíved érző Ossiánnal	alkaioszi strófákban
[1796.] máj.16.	XV. ~~*Eggy Criticushoz.*~~ ad 16. maj. *A' mostani Poeta.*	Haller	bárdusidot majmozni tanúllyam; római kobzot imádgyan	disztichonban

Iris_2017_01.indb 43 2017.07.02. 11:15:32

Vaderna Gábor

Szövegidentitás, variáns, vázlat

Berzsenyi Dániel verseinek társadalmi áramlása*

Régi közhely: Berzsenyi Dániel verseivel kapcsolatban oly kevés információval rendelkezünk, oly kevés dolgot tudunk verseinek keletkezéséről, a szerző életének eseményeiről és körülményeiről, és amit tudni vélünk, az oly mértékben bizonytalan alapokra és verifikálhatatlan adatokra épül, hogy egy virtigli pozitivista is legfeljebb légvárakat építhet ezekre. A költő verseinek leendő sajtó alá rendezője így több olyan problémával szembesül, amelyek megoldási lehetőségei nem teszik lehetővé, hogy bizonyos klasszikus filológiai elveket érvényesítsen.

Ezek közül elöljáróban a legfontosabbakat emelném ki:

1. Mivel a versek keletkezéstörténetéről szinte semmit sem tudunk, így alig állíthatunk bármit is azok születési sorrendjéről. Merényi Oszkár egész életében azzal a feladattal küzdött, hogy e sorrendet felállítsa, ám filológiai-biográfiai érvei enyhén szólva sem meggyőzőek. Már a Merényi-életmű darabjainak egymás mellé helyezése is mutatja, hogy egyes költemények mily varázsos gyorsasággal és nemes könnyedséggel ugrottak át egyik évről vagy évtizedről a másikra: ha végignézzük a textológus szövegkiadásait, láthatjuk, hogy a hat nagyobb szabású összkiadásának verssorrendje 1936-tól kezdődően folyamatosan változott, hogy eljusson az 1979-es kritikai kiadás nyugvópontjára.[1] Remek példája e filológiai munka esetleges alapjainak, amikor Merényi igen magabiztosan datálta a *Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyás* című költemény keletkezési idejét egy olyan szövegváltozat alapján, amelyet a költő 1808-ban jegyzett le, miközben a nemrégiben felbukkant, öt évvel korábbi, 1803-as szövegváltozatból épp az a rész hiányzott, illetve nézett ki egészen másként, amelyre az egész datálás épült.[2]

* A tanulmány az MTA Lendület pályázat (Irodalmi nyilvánosság a polgárosodó Nyugat-Magyarországon, 1770–1820) keretében készült, a szerzőt az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíj segítette.

1 A Merényi-kiadások: Berzsenyi Dániel *Költői művei,* bev., jegyz. Merényi Oszkár dr., Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1936 (Régi Magyar Könyvtár, 39); Berzsenyi Dániel *Összes művei,* s. a. r. dr. Merényi Oszkár, Bp., Szépirodalmi, 1956; Berzsenyi Dániel *Összes művei,* s. a. r. dr. Merényi Oszkár, Bp., Szépirodalmi, 1968; Berzsenyi Dániel, *Osztályrészem: Összegyűjtött versek,* s. a. r. Merényi Oszkár, Bp., Szépirodalmi, 1972; Berzsenyi Dániel *Versei* Merényi Oszkár *tanulmányaival,* Bp., Szépirodalmi, 1976; Berzsenyi Dániel *Összes művei,* s. a. r., utószó Merényi Oszkár, Bp., Szépirodalmi, 1978; Berzsenyi Dániel *Költői művei,* s. a. r. Merényi Oszkár, Bp., Akadémiai, 1979 (Berzsenyi Dániel Összes Művei, I: Költői művei). (Az utóbbi a továbbiakban: BDÖM I.)

2 Erről lásd Vaderna Gábor, *A bárdköltészet lehetőségei: Berzsenyi Dániel 1803-as költeményei,* ItK, 119(2015), 6. sz., 721–768. Merényi datálása: BDÖM I, 375–376.

Iris_2017_01.indb 44 2017.07.02. 11:15:33

2. Az életmű sajtó alá rendezője ilyenformán az *ultima manus* elvére hagyatkozhatna. Csakhogy Berzsenyi utolsó kötete életében 1816-ban jelent meg, és bár lehet tudni, hogy szeretett volna egy újabb kötetet, egyes verseit korrigálta is a Toldy Ferenc és Fenyéry Gyula szerkesztette *Handbuch der ungarischen Poesie* számára,[3] ez végül nem készült el, és fatális módon gyakorlatilag az egész kéziratos anyag elkallódott. Így kiadhatunk ugyan egy 1816-os szövegállapotot, ám az azóta felbukkant némileg korábbi szövegegységek és a később írtak (amelyek a Berzsenyi-filológiában olykor ciklusokba is rendeződtek), illetve az időközben átírt költeményei ehhez nem egykönnyen illeszthetők hozzá.[4]

3. Ráadásul a Berzsenyi-szöveganyag szerzőségének határai is igen elmosódnak. Közismert, hogy verseit 1808 és 1813 között Kazinczy Ferenc közreműködésével alakította ki, hogy mind az 1813-as, mind az 1816-os kiadásban Helmeczi Mihály is eszközölt egy-két változtatást, sőt az is tudvalévő, hogy a posztumusz összkiadást elkészítő Döbrentei Gábor – valós vagy hamis felhatalmazás alapján, ez most mindegy – jó alaposan átdolgozta a versek szövegét.[5] Mindegyik esetben az a leginkább zavarba ejtő, hogy nem tudjuk, hogy miről változott a szöveg mire. 1808 és 1813 között több fázisban is megdolgozták a versanyagot, így Kazinczy és Berzsenyi saját javításai nem mindig elválaszthatóak, Döbrentei kiadásának alapszövege (a költő összes kézirata, melyet a családtagok Döbrenteinek átadtak) elveszett.[6]

---

[3] Berzsenyi Dániel' *Versei,* kiadta egy kalauz Értekezéssel megtoldva barátja Helmeczi Mihály, második, megbővített kiadás, Pesten, Trattner János Tamásnál, 1816 (a továbbiakban: Berzsenyi 1816); *Handbuch der ungarischen Poesie,* in Verbindung Julius Fenyéry herausgegeben von Franz Toldy, Zweiter Band, Pesth–Wien, G. Kilian und K. Gerold, 1828, 60–80.

[4] A ciklusokba rendezett kompozíció és a biográfiai konstrukció vitája végigkísérte Berzsenyi verseinek kiadástörténetét. Erről lásd Vaderna Gábor, *Berzsenyi Dániel verseinek kiadástörténete: Egy új kritikai kiadás dilemmái,* Somogy, 39(2008), 2. sz., 56–66.

[5] A Kazinczyhoz Kis Jánoson keresztül 1808-ban eljutott kézirat fennmaradt. MTA KIK Kt., M. Irod. Lev. 4r 44. sz. jelzet alatt található a gyűjtemény, melyhez utóbb a Berzsenyi–Kazinczy-levelezést is hozzákötötték. A kézirat eddig legjobb, bár nem hibátlan kiadása: Berzsenyi Dániel *Versei: Az 1808. évi ősszöveg,* kiad., bev., jegyz. Merényi Oszkár dr., Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága, 1938. Fakszimiléje: Berzsenyi Dániel' *Versei,* [Fakszimile kiadás Merényi Oszkár *Berzsenyi Dániel 1808-i versgyűjteménye* című tanulmányával, Bp., Akadémiai, 1976.] Kazinczy lemásolta a kéziratot és Szemere Pál segítségével juttatta azt vissza Berzsenyihez, aki 1810 márciusában vette azt át (erről a találkozásról lásd Vaderna Gábor, *Egy csók és más semmi: Berzsenyi Dániel 1810-es pesti kirándulása,* Holmi, 15(2004), 10. sz., 1217–1234.). E kézirat elkallódott. Szemere Pál 1810. december 27-i levelében tájékoztatta Kazinczyt arról, hogy Berzsenyi mit változtatott meg a kéziratban (Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, h. n. [Pest], d. n. [1810. december 27.] = Kazinczy Ferencz *Levelezése,* I–XXI, s. a. r. Váczy János, Bp., MTA, 1890–1911 (a továbbiakban: KazLev.) VIII, 1900. lev., 231–240.). Az eddig nem idézett kiadások: Berzsenyi Dániel' *Versei,* kiadá Helmeczi Mihály, Pesten, Trattnernál, 1813 (a továbbiakban: Berzsenyi 1813); Berzsenyi Dániel' *Összes Művei: Költelem 's folyóbeszéd,* Közrebocsátá meghagyása szerint Döbrentei Gábor, Harmad kiadás kéziratban maradott még nem ismertekkel, Budán, Magyar Királyi Egyetemi sajtóval, 1842. A kiadástörténetről részletesen lásd BDÖM I, 184–202.

[6] A szerkesztői kiadásokról lásd Uwe Wirth, *Die Geburt des Autors aus dem Geist der Herausgeberfiktion: Editoriale Rahmung im Roman um 1800: Wieland, Goethe, Brentano, Jean Paul und E. T. A. Hoffmann,*

Iris_2017_01.indb 45 2017.07.02. 11:15:33

A gordiuszi csomó átvágásaként nyilván egy olyasfajta megoldás kínálkozik e dilemmákra, mely nem annyira a szövegek keletkezését próbálja meg projektálni, sokkal inkább a szövegek, illetve szövegváltozatok valamilyen fokú nyilvánosság előtti megjelenését veszi tekintetbe. Nagyon hasonló irányba gondolkodom ezzel kapcsolatban, mint Debreczeni Attila Csokonai Vitéz Mihály versei kapcsán: ő megkülönbözteti egymástól a szövegforrást és a szövegállapotot. Azaz: egyazon szövegidentitással rendelkező költemények különböző szövegforrásokban különböző szövegállapotokat mutathatnak, ám ez nem feltétlenül jelenti azt is egyúttal, hogy a szöveg mindenképpen fejlődne valamilyen irányba, holott változni és átalakulni nagyon is képes.[7] Amikor Berzsenyi 1803-ban először megjelenik Kazinczy előtt, rögtön egy nyilvános térbe lép, és a három versből álló szövegegység, Debreczeni Attila szavával: a szövegforráscsoport, így, önmagában érdekes az irodalomtörténeti kutatás számára. Amikor 1808-ban Berzsenyi egy sokkalta bővebb gyűjteménnyel jelentkezik, akkor egy újabb szövegforráscsoportot kapunk, és így tovább, a történetet lehetne folytatni még akár Berzsenyi halála után is. Az egymástól különböző szövegállapotokban konstituálódó szövegváltozatok olykor igencsak eltérnek egymástól, olykor viszont alig történik változás. Mivel azonban a szövegváltozatok szövegforráscsoportok részét is képezik, mégsem lényegtelen, hogy éppenséggel mely esetben történt vagy nem történt beavatkozás. Berzsenyi esetében az elkülöníthető szövegforráscsoportok és önálló szövegcsoportok egymásutánisága azért is nagyon érdekes, mivel azok nem feltétlenül ugyanazon olvasói kör számára voltak hozzáférhetőek, nem ugyanazon nyilvánosság előtt jelentek meg. Így az 1808-as kézirat, amelyet Kazinczy őrzött meg, és ma a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában van, illetve az ennek alapján készült – mára sajnos elkallódott – Kazinczy-féle másolat Kazinczy baráti körében már ismert lehetett az első kötet megjelenése előtt is. Ez ugyan bizonyos tekintetben jóval korlátozottabb nyilvánosságot jelent, mint egy nyomtatott szövegkiadás, és az arról folyó diskurzus is valamennyire korlátozottabb, ám mindenképpen létezőnek kell tekinteni. A készülő kritikai kiadásnak véleményem szerint éppen ezeket a szövegforráscsoportokat kell megmutatnia, természetesen annak a folyamatos jelzésével és elemzésével, hogy az egyes szövegforráscsoportok státusza merőben eltérő lehet.

Mindemellett érdemes arra is emlékeztetni, hogy a szövegkiadást kiegészítő kommentároknak komoly szerepük van abban, hogy egy-egy szövegidentitás határozott kontúrokat nyerjen. Gunter Martens kérdését ide idézve egyáltalán nem mindegy, hogy egy kommentár segítő kezet akar-e nyújtani a szöveg olvasójának vagy inkább

München, Fink, 2008. (Részlete magyarul: Uwe Wirth, *A szerző kérdése mint a kiadó kérdése,* ford. L. Varga Péter = *Metafilológia 2: Szerző – könyv – jelenetek,* szerk. Kelemen Pál, Kulcsár Szabó Ernő, Tamás Ábel, Vaderna Gábor, Bp., Ráció, 2014 (Filológia, 3), 57–94.) A magyar kontextusról lásd Mezei Márta, *A kiadó mandátuma,* Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1998 (Csokonai Könyvtár, 15).

[7] Debreczeni Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje,* Bp. – Debrecen, Akadémiai – Debreceni Egyetemi, 2012 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei: Pótkötet), 13–34.

Iris_2017_01.indb 46 2017.07.02. 11:15:33

gyámkodni akar felette.[8] Régi dilemma ez: hiszen a kommentár egyfelől az alapszövegen „tenyésző élősködő", másfelől ki is vezetheti az olvasót a szövegből, „új horizontok felé" nyithatja meg az értelmezést. Nyilván e két álláspont két szélsőséget mutat csak fel, ám az talán nem véletlen, hogy épp az utóbbi néhány évben-évtizedben merül fel egyre gyakrabban ez a kérdés. A tárgyilagosságra törekvő pozitivista szövegfilológia számára még igen fontos volt az az elv, hogy csak akkor és ott iktasson egy-egy szöveghely mellé kommentárt, ahol az az alapvető megértés számára feltétlenül szükségesnek tűnik. Jól látszik az arányosság és gazdaságosság elvének alapelvvé válása a Berzsenyi-kiadások történetében is: Döbrentei Gábort, aki egy korábbi szövegkiadói gyakorlat utolsó mohikánja volt, számos bírálat érte túlburjánzó kommentárjaiért, ahol ráadásul nem átallotta saját személyét a költővel egyenrangú félként beállítani, nem húzódott háttérbe, hanem merészen átírta a verseket, és hangot adott Kazinczy elleni véleményének is. Döbrentei a versek mellé is írt kommentárokat, alternatív verssorrendeket kínált fel (elsőként próbált meg életrajzi sorrendet rekonstruálni). Toldy Ferenc ezzel szemben egy alternatív Berzsenyi-biográfiát hozott a maga kiadásában, a versek kommentárjaiban pedig kizárólag a szövegváltozatok kérdésére koncentrált.[9]

A 20. században aztán a textológiai apparátus mellett ismét elkezdett növekedni a kommentárok aránya. Bár itt az egyes tárgyterületek nyilván eltérő gyakorlatokat folytattak, teszem azt a klasszika-filológia évezredes hagyományai más filológiai eljárásokat részesítettek előnyben, a 18–19. századi irodalom szövegkiadásaiban egyre nagyobb szerepet kapott az esemény- és politikatörténeti, intézménypolitikai, művelődéstörténeti kontextusok elemzése, a teljes recepciótörténet részletes bemutatása, utóbb társadalomtörténeti és történeti antropológiai szempontok bevezetése. A kommentárok e terjeszkedése nyilván nem teljesen független attól a tágabb perspektívájú társadalomtudományi folyamattól, amelynek nyomán ma már úgy gondoljuk, hogy az adatok nem magukban állnak, és a kulturális antropológia interpretatív fordulata után elmondható, hogy a tágan értelmezett társadalomtudományi tevékenység kulturális világok interpretálására, sőt az interpretációk interpretálására épül.[10] Eme interpretációs fordulatból következik, hogy a tágan értelmezett filológiai tevékenységnek azon részterületei, amelyek az értelmezést domborítják ki, némileg

[8] Gunter Martens, *A szövegkiadó filológus kritikai tevékenységéről: Tézisek a szövegkritika tágabb fogalmához,* ford. Verebics Éva Petra = *Metafilológia 1: Szöveg – variáns – kommentár,* szerk. Déri Balázs, Kelemen Pál, Krupp József, Tamás Ábel, Bp., Ráció, 2011 (Filológia, 2), 374–389.

[9] A Toldy-kiadások: Berzsenyi Dániel *Versei,* A megrongált szöveget az eredeti kéziratok és kiadásokhoz egyengetve, kiadatlanokkal és életrajzzal bővítve, a költő örökösei megbízásából kiadta Toldy Ferencz, Pest, Heckenast Gusztáv, 1860; Berzsenyi Berzsenyi Dániel *Munkái,* Újra átnézett kiadás, a költő örökösei megbízásából Toldy Ferencz által, [Két kötet], Pesten, Heckenast Gusztáv, 1864.

[10] Ehhez lásd Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays,* New York, Basic Books, 1973. Ebből magyarul a két fontos fejezet: Uő, *Az ideológia mint kulturális rendszer,* ford. Fejér Balázs = Uő, *Az értelmezés hatalma: Antropológiai írások,* szerk. Niedermüller Péter, Bp., Osiris, 2001², 26–71; Uő, *A kultúra fogalmának hatása az ember fogalmára,* ford. Balla Péter, Kultúra és Közösség, 15(1988), 4. sz., 67–75. Lásd még Gyáni Gábor, *A mindennapi élet mint kutatási probléma* = Uő, *Az utca és a szalon:*

Iris_2017_01.indb 47 2017.07.02. 11:15:33

felértékelődhetnek. Az a filológiai gyakorlat, amelyet a magam részéről követnék, nagyjából a Jerome McGann által leírt „társadalmi szövegkritika" (a *social textual criticism*) volna, azaz a szövegre én nem a költői géniusz megnyilatkozásaként tekintek, hanem mint különböző társadalmi gyakorlatok összjátékának termékére.[11] Ennek érzékeltetésére viszont már egy olyan szövegkiadási gyakorlat kínálkozik, amely szinte szétfeszíti egy könyv materiális lehetőségeit. Ha a szövegforráscsoportok mégoly korlátozott közlése mellé ennek megfelelő kommentárokat szeretnénk készíteni, a kiadás bonyolult használhatósága és a kommentárok elburjánzó gazdagsága az olvashatóság, kezelhetőség rovására mehetnek, és ha érzékeltetni akarjuk, hogy mikor mi volt Berzsenyi költészete, akkor nem egy lineáris hatástörténeti narratívában tudjuk leírni e folyamatot, hanem az időben egymásra rétegződő diskurzusok társadalmi használatainak komplex hálózatában. Berzsenyi esetében ez azt jelenti, hogy a Döbrentei Gábor által kitalált hagyomány *(invented tradition)* éppúgy része egy textológiai kutatásnak, mint a Toldy által visszatisztított.

Amennyiben az egyes szövegeket külön-külön tárgyaljuk, a szövegek története már önmagában is megmutathat bizonyos társadalmi struktúrákba való illeszkedési lehetőségeket, illetve e struktúrák értelmezését. Vegyünk egy azonos szövegidentitású példát, ezúttal kiszakítva a szövegforráscsoportokból és ezúttal nem törődve annak helyével a különböző kötetkompozíciókban. A *Felsőbüki Nagy Pálhoz* írott óda nem tartozik Berzsenyi agyonelemzett versei közé, Horváth János meg sem említi, Csetri Lajos Berzsenyi-könyve is csak néhány szót veszteget rá,[12] Merényi Oszkár a Nagy Pál alakjában megtestesülő Cato-ideálról ír Berzsenyi-könyvében (majd látjuk, hogy ezzel kapcsolatban akadnak textológiai problémák).[13] A kritikai kiadás jegyzetei némileg bővebben szólnak a költemény keletkezési körülményeiről: Merényi itt annak ihletét valamilyen titokzatos okból az óda címzettjének egyetlen diétai megnyilatkozásához (a magyar nyelvről tartott 1807-es országgyűlési beszédéhez) köti hozzá.[14]

Adott tehát egy olyan szöveg, amelynek rekonstruálhatók szövegváltozatai, ám ezen szövegváltozatok státusza mégsem mondható egyformának. Talán igaza van Roland Reussnak, aki immár egy évtizede kritizálja azt a széles körben elterjedt filológiai

Társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940), Bp., Új Mandátum, 1998 (Nagyítás Szociológiai Könyvek, 12), 11–22.

[11] Lásd Jerome J. McGann, *The Textual Condition,* Princeton, Princeton UP, 1991. Ebből fontos részletet közöl magyarul: Uő, *Szövegek és szövegiségek,* ford. Danyi Gábor = *Metafilológia 1, i. m.,* 47–61; Uő, *Szövegek társadalmivá tétele,* ford. Danyi Gábor = *Uo.,* 62–80.

[12] Csetri Lajos, *Nem sokaság, hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok,* Bp., Szépirodalmi, 1986, 223; 274.

[13] Merényi Oszkár, *Berzsenyi Dániel,* Bp., Akadémiai, 1966 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 19), 185.

[14] BDÖM I, 538–542. Talán nem is volt az a beszéd annyira jelentős. Vö. Wertheimer Ede és Melkovics Tamás értékelésével: Wertheimer Ede, *Az 1807-ik évi országgyűlés,* Századok, 30(1896), 4. sz., 293–309; 5. sz., 394–412; Melkovics Tamás, *Felsőbüki Nagy Pál: Élete, politikai pályafutása és közéleti szerepvállalásának jelentősége,* Vasszilágy, Magyar Nyugat Könyvkiadó, 2013 (A Magyar Nyugat Történeti Kiskönyvtára), 50–63.

Iris_2017_01.indb 48 2017.07.02. 11:15:33

előfeltevést és a köré épült textológiai gyakorlatot, amely a „minden szöveg" elvére építve nem tesz lényegi különbséget változat és változat között. Természetesen a Kafka-kritikai kiadás és a brandenburgi Kleist-kiadás főszerkesztője nem gondolja azt, hogy az azonos szövegidentitás (ő ezt műnek – *Werk*nek – nevezi) darabjaiként megnevezett szövegegységek immanensen magukban hordoznának egy végleges és autentikus változatot, ugyanakkor arra a veszélyre is figyelmeztet, hogy bár téves az a feltételezés, hogy a szövegek egyszerűen csak rendelkezésre állnak, ebből még közel sem következik az, hogy az egyes szövegállapotokat egy szintre helyezhetnénk. Ehelyett Reuss egy olyan közbülső állapot visszavezetését javasolja, amelyet ő vázlatnak – *Entwurf*nak – nevez. Ez voltaképpen bennmaradna egy mű keretein (nálunk a szövegidentitáson), de egy olyan stádiumát mutatná meg a szövegnek, amely nem rendelkezik bizonyos olyan sajátosságokkal, amelyek hagyományosan szükségesek ahhoz, hogy egy szöveg esztétikai befogadás tárgyává válhassék. Idézem őt: „Egy olyan irodalomtudomány, amely nincs tisztában ezzel a szűrési mechanizmussal, és csukott szemmel, vaktában interpretál – a műimmanens irodalomtudománytól (mondjuk csak ki bátran) a dekonstrukciós irodalomtudományig –, amennyiben nem törődik azzal, hogy anyagi alapjainak tekintetében tüzetes elemzésnek vesse alá magát, tudománytalan."[15] Még akkor is megfontolandóak a konzervatív textológus szavai, ha sok mindent nem vesz tekintetbe (például azt, hogy épp az olvasási praxis elmozdulása hívta életre az új filológiát, és nem fordítva; vagy azt, hogy attól még, hogy Jacques Derrida vagy Roland Barthes nem fordított gondot arra, hogy mely szövegváltozatot idézik, még akár igazat is mondhattak), Reuss mindenesetre nem az értelmezés elé helyezné a filológiát, hanem mellé.

A magam részéről a következő munkahipotézist alakítottam ki: Berzsenyi esetében az 1816 előtt írt verseinél egyértelműen szövegcsoportok identifikálnak valamit önálló szövegváltozatként, míg a közbeeső szövegek a reussi vázlat szintjén maradnak, függetlenül attól a körülménytől, hogy milyen mértékig lettek kidolgozva.

Nézzük akkor a versünket egy kicsit részletesebben. Az 1808-as szövegváltozat mellé helyezzük el rögtön az 1813-as, első kiadását:

Berzsenyi 1808[16]	Berzsenyi 1813[17]
Nagy Pálhoz	**Felső-Büki** Nagy Pálhoz, **Az Országgyűlés alatt 1807.**
Néked is Nagy Pál adaját le tenni A magyar lantos köteles: fogadd el. Ritka Erköltsed 's magyar ősi lelked Tíburi dalt vár.	**Már midőn a' Föld letapodva hódol,** **'S Róma' felséges Geniussa eltünt** **Mint egy őr Cató feded a' világot,** **'S mennyköveket szórsz.**

[15] Roland Reuss, *Szöveg, vázlat, mű,* ford. Krupp József = *Metafilológia 1, i. m.,* 360–373.

[16] MTA KIK Kt., M. Irod. Lev. 4r 44. sz. 131r–v.

[17] Berzsenyi 1813, 62.

Iris_2017_01.indb 49 2017.07.02. 11:15:33

A' köz embernek neve vesz magával: Kints kevély márvány paloták homalyba Dülnek, elmulnak, 's heverő Uroknak Híre enyészik.	A' közembernek neve vész magával. **A' világdúló czudarok' csudája** **Melly lidérczként nő, elenyész, 's utána** **Átkok omolnak.**
A' Derék nem fél az idők mohától; A' koporsóból ki tör és eget kér; 'S erdemét a' jók, nemesek, s jövendő Szazadok áldják	A' derék nem fél az idők' mohától; A' koporsóból kitör és eget kér, 'S érdemét a' **jó, 's nemesebb jövendő** Századok áldják.
Láttalak fényes hadi öltözetben, Látlak Országunk ragyogó gyülésén Ott merő Hectort, s Kinisit mutattál Itt Ciceronk vagy.	Láttalak fényes hadi öltözetben: Látlak Országunk' ragyogó gyülésén; Ott merő Hectort, 's Kinizsit mutattál: Itt Cicerónk vagy.
Ősz Atyáink köztt fiatal korodban Palma ágokkal koszorus fejedre A' ki tündöklő magas elme 's lélek Egi sugárt vont.	Ősz Atyáink közt fiatal korodban Pálmaágakkal-koszorús fejedre A' ki tündöklő magas elme, 's lélek Égi sugárt vont.
Nagy midőn tündér paripádra szöktél Nagy, Hazank' kormányt vezető Tanátsán Itt az Érdempoltz, ez az égnek útja, 'S régi magyar Disz!	Nagy, midőn tündér paripádra szöktél Nagy, Hazánk' kormányvezető tanácsán. Itt az érdempolcz! ez az égnek útja, 'S régi Magyar dísz!

(A továbbiakban a táblázatos összevetéseknél a lényegesebb különbségeket félkövérrel jelölöm mindig az időben később következő változatban. Az ortográfiai eltérések kiemelését, bár Berzsenyinél az sem mindig lényegtelen, ezúttal elhagytam.)

A két változat, 1808 és 1813 között megjelenő szövegek a különböző vázlatszinteket jelentik, ezek olykor létező, olykor fiktív vázlatszintek. (Fiktív vázlatszintnek azt nevezem, amikor egy szövegállapotról vannak információink, de az egészében soha nem lett kidolgozva, csak tervként létezett. Ilyen vázlatszintek tipikusan akkor alakulnak ki, amikor egy költemény szövegéről leveleznek-beszélgetnek.) Vessünk ezekre egy pillantást.

Kazinczy 1808 szeptemberében kapja kézhez Berzsenyi gyűjteményét,[18] és december 23-án kelt leveléhez már mellékeli is az általa tisztázott változatot, egy hibajegyzékkel együtt. Az átküldött csomó tartalmazta Kazinczy átiratát, amely egy Kazinczy által készített vázlatot jelent (a mi fogalmaink szerint). Ez a kézirat ugyan elveszett, de a csatolt hibajegyzékben ennyit olvashatunk:

> p. 33. Nagy örömmel olvastam a' Nagy Palira írt ódát. De más kezdetet neki. – adóját, nunquam a˘da˘ját.[19]

[18] Lásd Vaderna, *A bárdköltészet lehetőségei, i. m.,* 726–730.

[19] Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1808. december 23. = Berzsenyi Dániel *Levelezése,* s. a. r. Fórizs Gergely, Bp., EditioPrinceps, 2014 (Berzsenyi Dániel Összes Munkái), 12. lev., 20–29. (A továbbiakban: BDLev.)

Iris_2017_01.indb 50 2017.07.02. 11:15:33

Ugyanezt Kis Jánosnak már november 12-én kelt levelében szóvá tette:

> A' Nagy Pálra írt óda felséges: de az első Stánza igen rossz. *Adaját* Anapaestus e' helyett *adóját*. És osztán versben v e z e t é k és k e r e s z t n é v. „Téged is *Nagy Pál.*" Risum teneatis? A' barátság szent tisztté teszi az amputatiót, ha alatta sikólt is a' Patiens.[20]

Létrejön hát egy olyan vázlatszint, ahol az „adaját" anapesztusa helyére az „adóját" szó kerül, ám e vázlatszint csak egy olyan köztes állapot, amely nem is létezik, amennyiben Kazinczy két tanácsot is ad hozzá: az egyiket nem is Berzsenyinek, hanem Kisnek írja meg (hogy ti. „amputálja" Nagy Pál nevét); a másikat Berzsenyinek (hogy a vers eleje úgy rossz, ahogy van). Hamarosan látni fogjuk, hogy Berzsenyihez az első tanács is eljuthatott, hiszen versében valóban levágja a keresztnevet majd.

A következő vázlatszintről Szemere Pálnak abból a leveléből értesülünk, amely a Kazinczy-másolatra tett Berzsenyi-jegyzéseket foglalja össze (1810. december 27.):

> Felső-Bükki Nagy Pálhoz.
>
> Néked is buzgón szedi Delphi lombját
> A' magyar dallos koszorúdba (,) oh Nagy!
> Ritka erkölcsöd, magyar ősi lelked
> Tíburi dalt vár.
>
> A' közembernek neve . . . . . .
> Itt az érdempolcz! ez az égnek útja
> 'S (ősi) régi magyar dísz![21]

Ennek alapján két vázlatszintről is nyerhetünk információt: 1) Kazinczy a Berzsenyi-versek tisztázatában ejtett egy apró változtatást: az utolsó sorban a „régi" szót „ősi"-re cserélte. Mivel más nem változott a versben korábban, az első versszak változtatásait pedig Kazinczy csak javasolta, így rekonstruálni lehet a Kazinczy-féle első vázlatszintet, és ezt időben a tanácsok által megképződő létre sem jött szöveg elé helyezhetjük. A Szemere-levélben olvasható cím is más, mint az eredeti Berzsenyi-verssé, de hogy Kazinczy ezt a címet adta volna *(Felső-bükki Nagy Pálhoz)* vagy pedig ő javasolta volna a véglegest, és csak Szemere rövidített volna itt, ezt nem tudni. 2) Létrejön továbbá egy Berzsenyi-féle vázlatszint is, amely a tanácsoknak megfelelően cseréli az első versszakot, illetve visszajavítja a vers utolsó sorát.

Ez utóbbi talán meg is van. Az MTA KIK Kézirattárában található egy lejegyzés Kazinczy kezével.[22] Ez egy olyan jelzet alatt van, ahova Toldy Ferenc vegyes 19. századi verskéziratokat gyűjtött össze különböző szerzőktől, így nem lehet tudni, hogy

---

[20] Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1808. november 12. = KazLev. VI, 1372. lev., 120–124. Itt: 122.

[21] Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, h. n. [Pest], d. n. [1810. december 27.] = KazLev. VIII, 1900. lev., 231–240. Itt: 235–236.

[22] MTA KIK Kt., M. Irod. Lev. 4r 125. sz. III.), a.)

Iris_2017_01.indb 51 2017.07.02. 11:15:33

mikor és hogyan került az archívumba. A magányos kéziratlapon amúgy a következő jegyzés olvasható: „találtam 1808. febr. 1én Stipsics archeologiai Enchiridionjában". Stipsics Alajos először 1808-ban kiadott mitológiai lexikonáról van itt szó nyilván,[23] de hogy mit talált ott Kazinczy, és miért vetette e rejtélyes mondatot a vers alá, nem lehet tudni.[24] Mindenesetre Kazinczy feltehetően a Berzsenyi által javasolt vázlatszintet írta le magának egy lapra, hiszen szövegszerűen e nyomokból épp e változat rakható össze:

Berzsenyi 1808	Berzsenyi (?) 1810	Berzsenyi 1813
Nagy Pálhoz	Felső-Bükki Nagy Pálhoz**, az Ország-Gyűlése alatt, 1807.**	Felső-Büki Nagy Pálhoz, Az Országgyűlés alatt 1807.
Néked is Nagy Pál adaját le tenni A magyar lantos köteles: fogadd el. Ritka Erköltsed 's magyar ősi lelked Tíburi dalt vár.	Néked is **buzgón szedi Delphi' lombját** A' magyar **dallos koszorúdba oh Nagy!** Ritka erkölcsöd, magyar ősi lelked Tíburi dalt vár.	**Már midőn a' Föld letapodva hódol,** **'S Róma' felséges Geniussa eltünt** **Mint egy őr Cátó feded a' világot,** **'S mennyköveket szórsz.**
A' köz embernek neve vesz magával: Kints kevély márvány paloták homalyba Dülnek, elmulnak, 's heverő Uroknak Híre enyészik.	A' közembernek neve vész magával. Kincs, kevély márványpaloták homalyba Dőlnek, elmúlnak, 's heverő uroknak Híre enyészik:	A' közembernek neve vész magával. **A' világdúló czudarok' csudája** **Melly lidérczként nő, elenyész, 's utána** **Átkok omolnak.**
A' Derék nem fél az idők mohától; A' koporsóbol ki tör és eget kér; 'S erdemét a' jók, nemesek, s jövendő Szazadok áldják	A' Derék nem fél az idők' mohától; A' koporsóból kitör és eget kér, 'S érdemét a' **jók 's nemesebb jövendő** Századok áldják.	A' derék nem fél az idők' mohától; A' koporsóból kitör és eget kér, 'S érdemét a' **jó, 's nemesebb jövendő** Századok áldják.
Láttalak fényes hadi öltözetben, Látlak Országunk ragyogó gyülésén Ott merő Hectort, s Kinisit mutattál Itt Ciceronk vagy.	Láttalak fényes hadi öltözetben: Látlak országunk' ragyogó gyülésén; Ott merő Hektort 's Kinizsit mutattál: Itt Cicerónk vagy.	Láttalak fényes hadi öltözetben: Látlak Országunk' ragyogó gyülésén; Ott merő Hectort, 's Kinizsit mutattál: Itt Cicerónk vagy.

[23] Aloysii Emmanuelis Stipsics *Archaelogiae rituum Graecorum enchiridion: Praemittitur mythologiae graecae et romanae adumbratio,* Pesthini, typis Matthiae Trattner, 1808; Aloysii Emmanuelis Stipsics *Archaelogiae rituum Graecorum enchiridion,* Pesthini, typis Matthiae Trattner, 1809.

[24] Sokáig engem is megvezetett Kazinczy, azzal kecsegtetett ugyanis e mondat, hogy még mielőtt Kistől megkapta volna a versek csomóját, már találkozott egy változattal. Óh, mily szép is lett volna! Minden filológus nagy felfedezésekről álmodik.

Iris_2017_01.indb 52 2017.07.02. 11:15:33

Ősz Atyáink köztt fiatal korodban Palma ágokkal koszorus fejedre A' ki tündöklő magas elme 's lélek Egi sugárt vont.	Ősz atyáink köztt fiatal korodban Pálmaágokkal-koszorús fejedre A' kitündöklő magas elme 's lélek Égi sugárt vont.	Ősz Atyáink közt fiatal korodban Pálmaágakkal-koszorús fejedre A' ki tündöklő magas elme, 's lélek Égi sugárt vont.
Nagy midőn tündér paripádra szöktél Nagy, Hazank' kormányt vezető Tanátsán Itt az Érdempoltz, ez az égnek útja, 'S régi magyar Disz!	Nagy, midőn tündérparipádra szöktél Nagy, hazánk' kormányvezető tanácsán. Itt az érdempolcz! ez az égnek útja, 'S Régi[25] magyar dísz!	Nagy, midőn tündér paripádra szöktél Nagy, Hazánk' kormányvezető tanácsán. Itt az érdempolcz! ez az égnek útja, 'S régi Magyar dísz!

Milyen változtatásokat regisztrálhatunk? 1) A cím már megegyezik a végleges címmel. 2) Berzsenyi cseréli az első versszakot. Hogy Kazinczy Szemere levele nyomán írhatta le a verset, mutatja, hogy még a vesszőre is figyelt: Szemere ugyanis jelzi, hogy Berzsenyi jó szokásához híven hol felejtett el vesszőt tenni, és ezt Kazinczy sem pótolja (talán a lendületesebb dikció miatt). 3) Az utolsó sorban Kazinczy valószínűleg automatikusan a saját változatát írja le, amikor a kéziratra azt írja: „'S ősi magyar dísz!", de ezt gyorsan korrigálja is: „'S Régi magyar dísz!" 4) És végül: a harmadik versszak harmadik sora közelít a végleges felé. Mivel azonban Kazinczy ezt nem Szemerétől tudja, feltételezhetjük, hogy ez is a Kazinczy-féle első vázlatszinten jelenhetett meg. Valószínű hát, hogy Kazinczy az első körben a címet változtatta meg, a 3. versszak 3. sorát és az utolsó sort.

Ezek szerint akkor eddig rendelkezésünkre áll: 1) Berzsenyi 1808; 2) Kazinczy-vázlat 1. (1808); 3) Kazinczy-vázlat 2. (1808 – fiktív); 4) Berzsenyi-vázlat (1810). Utóbbit talán Kazinczy lejegyzéséből ismerjük. Ezzel a megoldással azonban még mindig elégedetlen Berzsenyi. Az 1813-as változatot a költő 1812. március 18. és április 2. között kelt levelében küldi el Kazinczynak:

> A' Nagy Pálhoz írt ódának első verseit javallásod szerínt megváltoztatom illy formán:
>
> Már midőn a' föld megalázva hódol
> 'S Róma' felséges Geniussa eltűnt;
> Mint egy őr Cátó feded a' világat
> 'S menyköveket szórsz.
>
> A' köz embernek neve vesz magával,
> A' világdúló – czudarok' csudája,
> Melly Lidérczként kél 's elenyész, 's utánna
> Átkok omolnak.[26]

Itt van hát az első két versszak, később nyomtatásba kerülő változata. Pontosabban: majdnem itt van. Az első sorba később a „megalázva" szó helyett a „letapodva" került.

[25] A kéziratban eredetileg: ősi (Kazinczy javította a hibát.)

[26] Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, h. n., 1812. március 18. és április 2. között = BDLev., 101. lev., 247–250. Itt: 249–250.

Iris_2017_01.indb 53 2017.07.02. 11:15:33

Hogy a 3. versszak 3. sora („'S erdemét a' jók, nemesek, s jövendő") mikor alakult az 1813-ban kiadottra („'S érdemét a' jó, 's nemesebb jövendő"), nem tudni, így azt sem, hogy Berzsenyi vagy Helmeczi változtatott-e. Valószínűbb, hogy Helmeczi volt: Kazinczy a némelyest bonyolultabb változatra javított („'S érdemét a' jók 's nemesebb jövendő"), amit aztán Helmeczi egy kissé félreértve dolgozhatott tovább. Azt hiszem, Kazinczy úgy gondolhatta, hogy a „jók" és „nemesek" külön említése túlzás, hiszen nem egyazon kategóriarendszer részei, és ezt kerülte volna ki a „nemesebb századok" jelzős szerkezete. Helmeczi változata aztán teljesen más, hurráoptimista értelmet adott a sornak. Mindenesetre az 1810-es mellett az 1812-es verziónkat ismét egy vázlatszintnek tekinthetjük, amelynek szövege ismét csonkán ismert (például a jók és nemesek viszonya sem derül ki innen).

A vers az 1816-os kiadásban újból megjelenik, és Helmeczi a költő kérésének megfelelően visszajavít bizonyos helyeket, így egy újabb változat jön létre:

Berzsenyi 1808	Berzsenyi 1813	Berzsenyi 1816[27]
Nagy Pálhoz	Felső-Büki Nagy Pálhoz, **Az Országgyűlés alatt 1807.**	Felsőbüki Nagy Pálhoz, Az Országgyülés alatt 1807.
Néked is Nagy Pál adaját le tenni A magyar lantos köteles: fogadd el. Ritka Erköltsed 's magyar ősi lelked Tíburi dalt vár.	**Már midőn a' Föld letapodva hódol, 'S Róma' felséges Geniussa eltünt Mint egy őr Cátó feded a' világot, 'S mennyköveket szórsz.**	Már midőn a' Föld letapodva hódol, 'S Róma' felséges Geniussza eltünt Mint egy őr Cato feded a' világot, 'S mennyköveket szórsz.
A' köz embernek neve vesz magával: Kints kevély márvány paloták homalyba Dülnek, elmulnak, 's heverő Uroknak Híre enyészik.	A' közembernek neve vész magával. **A' világdúló czudarok' csudája Melly lidérczként nő, elenyész, 's utána Átkok omolnak.**	A' közembernek neve vész magával. **Kincs, kevély márvány paloták homályba Dőlnek, elmulnak, 's heverő Uroknak Híre enyészik.**
A' Derék nem fél az idők mohától; A' koporsóból ki tör és eget kér; 'S erdemét a' jók, nemesek, s jövendő Szazadok áldják	A' derék nem fél az idők' mohától; A' koporsóból kitör és eget kér, 'S érdemét a' **jó, 's nemesebb jövendő** Századok áldják.	A' derék nem fél az idők' mohától; A' koporsóból kitör és eget kér, 'S érdemét a' **Jók, Nemesek 's jövendő** Századok áldják.
Láttalak fényes hadi öltözetben, Látlak Országunk ragyogó gyülésén Ott merő Hectort, s Kinisit mutattál Itt Ciceronk vagy.	Láttalak fényes hadi öltözetben: Látlak Országunk' ragyogó gyülésén; Ott merő Hectort, 's Kinizsit mutattál: Itt Cicerónk vagy.	Láttalak fényes hadi öltözetben: Látlak Országunk' ragyogó gyülésén; Ott merő Hectort 's Kinizsit mutattál: Itt Cicerónk vagy.
Ősz Atyáink köztt fiatal korodban Palma ágokkal koszorus fejedre A' ki tündöklő magas elme 's lélek Egi sugárt vont.	Ősz Atyáink közt fiatal korodban Pálmaágakkal-koszorús fejedre A' ki tündöklő magas elme, 's lélek Égi sugárt vont.	Ősz Atyáink közt fiatal korodban Pálmaágakkal-koszorús fejedre A' kitündöklő magas elme, 's lélek Égi sugárt vont.

[27] Berzsenyi 1816, 62.

Iris_2017_01.indb 54 2017.07.02. 11:15:33

Nagy midőn tündér paripádra szöktél Nagy, Hazank' kormányt vezető Tanátsán Itt az Érdempoltz, ez az égnek útja, 'S régi magyar Disz!	Nagy, midőn tündér paripádra szöktél Nagy, Hazánk' kormányvezető tanácsán. Itt az érdempolcz! ez az égnek útja, 'S régi Magyar dísz!	Nagy, midőn tündér paripádra szöktél, Nagy, Hazánk' kormányvezető Tanácsán. Itt az érdempolcz! ez az égnek útja, 'S régi magyar dísz!

Történetünk következő állomása: Toldy Ferenc és Fenyéry Gyula *Handbuch*jában megjelenik egy utolsó verzió is, amely szinte teljes mértékben – ismét csak a helyesírást nem számítva – megegyezik az 1816-os változattal, mindössze a cím rövidült némelyest.[28] Csakhogy a *Handbuch* szerkesztése közben is létrejön egy vázlatszint, amelynek csak a létezéséről tudunk: Fenyéry Gyula (aki ekkoriban éppen ezen a néven működik) 1828. március 6-án kelt levelében írja, hogy a Nagy Pál-óda „másadik sorát, nem lehetett a' censura miatt felcserélnünk."[29] Vagyis itt is létezett egy vázlatszint, amely sajnálatos módon elkallódott.

Már csak a szöveg történetének egy közbülső állomása maradt hátra. 1811-ben Kolozsváron megjelent egy mindössze nyolc lapra rúgó kis kiadvány *Jó Hazafi Bároczi Neve és Munkái Fenn maradnak* címmel. A belső címoldalon három mottó olvasható (Berzsenyitől, Virág Benedektől és Vályi Nagy Ferenctől), majd Sombori László verse, a *Lanti-dal Bárótzi emlékezetére* című óda, amelyet Kenderessi Mihály bekezdésnyi verstani megjegyzése kísér.[30] Hogy miképp került a költemény az erdélyiekhez, nem tudjuk. Talán Kenderessi volt a közvetítő Kazinczyék és Sombori között, talán Döbrentei Gábortól, talán Cserey Farkastól, talán Sipos Páltól, talán Vályi Nagy Ferenctől kaphatta meg a verset.[31] Az mindenesetre figyelemre méltó, hogy a versnek

[28] *Handbuch..., i. m.,* 65. A cím itt: *Felsőbüki Nagy Pálhoz.*

[29] Stettner György Berzsenyi Dánielnek, Pest, 1828. március 6. = BDLev., 302. lev., 556–557. Itt: 556.

[30] A kiadvány: *Jó Hazafi Bároczi Neve és Munkái Fenn maradnak,* Kolo'sváronn, Nyomt. a' Réf. Kol. bet., 1811. (Megtalálható: OSzK 195.226) A mottó helye: [1.] A kiadványt ismertette és kiadta: Ferenczi Zoltán, *Óda Báróczi halálára,* Az Erdélyi Múzeum-Egylet Bölcselet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának Kiadványai, 6(1889), 1, sz., 83–88.

[31] Az említett írók Kazinczy levelezői közül azok, akik adatolhatóan kapcsolatban álltak Somborival vagy Kenderessivel. Kenderessi Mihály (1758–1824) az erdélyi kormányszék titkos tanácsosa, számos író pártfogója, Kazinczyval Cserey Farkas közvetítésével 1810 októberétől levelezett. Kazinczy személyesen is találkozott vele erdélyi útja során, s többször lejegyezte életrajzát. Lásd Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái: VI. kötet: Kende–Kozocsa,* Bp., Hornyánszky Viktor, 1899, 7–9; Kazinczy Ferenc, *Erdélyi levelek,* s. a. r. Szabó Ágnes, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2013 (Kazinczy Ferenc Művei), passim. Az életrajzhoz: *Uo.,* 247–248; 365–366; 445. Sombori (vagy Zsombori) Lászlóról (1755/1756–1812) jóval kevesebbet tudunk, s vele Kazinczy biztosan nem találkozhatott. Életéről lásd Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái: XII. kötet: Saád–Steinensis,* Bp., Hornyánszky Viktor, 1908, 1234–1235; Orosz László, *Sombori Lajos? – Sombori László!,* ItK, 95(1991), 5–6. sz., 605–606. Horváth János Kenderessi és Sombori rokoni kapcsolatát is feltárta: Horváth János, *Tapogatódzások a Balassi-komédia körül,* It, 3(1914), 5. sz., 289–293. Itt: 292. Kazinczy már 1803-ban hallhatott Sombori költészetéről (Kozma Gergely Kazinczy Ferencnek, Sz. Geritzén, 1803. július 31. = KazLev. III, 608. lev., 78–79.), 1805-ben pedig már biztosan olvasta is valamelyik munkáját, mert annak prozódiáját szidja (Kazinczy Ferenc Buczy Emilnek, Ér-Semlyén, 1805. április 5. = KazLev. III, 750. lev., 319–321. Itt: 320.), s innen többször tesz megjegyzést

Iris_2017_01.indb 55 2017.07.02. 11:15:33

kétszakasznyi töredéke már az első Berzsenyi-kötet előtt megjelent. Rögtön a két másik változat közé iktatom:

Berzsenyi 1808	Sombori László 1811	Berzsenyi 1813
A' köz embernek neve vesz magával: Kints kevély márvány paloták homalyba Dülnek, elmulnak, 's heverő Uroknak Híre enyészik.	A' köz embernek neve vész magával: Kints, kevély márvány paloták homályba Dölnek, el-mulnak, 's heverö Uroknak Hire enyészik.	A' közembernek neve vész magával. **A' világdúló czudarok' csudája** **Melly lidérczként nő, elenyész, 's** **utána** **Átkok omolnak.**
A' Derék nem fél az idők mohától; A' koporsóból ki tör és eget kér; 'S erdemét a' jók, nemesek, s jövendő Szazadok áldják	A' Derék nem fél az idők mohától; A' koporsobol ki-tör és eget nyer: **Érdemét a' jók, 's nemesek, 's** **jövendö** Századok áldják.	A' derék nem fél az idők' mohától; A' koporsóból kitör és eget kér, **'S érdemét a' jó, 's nemesebb jövendő** Századok áldják.

Ha igaz az a korábbi sejtésem, miszerint a 3. versszak 3–4. sorát Kazinczy módosította 1808-ban erre: „'S érdemét a jók, 's nemesebb jövendő / Századok áldják", akkor ebből az is következik, hogy ez a változat az eredeti, 1808-as Berzsenyi-variánsból származhatott, azaz a Kazinczy-féle javítás előttről juthatott el Kenderessihez vagy Somborihoz. Mindez csak azért meglepő, mivel Kazinczy 1808 decembere előtt még nem közölte a verseket túlságosan sok ismerőssel. Így akár az is felmerülhet, hogy Berzsenyi verse más úton jutott Kenderessiékhez. Akárhogy is legyen, annyi bizonyos, hogy e költeményrészlet nem illeszkedik az eddigi lineáris sorozatunkba, amennyiben 1) nem önálló változat, 2) nem is vázlat, 3) és ráadásul a legkorábbi ismert szövegváltozattal mutat rokonságot.

A mottóként való felhasználása e két szakasznak azonban egy további vonatkozásra is ráirányíthatja a figyelmet: Berzsenyinek e verse szinte tökéletesen illeszkedik abba a költészeti tradícióba, amelyet Virág Benedek és Vályi Nagy Ferenc is képviselnek. Arról a bárdköltészet irányába mozduló rendi költészeti hagyományról van szó, amely a virtust visszaigazoló utókorban látja és láttatja annak a hazafinak dicsőségét, kit az államférfiúi erények harcban és békeidőben egyaránt jellemeznek, aki Hektorként és Ciceróként küzd a honért. Ami viszont az eredeti verzióból kikopott,

Sombori poézisére (például Kazinczy Ferenc Sipos Pálnak, Széphalom, 1810. április 10. = KazLev. VII, 1706. lev., 360–361; Kazinczy Ferenc Buczy Emilnek, Széphalom, 1815. március 3. = KazLev, XII, 2879. lev., 430–438. Itt: 437.). 1810 márciusában éppen Berzsenyit javasolja ifj. báró Wesselényi Miklósnak, hogy apja emlékére ódát írhasson, s Somboriról lebeszélné a bárót („Zsombori és Elekes [János] Urak sokszor irtóztatókat írnak." Kazinczy Ferenc ifj. báró Wesselényi Miklósnak, Széphalom, 1810. március 25. = KazLev. VII, 1691. lev., 329–335. Itt: 332.), de Wesselényi csak részben fogadott szót (a Berzsenyi-vers, a *Wesselényi hamvaihoz* el is készült), és Somborit is felkéri, mondván „Elekes és 'Sombori Urakat is meg kerestem, mivel kivált az utolsó Atyámnak ismerője 's Barátja volt" (Báró Wesselényi Miklós Kazinczy Ferencnek, Sibó, 1810. november 22. = KazLev. VII, 1872. lev., 167–168. Itt: 167.).

Iris_2017_01.indb 56 2017.07.02. 11:15:33

az épp az érdempolcra helyezés gesztusának hangsúlyozása. Bár közvetve továbbra is jelen van a költeményben, mégis a korai verzió az, amely azt az ódatípust képviseli, melyet a Sombori által idézett bárdok szintúgy gyakran alkalmaznak:

> Néked is Nagy Pál adaját le tenni
> A magyar lantos köteles: fogadd el.
> Ritka Erköltsed 's magyar ősi lelked
> Tíburi dalt vár.

Itt még a lantos kötelességeként jeleníttetik meg a megörökítés gesztusa, mintegy magától találnak egymásra a „tiburi dal", a „ritka erkölcs" és „magyar ősi lélek" boldog tulajdonosa. A költő mindehhez azzal járul hozzá, hogy kötelességét teljesíti („leteszi adóját"), és felszólítja az óda címzettjét, hogy ezt fogadja el. A felajánlás és elfogadásra épülő rendi logika lesz az, ami a bárdköltészetnek a közösség szintjén megszólaló szavaiból utóbb kikopnak.

Mindez azért fontos, mivel a költeményből épp az a rész hullott ki, amely oly szépen illeszkedik a Sombori által megvalósított emlékműállítási logikához.[32] Nem véletlen hát, hogy versének csúcspontján Sombori mintegy válaszol is Berzsenyi versére:

> B á r o t z i nints már! Fenn maradott neve
> 'S Munkái, mindig szép havasi vizek
> Fojása-ként fenn lésznek, a' mig
> A' Magyar érzi mi a' D e r é k s é g .[33]

A „Derék nem fél az idők mohától", a „Magyar érzi, mi a' Derékség". Azaz: a deréknek nem is kell félnie, ám mindez csak addig igaz, míg a magyarság el tudja választani a jót a rossztól, a derekat az alantastól. (A „derékség" itt nyilván a virtus fordítása, a „derék" a virtussal felvértezett ember.) Ezt az értékközvetítést vagy inkább értékadást pedig magától értetődően a költészet révén érheti el az ember: tehát ugyanaz a gesztus emel emléket az elhunyt pályatársnak, és biztosítja azt is, hogy azon értékek egy közösség számára fennmaradjanak, amelyek révén ez az emlék értelmezhető marad. Berzsenyi gesztusa, hogy épp ezt a vonatkozást szorítja vissza versében, azért roppant tanulságos, mivel arra mutat rá, hogy a szövegekkel való foglalkozás a költő és segítői számára nem pusztán a nyelv csiszolását jelentette, hanem meglepően sokszor találkozunk olyan verssel, amelynek eszmetörténeti-társadalomtörténeti értelmezési kontextusai változnak meg.

Bár Kenderessi és Kazinczy levelezése csak töredékesen ismert, Kenderessi egy válaszából mégis rekonstruálható egy kisebb vitájuk, amely nyilvánvalóan Sombori verséről szólt. A kiadványt valószínűleg Cserey Miklós küldte el Kazinczynak 1811.

---

[32] A bárdköltészet ezen vonatkozásához lásd Porkoláb Tibor, *„Nagyjainknak pantheonja épül": Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd,* h. n. [Bp.], Anonymus, 2005 (Belépő), 11–62; Debreczeni Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában,* Bp., Universitas, 2009, 361–367.

[33] *Jó Hazafi Bároczi Neve és Munkái Fenn maradnak, i. m.,* [6.]

Iris_2017_01.indb 57 2017.07.02. 11:15:33

augusztus 2-án,[34] de a vitára még sokáig várni kellett. Kenderessi csak 1813. június 13-án válaszol egy olyan levélre, amelyben Kazinczy a kiadványról írt. A minket érdeklő rész a következő:

> Már következik a R é n y, a L é n y és a L é n y s é g.
>
> A mi a virtust nézi: Erdély országi legg nagyobb Emberünk Gubernatorunk Asztalánál és Praesidiuma alatt, jól meg fontolva, és vitatva, már el mult 4 Esztendeje sok derék emberek, és főbb Aszszonyságok jelenlétekbe elé hozott okaimbol meghatároztatott az, hogy a Magyar D e r é k s é g sokkal fontosabb a Virtus mértékében, mint a Német Tugend, a mely tsak a tselekedeteken gyökereztethetik, holott nemtsak a Tuhn [!], de sokszor a nicht tuhn nagyobb virtus.
>
> A minapi kotzkalapos szógyártó sok jót is irt, p. o. képelmész Poëta, nem rosz gondolat; de a Jótett tsak fél virtus mint a Tuhgend [!].
>
> Éltek eleinkis a legg hathatósabb kitételekben a derékség ideáljával, p. o. derék dolog, ütközet dereka, Per dereka, Meritum Causae a régi Processualis actakba, és ujjabbakba számtalanszor. Derék gondolat, derék ember, derék hazafi, Sedes Judiciaria Generalis a legg régibb actakba Derék szék, a régi Templomi énekekbe, imádságokba, Derék dolog Uram Tégedet dicsérni.
>
> Nem szépé a mit Berzsenyi irt:
>
> > A Derék nem fél az idők mohától.
>
> Nem szépé 'Somboriba Báróczyrol:
>
> > Báróczy nints már! Fenn (nem fent) maradott neve,
> > S munkái mindig (nem mindég) szép havasi vizek
> > Fojásaként fenn (nem fent) lésznek a míg (nem még)
> > A Magyar érzi mi a Derékség.
>
> Én részemről, mi a Derékség, értem, és annyira érzem, hogy minden igyekezetimnek tzélja, a dicső Derékség. A Rényt, meg vallom Barátom, se nem értem, se nem érzem.[35]

Kenderessinek a nyelvújítási javaslatok nem tetszenek. Kazinczy kedvenc szavait (lény, rény, lényeg) nem fogadja el, majd a „derék" szóra tér át, amelyet ő is virtusnak fordít. A „derék" megtartása mellett szól az ortológusok kedvenc érve: a hagyomány. Ugyanakkor szerinte azért is találó kifejezés a „derék", mivel a némethez képest nemcsak a cselekedetekben lehet gyakorolni, hanem cselekvés nélkül is megállja a helyét. Számára e költemények a virtusnak időtlenségét fejezik ki, és ezért választatott a Berzsenyi-mottó is. Sőt, ha a Berzsenyi-vers kettős logikáját nézzük, akkor ez az értelmezés akár az egész költeményre nézvést is működhet: Berzsenyi ugyanis egymás mellé helyezi a nemesi felkelésben részt vállaló katonát (aki őrnagyi rangig vitte) és a szónoki teljesítményével kitűnő diétai követet, és ezzel a virtus két oldalát csillantja meg.[36] Kenderessi olvasatában a jó államférfi cselekvőként és orátorként is gyakorolja virtusát.

---

[34] „Addig is, Kedves Barátom, a' meddig ezen órrában vett, a múltt Hónap 15kén és 21dikén költt, becses leveleidre felelhetnék, Kenderesi Mihály Barátunk rendelésiből ezen Vers-nyomtatványokat küldöm." Cserey Miklós Kazinczy Ferencnek, Kolosvár, 1811. augusztus 2. = KazLev. IX, 2047. lev., 42.

[35] Kenderessy Mihály Kazinczy Ferencnek, Kolosvár, 1813. június 26. = KazLev. X, 2465. lev., 437–442. Itt: 440.

[36] Felsőbüki Nagy diétai szerepléséről már volt szó korábban. Katonai pályájához lásd Melkovics, *i. m.,* 63–65.

Iris_2017_01.indb 58 2017.07.02. 11:15:34

Sajnos Kazinczy válasza nem maradt fenn, csak sejthetjük, hogy Kazinczynak eszébe sem jutott az erényt kizárólag a cselekedetekben látni, és felteszem, Berzsenyi versét sem így értelmezte. Ezek azonban – mint annyi minden fenti gondolatmenetünkben – már csak sejtések.

***

Végezetül foglaljuk össze egy táblázatban az eddig elemzett szövegszinteket és -állapotokat:

	Mikor?	**Ki?**	**szövegszint**	**állapot**
1.	1808	Berzsenyi	szövegforráscsoportba illeszkedő variáns	autográf, teljes
2.	1808*	Kazinczy	vázlat	töredékesen rekonstruálható
3.	1808*	Kazinczy	vázlat	fiktív
4.	1810	Berzsenyi	vázlat	Kazinczy lejegyzésében fennmaradt
5.	1811	Sombori	idézet	két versszaknyi szöveg
6.	1812*	Berzsenyi	vázlat	töredékesen rekonstruálható
7.	1813	Berzsenyi	szövegforráscsoportba illeszkedő variáns	nyomtatott
8.	1816	Berzsenyi	szövegforráscsoportba illeszkedő variáns	nyomtatott
9.	1828*	Berzsenyi	vázlat	csak a létezéséről tudunk
10.	1828	Berzsenyi	szövegforráscsoportba illeszkedő variáns	nyomtatott

Elkülönítettünk vázlatokat és variánsokat. A variáns rangot itt az jelentette, hogy szövegforráscsoportba illeszkedett-e a költemény. Megkülönböztettünk kéziratos és nyomtatott variánst ebből a szempontból. A vázlatok a közbeeső szintek voltak: ezek lehettek teljesek és töredékesek, illetve rekonstruáltam létező, de nem ismert vázlatot, valamint fiktív vázlatot (amikor csak valamilyen elképzelés körvonalazódik, konkrét szöveg nélkül). A teljesen nem ismert vázlatokat csillaggal is megjelöltem.

Persze ez a vers több szempontból is kézre állt e bemutatóhoz: egyfelől lineáris volt története, az időben egymást követő vázlatszintek jól elkülöníthetők voltak, másfelől ritka az olyan Berzsenyi-vers, amelynek vázlatszintjei ily szépen látszanának. A legtöbbször csak sejthetjük egyes szintek létezését, de a töredékesen fennmaradt levelezés miatt nem rekonstruálhatjuk őket. Az 1816 utáni versek esetében van több olyan költeményünk, amelynél az sejthető, hogy csupán valamelyik vázlatszint áll rendelkezésre, pontosabban a vázlat és variáns még ennyire sem különíthető el egymástól. De ezeknek az eseteknek a taglalása most messzire vezetne.

Iris_2017_01.indb 59 2017.07.02. 11:15:34

Devescovi Balázs

Eötvös József szülőháza Budán: Úri utca 19.*

Az életrajzi, kulturális vagy irodalmi lexikonok és kézikönyvek alapján úgy tűnhet, tudott tény: hogy Eötvös József 1813. szeptember 3-án Budán született. Minthogy abban az időben általában otthon szültek az anyák, az író-politikus születése helyével látszólag nem merül fel probléma: ez az otthon elvileg az apa, ifjabb Eötvös Ignác főtárnokmester várbeli házát jelenti. Az épületet a műemléki szakirodalom, illetve útikönyvek révén pontosan be lehet azonosítani: a Szűk utca, majd Balta köz és az Olasz, majd Herrengasse, illetve Úri utca sarkán álló ház – jelenleg Úri utca 19. Ám ezekkel az adatokkal, és így természetesen a fényképekkel is, amelyek Eötvös szülőházát hivatottak ábrázolni, valójában nem olyan gondtalan a helyzet, mint ahogy azt a látszat sugallja.

Úri utca 19. – Eötvös József szülőháza

Egy főként 20. századi szerzők műveinek sajtó alá rendezésével foglalkozó kutató, Belia György írt Eötvös pesti és budai lakásairól részletesebben a Hatvany Lajos által szerkesztett, először 1957-ben *Beszélő házak* címmel kiadott kötetben. Belia esszéje azonban sajnos több helyen pontatlan: már az akkor rendelkezésre álló adatok is

Iris_2017_01.indb 60 2017.07.02. 11:15:34

ellentmondanak bizonyos tételeinek, más kérdésekben pedig azóta felkutatott források mutatnak mást. A jelenleg rendelkezésre álló forrásokból úgy tűnik, pontosabban látjuk Eötvös József budai és pesti lakásait – ezúttal a budai szülőházról lesz szó.

Különös épület ez, különös történettel, a házról szóló műemléki szakcikk szerzője, Ney Ákos szerint „Budapest magánházai közt talán az egyetlen […], amelynek részletes, hiteles történetét ismerjük".[1]

Az 1955-ben megjelent Horlel Miklós és társai által írt *Budapest műemlékei* című kötetben ez a leírás olvasható a lakóépületről:

> Zártsorban épült, körülépített udvaros, egyemeletes lakóház, kilenctengelyes, klasszicista homlokzattal, déli szélső tengelyének földszintjén a Balta köz nyitott átjárójával, középkori belső részletekkel.

Története szerint helyén „a mai épülettel azonos méretű, középkori lakóház állott", ami „állítólag Filippo Scolari (Ozorai Pipo) temesi bán tulajdona volt."

> 1686-ban az ostrom alkalmával a ház nagy része elpusztult, de földszinti boltozatainak egy része, s részben még emeleti falai is, állva maradtak. A XVIII. sz. elején a középkori maradványok megtartásával újjáépítették Úri utcai szárnyát. 1722-ben Pest-Pilis-Solt megye tulajdonába került és 1806-ig megyeházául szolgált. 1806-ban br. Eötvös Ignác vette meg, s itt született Eötvös József az író. – 1829-ben a Lenkey-család tulajdonába jutott, és valószínűleg ekkor nyerte nagyobb átépítése során mai alakját.[2]

A ház történetét – némi eltéréssel – a nagyközönség is ismerheti, hiszen az Úri utcai homlokzat középső vakablakában vörösmárvány emléktábla van elhelyezve, ezzel a szöveggel:

> Ez a ház az 1400-as években Ozorai Pipo comes temesi bán tulajdona volt. A hódoltság alatt török szerzetesek lakták. A visszafoglalás után báró Rensing császári hadbiztos, majd Pest-Pilis-Solt vármegye tulajdonába került. Ideiglenesen a vármegyei levéltár volt benne, megyegyűléseket is tartottak itt. – 1806-ban Eötvös Ignác báró procancellárius vette meg. 1813-ban itt született báró Eötvös József a költő. 1828 óta a lenkei és zádorfalvi Lenkey család és leszármazottai birtoka. MCMXXXVII.

* A tanulmány a NKA Szépirodalom és Ismeretterjesztési Kollégiuma Alkotói támogatása (azonosító: 3802/5330) révén készült.

1 Ney Ákos, *A budavári Balta-köz*, Nemzeti Ujság, 19(1937), 115. sz., május 23., 25.

2 Horlel Miklós, *Szentháromság tér, Szentháromság utca, Színház utca, Táncsics Mihály utca, Tárnok utca, Tóth Árpád sétány, Úri utca = Budapest műemlékei,* I, szerk. Pogány Frigyes, Bp., Akadémiai, 1955, 537.

Iris_2017_01.indb 61 2017.07.02. 11:15:35

Emléktábla az Úri utca 19. falán

Az „itt született Eötvös József" kitétel természetesen csupán szimbolikusan értendő, mivel a mai épület át- és újjáépítései miatt inkább a helyével és néhány építőkövével őrzi korábbi tulajdonosai, köztük Eötvös Ignác egykori házát. Érdekesebb kérdés, mi igazolja: Eötvös József e helyen született.

Úgy tűnik, ez afféle hagyományként élhetett tovább. A budai Vár egyes épületeinek első leírását Arányi Lajos orvosprofesszor, a magyar műemlékvédelem egyik 19. századi úttörője készítette. 1877-ben írta le a Vár általa középkorinak gondolt 74 házát, köztük az Úri utca 19. számút. A mai napig kéziratos szövege ezt jegyezte fel:

> Ezen ház hajdan a pilisi megyeház 1860-ban öregebb b. Eötvös Ignácnak (a b. Minister br. Eötvös József nagyatyjának) háza mellett egy faragott kőből készült dongaboltozat létezik, mely fölött két szoba nyugszik, egy nyugotra (az uri-utcába) a másik keletre (a dísztérre) tekint, az utolsón egy három osztatu ablakot, mely a prágai óvárpalotán, Kolozsvárott Zápolya Jánosnak házán és Medgyesen egy palota szerű épületen látszik s a XV. század végéből vagy a XVI. század elejéből származik, hogy hajdan kőducokkal (kőkereszttel) bírt, azt a gyakorlott szem könnyen kiveszi.[3]

[3] Idézi Horlel, *i. m.,* 539.

Iris_2017_01.indb 62 2017.07.02. 11:15:35

Ezt vihette aztán tovább hivatkozás nélkül és némileg átalakítva a műemléki szakirodalom. Az 1930-as években hárman is foglalkoztak az Úri utcai épülettel, közülük ketten említették meg: itt született Eötvös József. 1931-ben jelent meg Rexa Dezső gyűjtésében *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye emlékei* címmel illusztrációkkal egy kötet, amelyben a *II. tábla, A legrégibb megyeház – Budán (1689)* ismerteti alaposan az épületet.

> Ez a ház hét esztendeig volt a megye udvarháza. „Nem közönséges költséggel" – amint egy okirat mondja – kijavíttatta, rendbehozatta, de amikor a téli hónapok beköszöntöttek és a Dunán nagy jégtáblákat ragadott magával a folyam árja és a közlekedés veszélyessé, sőt lehetetlenné lett, – a megye rákényszerült, hogy Pesten szerezzen házat; ekkor a budai kuriális ház felső emeletét és a földszint egy részét bérbeadta, hogy abból a házipénztárnak jövedelme legyen, részben pedig megyei tisztviselőknek természetbeni lakásul átengedte, de kikötötte, hogy a tulajdonát képező palotában a megyének joga legyen – ha szükség és körülmények kívánandják – összejöveteleket és nyilvános gyűléseket tartani.
>
> A mult század legelső nehány évén át a báró Podmaniczkyak bérelték egészen 1806-ig, amikor a megye a báró Eötvös-családnak 18.000 forintért eladta. Ebben a házban született 1813-ban József, a költő és államférfi.[4]

Az épület történetét behatóan először Ney Ákos ismertette az 1937. május 23-i Nemzeti Újságban, nem sokkal azelőtt, hogy a „ház hiteles történetének kimagasló mozzanatait föltüntető emléktábla" felkerült az épület falára. A cikkben 1686 után, majd főleg akkortól, hogy az épület a vármegye birtokába került, számos adatot kapunk a házról.

> Mint hadi birtok, a török kiverése után a Baukomission ajánlatára a császár által Franz Henrich Rensing báró hadi komisszáriusnak osztatott ki. Ez a Rensing igen sötét jellemü alak volt, később börtönbe is került. Szerfölött zsarolta a szomszédos, pestmegyei községeket, ugy hogy a lakósság végül is panaszt tett ellene. Maga Rensing is kénytelen volt elismerni a panasz jogosságát és egy 11.000 forintos kötelezvényt adott át a megyének a panaszosok kártalanitása céljából. Persze a kötelezvényt nem váltotta be és a vármegye „a nyomorult lakósság jajkiáltása az Isten haragját vivja ki", kifizette a károsszegeket, de egyuttal igényt jelentett be a budai kamaránál Rensing báró budavári házára. Az igény érvényesitése 1708-ig huzódott, de addig is birtokolta a vármegye a házat s Jung medicus comitatensisnek utalta ki természetbeni, megyei orvosi lakásul.
>
> A vármegye tulajdonába kerülvén a ház, igen sok följegyzés van róla a megyei iratok között a levéltárban. Igy pl. 1717-ben és 1740-ben tiltakozik a megye az ellen, hogy a város a házra adót vessen. 1718-ban elhatározzák, hogy a ház „reedificanda". Sajnos, 1723 augusztus 2-án a puskaporos torony fölrobbanása folytán keletkezett óriási tüzvészben a ház is teljesen leég. A szükségessé vált ujjáépités 1728-ig tartott, a följegyzések szerint „szépen" volt végrehajtandó. Az épitkezés fölülvizsgálatát 1733-ban főispáni bizottság végzi Grassalkovich herceg vezetése alatt.
>
> 1731-ben a pesti megyeház épitésének idejére a levéltárt hozzák ide át.
>
> 1780-ban a megye a házat bérbeadja Erdélyi József apátplebánosnak, de kiköti, hogy a mennyiben a megye ott összejöveteleket, gyüléseket akarna tartani, Erdélyi a házat erre a célra időszakonként átengedni tartozik. 1799-ben Zerdahelyi nemes ur a bérlő, földszintet Setét Farkas szolgabiró és Gyurcsányi István lakják. 1804-ben a báró Podmaniczky család veszi bérbe.

[4] Rexa Dezső, *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye emlékei,* Bp., Stádium, 1931, 8.

Iris_2017_01.indb 63 2017.07.02. 11:15:36

Ezek után *Eötvös József szülőháza* cím alatt olvasható:

> De már 1799-ben táblát akasztat ki a vármegye a házra, hogy az „legtöbbet igérőnek eladatik." Tényleg 1806-ban 18.000 forintért örökágon megveszi báró Eötvös Ignác kamarai igazgató, procancellárius. Az Eötvös bárói ág kezén van a ház 1829-ig, *itt született báró Eötvös József,* költő. 1830-ban a ház lenkei és zádorfalvi Lenkey Lajos tulajdonába kerül s van azóta egyenes ági leszármazói birtokában.[5]

Végül egy, a második világháború után megjelent szakmunkában is előkerül az épület híres szülötte. Genthon István összeállításában jelent meg 1951-ben a *Magyarország műemlékei* című kötet, amiben az épületről adott tömör leírásnak az is része lett: „A XIX. században az Eötvös-család tulajdona is volt, itt született Eötvös József."[6]

Nincs okunk kételkedni az épület Eötvös család általi tulajdonlásában. A vármegyétől 1806-ban 18 000 forintért történő vétel Rexa Dezső majd a többi műemlékvédelmi szakember általi adata azt jelzi, az eredeti szerződés meglehet, legalábbis megvolt. Rexa Dezső másik adatánál egyenesen okiratra hivatkozik. Olvastuk: Ney Ákos azért idéz ennyi adatot a vármegyeházzal kapcsolatban, mivel ebből az időszakból „igen sok följegyzés van róla a megyei iratok között a levéltárban."[7] Imrényi Imre *A pesti vármegyeháza újjáépítésé*ről az *Építés – építészet* 1950. évi 2. számában közölt cikkében szintén levéltári iratokból származónak látszó adatok olvashatóak a ház kapcsán:

> az 1723-ik esztendőben, a „poros raktárnak meggyúlása és szétromboltatása által" valamint „mennykő beütése által" tetemesen megrongálódott és újra felépíttetett, a pesti vármegyeház megszerzése és a kor igényeinek megfelelő kifejlesztése után mindinkább vesztett jelentőségéből és az immár feleslegessé vált épületet a megyei hatóságok értékesíteni óhajtották. Az alispán előterjesztésére 1780-ban a budai ház első emeletét Erdélyi József apát, kecskeméti plébánosnak, a budakörnyéki nemzeti iskolák felügyelőjének adták bérbe évi 150 forintért és a vármegye örömét fejezte ki azért, hogy ilyen tisztességes lakót fogadhat házába. Végül a budai megyeházát 1806-ban a báró Eötvös családnak 18.000 forintért örökáron el is adták.[8]

Mi több: két irodalomtörténész is leírta évtizedekkel az első műemlékvédelmi szakszövegek megjelenése előtt, hol született Eötvös József. Beöthy László *Báró Eötvös József, mint regényiró* című, datálatlan, a *Magyar irodalomtörténet bibliográfiája* összeállítói szerint először 1892-ben megjelent munkájában jelezte: „A budai tárnokmesteri palota ó-falai között ebben az időben, 1813. szept. 3-án született báró Eötvös József."[9] Majd csaknem szó szerint ezt ismételte meg Bán Aladár *Eötvös József báró élete és költészete* című művében, ami szintén datálatlan, a bibliográfusok szerint 1902-ben jelent meg Pozsony – Budapesten: „1813. szeptember 3-án született a budai tárnokmesteri palota

---

[5] Ney, *i. m.,* 25.

[6] Genthon István, *Magyarország műemlékei,* Bp., Akadémiai, 1951, 27.

[7] Ney, *i. m.,* 25.

[8] Imrényi Imre, *A pesti vármegyeháza újjáépítése*, Építés – építészet, 2(1950), 2. sz., 175.

[9] Beöthy László, *Báró Eötvös József, mint regényiró,* Győr, Gross G. és testv., é. n., 6.

Iris_2017_01.indb 64 2017.07.02. 11:15:36

ódon falai között."[10] Másrészt például Szalay László révén tudjuk, hogy a 19. században valóban számon tarthatták elismert művészek, tudósok születési helyszíneit. Eötvös egyik legfontosabb barátja, centralista társa ugyanis ismereteink szerint a mostani Úri utca 6. számú házban született, és amint arról a Századok 1877. évi 10. számában a *Tárcza Vegyes közlések* alcímű részében hírt adtak, a Magyar Történelmi Társulat már 1877-ben emléktáblát helyezett el az épület falán:

> Szalay László emlékére társulatunk közvetítésével, díszes márványkövet állított annak szülőházán *Kóczán Ferencz.* A kő a ház falába (Budavár uri-utcza 22.) van illesztve; anyaga vörös márványkő, melybe arany betűkkel van felvésve: E házban született Szalay László, 1813. april 18-án. Az emléket igen díszesen állította ki Gerenday Antal.[11]

Ennek megfelelően úgy gondolom, a 19. században többen tudták: a század első három évtizedében az Eötvös családé volt az Úri utcai épület, és hogy benne született Eötvös József.

Végezetül azt érdemes átgondolni, ki vásárolhatta meg az Úri utca 19. számú házat 1806-ban Pest megyétől, és kinek a tulajdonában lehetett 1813-ban, főként, mivel ezzel kapcsolatban a Magyarok Emlékezete sorozat Eötvös-kötetében magam is téves adatot örökítettem tovább.[12] A figyelmes olvasónak talán feltűnt: a műemléki szakirodalom nem egységes ebben a részletben. Arányi Lajos kéziratos feljegyzése, noha a központozás hiánya miatt többféleképpen érthető, abban történetesen egyértelmű: a ház birtokosaként az idősebb Eötvös Ignácról beszél. Rexa Dezső, majd Imrényi Imre és Genthon István Eötvös családot említ, velük szemben Ney Ákos báró Eötvös Ignác kamarai igazgató, procancellariust adja, és ez került a ház falán elhelyezett emléktáblára is. Másrészről a két irodalomtörténész, Beöthy László, illetve Bán Aladár könyvében a budai tárnokmesteri palota Eötvös József születési helye. Horlel Miklós csak annyit írt, Eötvös Ignác vette meg 1806-ban az épületet. Talán ezekből adódhatott, hogy későbbi szakirodalmakban az író és politikus apja lett a ház tulajdonosaként megadva. Belia György Eötvös fővárosi lakásairól szóló dolgozata nyitó bekezdése az író születési helyszínét jelöli meg pontosan, vázlatosan ismerteti a ház történetét, befejezésül pedig azt írja: „A megyétől 1806-ban vásárolta meg Eötvös Ignác prokancellárius, az író apja."[13] Noha Sőtér István monográfiája 1967-ben megjelent második kiadásában nem találhatók jegyzetek, csupán a könyv végén vannak feltüntetve némileg vázlatosan a felhasznált munkák bibliográfiai adatai, és a névmutatóban nincs feltüntetve sem Belia György, sem pedig Hatvany Lajos, nehéz nem arra gondolni, a *Beszélő házak* írása alapján lett ez a nagy Eötvös-életrajz kezdő mondata első fele:

---

[10] Bán Aladár, *Eötvös József báró élete és költészete,* Pozsony – Bp., Stampfel Károly, é. n. [1902], 4.

[11] Anonim, *Vegyes közlések,* Századok, 11(1877), 10. sz., 895.

[12] Lásd Devescovi Balázs, *Eötvös József 1813 – 1871,* Pozsony, Kalligram, 2007 (Magyarok Emlékezete), 25.

[13] Belia György, *Eötvös József pesti és budai lakásai = Beszélő házak és tájak,* szerk. Hatvany Lajos és Gink Károly, Bp., Officina Nova, 1989, 182.

Iris_2017_01.indb 65 2017.07.02. 11:15:36

„1813. szeptember 3-án születik Eötvös József, Budán, a Várban, apjának, a főtárnokmesternek Uri-utcai házában".[14]

Eötvös József nagyapja és apja egyaránt Ignác volt, és mindketten magas tisztséget értek el. Szinnyei József szerint az idősebb Eötvös Ignác „bölcseleti doktor, kir. főpohárnok, főispán és valóságos belső titkos tanácsos",[15] míg az ifjabb Eötvös Ignác „bölcseleti s jogi doktor, cs. kir. kamarás, m. kir. udvari alkancellár, valóságos belső titkos tanácsos és főpohárnokmester".[16] Mivel a pohárnokmester és a tárnokmester két különböző méltóság volt, ezért valójában ifjabb Eötvös Ignác esetében, aki sohasem volt főpohárnok, helyesen tárnokmestert kellett volna írni. Így lettek feltüntetve Nagy Iván *Magyarország családai* című 1858-ban kiadott munkájában az Eötvös család (Vásáros-Naményi, báró) családfáján: I. Ignácz báró főpohárnok, alatta II. Ignácz báró főtárnok-mester;[17] ezt írta Szinnyei is a részletes életrajzokban: idősebb Eötvös Ignác „1820. Abaujmegye valóságos főispánjává s kir. főpohárnokmester lett",[18] ifjabb Eötvös Ignác „1836. királyi főtárnokmesterré neveztetett ki";[19] és így szerepelnek az Országos Levéltárban őrzött úgynevezett *Világi Méltóságkönyv* adatait közlő Fallenbüchl Zoltán által összeállított *Magyarország főméltóságai* című kézikönyvben is, amely szerint Eötvös Ignatius de Vásáros-Namény baro (senior) 1824. I. 2-től egészen 1838-as haláláig volt királyi főpohárnok, és Eötvös Ignatius de Vásáros-Namény junior baro 1836. VIII. 9-től 1841-ig volt tárnokmester.[20]

Természetesen előbb idősebb Eötvös Ignác nyert magas méltóságot – Nagy Iván szerint:

> 1802-ben a felség felszólítására tervet dolgozott ki a koronai és kincstári jószágok jövedelmeinek emelésére, mely után belső *titkos tanácsosi* czimmel feldiszitve, a kincstári jószágok igazgatásával bizaték meg. 1806-ban a kir. udv. kamara elnöke lőn 1812-ig, midőn korona-őrré neveztetett.[21]

Ezért alighanem az igazat jegyezte fel Arányi Lajos: a ház a b. Minister br. Eötvös József nagyatyjának háza. Ifjabb Eötvös Ignác magas tisztségre persze később, az Úri utcai ház eladása idején került. Szinnyei József előadása szerint:

> [a] gyakorlati térre mint Pestmegyének tiszteletbeli aljegyzője lépett, utóbb a m. kir. udvari kamarához fogalmazóvá neveztetett ki; később titkár és előadó tanácsos, 1826. a m. kir. udvari kanczelláriának előadó udvari tanácsosa, 1826. Sárosmegye főispáni helytartója

[14] Sőtér István, *Eötvös József,* Bp., Akadémiai, 1967, 9.

[15] Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái,* Bp., Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1980–1981, 2:1342.

[16] *Uo.,* 2:1344.

[17] Nagy Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal,* Bp., Helikon, 1987, 2:51.

[18] Szinnyei, *i. m.,* 2:1343.

[19] *Uo.,* 1345.

[20] Fallenbüchl Zoltán, *Magyarország főméltóságai,* Bp., Maecenas, 1988, 81, 92.

[21] Nagy, *i. m.,* 2: 52.

Iris_2017_01.indb 66 2017.07.02. 11:15:36

s 1827. valóságos főispánja lett. 1830-ban másod udvari kanczellárrá s belső titkos tanácsossá mozdíttatott elő.[22]

Az mindenesetre biztos, hogy még ha papíron ifjabb Eötvös Ignácé is volt, akkor sem beszélhetünk tárnokmesteri palotaként Eötvös József szülői házáról – a tárnokmester ugyanis 1813-ban Brunszvik Josephus de Korompa comes volt.[23]

Eötvös József születési helyét illetőleg tehát Buda városában egészen biztosak vagyunk, továbbá történelmi felhatalmazás alapján vallhatjuk, hogy a Váron belül a mai Úri utca 19. számú házban jött világra, ami akkor az Eötvös-család, valószínűleg pontosabban nagyapja, idősebb Eötvös Ignác (ekkor a magyar királyi udvari kamara alelnöke) tulajdonát képezte.

[22] Szinnyei, *i. m.*, 2:1343.

[23] Fallenbüchl, *i. m.*, 81.

Iris_2017_01.indb 67 2017.07.02. 11:15:36

Gergye László

Tükrök és tükröződések (Malonyay Dezső: *Az utolsó*)

Malonyay Dezső neve aligha mond sokat a 21. századi átlagolvasó számára. Művészettörténeti, néprajzi tárgyú munkáit ugyan számon tartja még a szaktudomány,[1] de színműveit, novelláit vagy regényeit[2] még az irodalomtörténészek is csak igen ritkán emlegetik. Pedig a maga korában termékeny, sokak által fontosnak gondolt író volt. Malonyay Dezső a 19. század második felének franciás orientációjú alkotói közé tartozott, többek között Ambrus Zoltánnal, Justh Zsigmonddal együtt. Ma már szinte valószerűtlennek tűnik, hogy az 1890-es években Párizsban – Justh Zsigmond mellett – a legismertebb magyar íróként tartották számon.[3] Elmélyült képzőművészeti tanulmányai értelemszerűen nagymértékben befolyásolták irodalmi látásmódját is. Prózai kísérleteit rendszerint a magyar impresszionizmus kibontakozásával hozzák összefüggésbe. Ilyen szempontból keltette fel például *Az utolsó* című, 1896-ban megjelent háromkötetes regénye a nyelvész Szabó Zoltán érdeklődését.[4] Igényes irodalmi elemzés azonban a mai napig nem készült róla, noha Malonyay vállalkozása a századvégi magyar esztétizmus alakulástörténetének is fontos dokumentuma. Főhőse, a híres arisztokrata Kerbastik család utolsó leszármazottja igazi széplélek, akiben elfáradt az ősi vér, elapadt a hajdani dicső elődök tettereje. Művészi ambíciói vannak, de ezek a törekvések nem párosulnak nála sem igazi invencióval, sem pedig kitartással. A nemzedékeken áthúzódó családi hanyatlástörténet nemcsak egy mind elvontabbá váló életszemléletet, fokozott esztétikai affinitást produkál, hanem involválja az én-elbeszélő szellemiségét meghatározó tehetetlenségérzet elhatalmasodását is. Így Malonyay témája nemcsak a 19. századi francia irodalom zolai, huysmansi vonulatához kapcsolódik szervesen, hanem például a skandináv régió azon regénytípusához is, amely az örökléstan és az improduktív esztétikai fogékonyság fogalmát következetesen a degenerációs családtörténet tematikai keretébe

---

[1] Malonyay Dezső, *Munkácsy Mihály élete és munkái*, Bp., Singer és Wolfner, 1898; *A magyar képírás úttörői*, Bp., Franklin, 1905; *A fiatalok*, Bp., Lampel, 1906; *A magyar nép művészete,* I–V, Bp., Franklin, 1907–1922. A művészettörténész Malonyay iránti intenzív érdeklődés jelzése többek között az is, hogy ez utóbbi munkája 1985-ben hasonmás kiadásban jelent meg a Helikon Kiadónál.

[2] Számos novelláskötetet (*Pipacsok,* 1890; *Vergődés,* 1895; *Judith könyve,* 1900; *Az ifiúr és a többi,* 1905; *Polgártársak,* 1911), színművet (*Katóka kegyelmes asszony,* 1903; *Elnémult harangok,* 1905) írt, de leginkább talán regényeivel (*A gyáva,* 1893; *Az utolsó,* 1896; *Az ordító tanyán,* 1900; *A tartódi medvehajtás,* 1902; *A Csák nemzetség,* 1907; *Az öreg méltósága: Egy pesti gavallér története,* 1911; *Rodostóba!…: Majdnem mese,* 1912; *A virtus,* 1915) keltett feltűnést.

[3] *A magyar irodalom története,* IV*, 1849-től 1905-ig*, szerk. Sőtér István, Bp., Akadémiai, 1965, 825.

[4] Szabó Zoltán, *Malonyay Dezső impresszionizmusa*, ItK, 77(1973), 5. sz., 583–587.

Iris_2017_01.indb 68 2017.07.02. 11:15:36

ágyazza.[5] Olyan különleges művészregényről van szó, amelyet ráadásul teljes mélységében hat át a századvéget belengő Don Quijote-reminiszcencia.[6] A cervantesi toposz megnyíló asszociációs terében így kezdettől fogva folyamatosan vetülnek egymásra a regényvilág képzeletet és valóságot egymásba játszató, tükörszerű alakzatai.

Tükrök és tükörképek

A búsképű lovag, mint az én-elbeszélő tudatosan felvállalt alteregója, közvetlen formában idéződik meg már a regény első lapjain: „Akkor reggel hasonlítottam először őhozzá magamat. Külsőleg is olyannak képzelem őt, mint amilyen én voltam 23 éves koromban."[7] Ezt a benyomást csak tovább erősíti az a kép, amikor a lovával elénk perdülő ifjú gróf, hegyesre vágott fakó szakállával, egy virágkereskedés tükörablakában azonnal önmagával azonosítja a szeme elé táruló mitikus alakot: „Ni! …Don Quichotte, a bús képű lovag! Egészen szembe fordítottam a tükörrel a lovamat s úgy néztem magamra, mint egy idegenre, aki kíváncsivá tett."[8]

A felvázolt tükörszituáció már itt átírja az eredet és a hasonmás ontologikus viszonyát. A megpillantott tükörkép egy szubjektív tudattartalom projekciója, de ezzel egyidejűleg a manifesztálódott vágykép objektiválódása is, hiszen a kirakatüvegre meredő én ebben a helyzetben pontosan úgy látja önmagát, ahogy mások látják őt. Ezt látszik visszaigazolni a nagy kalapos leány prózai gúnyos szófordulata („Talán borotválkozni méltóztatik?"[9]), amellyel máris azt a benyomást kelti az ifjú grófban, mintha a köréje gyűlt közönség egyenesen a búsképű lovag és Rocinante 19. századi reinkarnációján szórakozna: „Don Quichotte vágtat a szélmalmok ellen […]".[10] Zavarba ejtő visszaigazolása lesz ez a főhős hirtelen meglelt identitásának. Mert a tükör, noha maga a valós térben helyezkedik el, felülete virtuális terében egy másik ontológiai tartományt nyit meg. Zárójelbe teheti az eredetit, és önálló létet kölcsönözhet a hasonmásnak. Ezért mondják gyakran a tükörről, hogy szabad átjárást tesz lehetővé a térformák között,

---

[5] Például a századvégi dán irodalomban Herman Bang *Reményvesztett nemzedék* (*Haabløse Slægter*, 1880) című regényében, ahol a szerző három generáción keresztül mutatja be egy előkelő arisztokrata család hanyatlástörténetét. A família utolsó sarja, William Hög – nővérei megrökönyödésére – színész szeretne lenni. Amikor azonban rádöbben, hogy ebben sem elég tehetséges, összeomlik és feladja álmait.

[6] Erről részletesen lásd: Gönczy Monika, *Don Quijote mint architextus a 19. század második felének magyar irodalmában = Irodalom, nemzet, identitás: A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson elhangzott előadások*, szerk. Jankovics József, Nyerges Judit, Bp., Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2010, 43–50. Az előadó Malonyay regényét nem említi.

[7] Malonyay Dezső, *Az utolsó*, Bp., Athenaeum, 1896, I, 6. A regény azóta újabb kiadásban nem látott napvilágot. Az idézetek az eredeti kiadás helyesírási sajátosságait őrzik.

[8] Malonyay, *i. m.,* I, 6–7. A tükörmetaforikában kiteljesedő identitásprobléma Cervantes művében is közvetlen módon mutatkozik meg: itt talán elég a XIX. fejezetre utalni, amelyben Don Quijote legyőzi a tükrök lovagját.

[9] Malonyay, *i. m.,* I, 7.

[10] Malonyay, *i. m.,* I, 7.

Iris_2017_01.indb 69 2017.07.02. 11:15:36

elmossa a határvonalakat, külsővé teszi a belsőt, egyfajta álomvilágba lépteti át a racionális tudatot. Michael Foucault ezt a jelenséget fogalmilag azzal a paradoxonnal ragadja meg, hogy a tükör egyszerre utópikus és heterotopikus természetű: olyan entitás, amely lényegében valós hely nélküli hely. Egyfelől sajátos árnyjátékot produkál, amely a szubjektumnak láthatóságot kölcsönöz ott, ahol az ténylegesen nincs is jelen. Másfelől: vissza is hat arra a helyre, amelyet a szubjektum az adott pillanatban elfoglal. Ezt pedig oly módon teszi, hogy rajta keresztül felfedezi saját hiányát azon a helyen, ahol éppen van, mivel „odaát" látja önmagát.[11] A tükör így Malonyay regényében is egy „másik" világba kalauzoló ajtó lesz, ahová az én-elbeszélő már saját képmása alakjában lép be.[12] A tükörvilág mechanizmusai viszont mágikus erővel értelmezik át az anyagi világot, keltik életre az ember legtitkosabb vágyait, írják át az optika törvényeit. Így történhet meg, hogy amikor öltözködés közben otthon a tükörbe néz, saját képmása helyett az iménti nagy kalapos lány vigyorgó arcát pillantja meg.[13] Az üvegfelületről visszaverődő női imago persze nem más, mint a férfi sóvárgásának kivetülése, ezért az nem is időzik sokat észlelete helyén: a képmás szinte azonnal kilép a tükörből. A nyugtalanul cikázó vágy a látványemléket hús-vér nővé alakítja vissza, aki így a kép síkjából kiválva máris a gróf mellé ül, testével melegíti, ablakába könyököl. A tavaszi kert beáradó üde impulzusai valósággal életre keltik tehát azt a szunnyadó érzületet, amely a maga elvont alakváltozataiban régóta ott lapul a gróf könyveiben, műtárgyakat esztétizáló reflexióiban. A tükör, mint ontológiai határjelenség, egyszerre csalóka és reményteli, gátat vető és felszabadító. Az újkori Don Quijote is minden felbukkanó nőben a maga Dulcineáját keresi, ám ebben a folytonos, tétova keresésben éppen úgy parázslik az emésztő vágy, mint ahogy hűt a beteljesüléstől való félelem.

A démon tükre

A „másik" világba átvezető ajtó nemcsak a tükörlét metaforájaként, hanem a maga fizikai konkrétságában is megjelenik a regényben. Amikor a gróf kimerülten tér vissza egyik esti városi sétájáról, egy fekete ruhás, éppen felé szaladó asszonyra lesz

[11] Michel Foucault, *Des espaces autres* = Uő, *Dits et écrits: 1954–1988*, Paris, Édition Gallimard, 1980–1988, IV, 752–762. „Dans le miroir, je me vois là où je ne suis pas, dans un espace irréel qui s'ouvre virtuellement derrière la surface, je suis là bas, là où je ne suis pas, une sorte d'ombre qui me donne à moi-même ma propre visibilité, qui me permet de me regarder là où je suis absent – utopie du miroir. Mais c'est également une hétérotipe, dans la mesure où le miroir existe réellement, et où il a, sur la place que j'occupe, une sorte d'effet en retour, c'est à partir du miroir que j eme découvre absent à la place où je suis puisque je me vois là-bas" 756. Foucault ezen írása magyar fordításban: Michel Foucault, *Eltérő terek* = Uő, *Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, szerk. Sutyák Tibor, Debrecen, Latin Betűk, 2000, 147–156. Valamint: Michel Foucault, *Más terekről (1967): Heterotópiák*, ford. Erhardt Miklós, http://exindex.hu/index.php?page=3&id=253 (utolsó megtekintés: 2017. június 12.)

[12] Mészáros Márta, *Adalékok a tradicionális tükör-értelmezések dekonstrukciójához*, DLA értekezés, Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2011, 17.

[13] „Átöltöztem s azalatt a tükörből vigyorgott rám" Malonyay, *i. m.,* I, 9.

Iris_2017_01.indb 70 2017.07.02. 11:15:36

figyelmes. Hosszú haja kísértetiesen lebegve úszik utána a levegőben, miközben teste átható tubarózsaillatot áraszt. Kábultságából felocsúdva aztán észreveszi, hogy egy nyílás van a kertet övező falban. Szolgájától, Eriktől tudja meg rövidesen, hogy a kilincs nélküli rejtett ajtót valójában egyedül apja használja, aki – ha itthon van – még a személyzetet is eltiltja a területen való tartózkodástól. Innentől kezdve az én-elbeszélő az öreg Kerbastik gróf figuráját tolja az olvasói figyelem előterébe. Furcsa halála, annak különös körülményei leleplezik kettős életét, feltárják a rejtőzködő életstratégia ontológiai szerkezetét. Holttestét fénylő fekete atlaszruhában, fekete harisnyában, fején rizsporozott Lajos-parókával találják meg.[14] Ezek a rekvizitumok egyértelműen arra utalnak, hogy a még családja elől is elzárkózó, visszavonult életet élő, mindenkivel rideg gróf egyik lakrészében rendszeresen fekete miséket celebrált. Kiderül tehát, hogy a szigorúan szabályos napirend szerint élő, fegyelmezett életvitel mögött mindvégig az elszabadult ösztönvilág testisége tombolt.

A rejtőzködő életstratégiát az „elrejtés" („Verbergung") és a „feltárultság" („Erschlossenheit") dialektikája működteti. Martin Heidegger megközelítésében az „igazlét" a létezőt a rejtettségből kiemeli, és mint nem rejtettet hagyja láttatni, felfedni. Ezzel szemben a „hamislét" voltaképpen „annyit tesz, mint megtévesztés az elfedés értelmében: valamit valami elé állítani (a láttatás módján), és ezzel olyanként feltüntetni, ami ő nem".[15] Ebben a magatartásban nyilvánvalóan a személyi identitás és a látszat antinómiája fogalmazódik meg, amelyet az egész regényvilágot átható tükörlét reprezentál. Már maga a fekete mise is egyfajta negatív tükre a keresztény misének: ilyen elem a bemutatott állat- vagy emberáldozat, az ostya megszentségtelenítése, az oltárként szolgáló meztelen női test. Az öreg gróf részt vesz ugyan a katolikus misén, ám mindig „egyenesen állt és nézett az oltárra, mintha kihallgatást adott volna az Istennek".[16] Sejthető példaképéhez, a Napkirályhoz hasonlóan a saját maga által kidolgozott szigorú etikett szabályai[17] szerint él, ám – tőle eltérő módon – a nyilvánosság teljes kizárásával. Az ördögűzők meggyőződése szerint a sátánimádó többek között arról ismerhető fel, hogy kerüli mások tekintetét. Az öreg gróf azonban olyan tökélyre fejleszti a kamuflázsstratégiát, hogy képes lesz megfordítani még ezt a relációt is: pontosan ő lesz az, aki megköveteli fiától az egyenes tekintetet.[18] Ennek cinikus analógiájára, rezidenciája titkos részlegében viszont „a ribancai mezítelen hátára tett ostya fölött szolgáltatta a fordított szent misét…".[19]

---

[14] A történetírás tanúsága szerint a – parókájáról is híres – XIV. Lajos udvarában gyakoriak voltak a fekete misék.

[15] Martin Heidegger, *Lét és idő,* ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István, Bp., Gondolat, 1989, 129.

[16] Malonyay, *i. m.,* I, 78.

[17] „zordon szokásaiban matematikai pontossággal ismétlődött" Malonyay, *i. m.,* I, 55.

[18] „Kérem nézzen a szemembe, mikor beszél!" – „Nem mertem ránézni" Malonyay, *i. m.,* I, 99.

[19] Malonyay, *i. m.,* I, 131.

Iris_2017_01.indb 71 2017.07.02. 11:15:36

A rituálé színhelyére vezető út végén megismétlődik az ajtómotívum. Ahogy a regény elején is a falból tárult fel a titkokat rejtő kapu, most is egy fehérre meszelt, „*falba* illesztett ajtó"[20] jelzi a határátlépés pillanatát. A mágikus tér legfontosabb kelléke értelemszerűen a tükör. Már az öltözőben is a „két ablakkal szemközt és oldalt eső fal a padlótól a mennyezetig óriási tükörlapokkal volt borítva"[21], a fürdőfülkébe vezető folyosó zöld drapériája is „kisérteties, sápadt reflexet árasztott a tükrökben végtelenül sokszorozódó szobákra".[22] Az ezoterikus hagyomány szerint a boszorkánymester áldozatai tükörképét is képes megváltoztatni, például leválaszthatja testéről a kart. Az apa inasával a szobákba lépő fiatal grófot talán ezért is keríti hatalmába az „itt és most" érzése, amely a megsokszorozódó tükörképekben a nyilván sokszor lezajlott szertartás démoni kavalkádja visszaverődéseként hat számára: „És valamennyi szobában ott láttam számtalanszor Dénest. Ha mozdult, vele mozdult valamennyi, számtalan kar nyúlt ki, egy-egy fonákul szögellő perspektiivában eltorzult, megtörött az alakja, kifacsarodott vagy leveszett róla a kar, a fej, a láb, vagy külön látszott sok kar, fél fej, mind körülöttem, fölöttem, mindenfelé…".[23] A sátáni gyönyörűség és borzalom hol egymásra rétegeződő, hol széteső tükröződései a szemlélődőben akarva-akaratlanul is a multiplex személyiségképződés végtelen lehetőségének ijesztő szuggesztióját kelti.

A szobák terében kiemelkedő jelentőséggel bírnak a titkokat rejtő hatalmas szekrények. Az ajtók feltárulásának pillanata még mélyebb dimenzióit tárja fel ennek a kíváncsi tekintetektől eltakart világnak: „A nyitott szekrényajtók ferdén eső és kereszteződő tükrei még kábítóbban szórták szét meg szét alakjainkat. Az utolsó szekrényajtót rántotta föl. Láttam azonnal, hogy női köntösök vannak benne, vastagon omlott is belőle a tubarózsa szag."[24] A tubarózsa a virágszimbolikában a veszélyes élvezet, a testi kéj virága, amely ironikus ellenpontozódása az ábrándozó fiatal gróf regény eleji lelki boldogságot, hűséget, krisztusi újjászületést reprezentáló ibolyacsokrának. A tükör varázslata pedig most is életre kelti, érzékien kihívó háromdimenziós testekké változtatja a szekrény mélyéről kizuhanó ruhákat: „Némelyik esés közben megtelt levegővel, s dagadva, mint egy formás női test, lágyan szállott le, a tükrökben sok, sok, végtelenül sok női test lágyan szállott le és nesztelenül feküdt a többiek puha párnájára." Az öreg gróf perverz gyűjtőszenvedélye ismét csak fontos szimptómája lesz az identitást megsokszorozó disszimulációnak. A gyűjtőnek e tevékenység közben szükségszerűen elmosódik eredeti individualitása: az érdeklődését kiváltó tárgyak monomániás felhalmozása oda vezet, hogy „kizárólag a más, az idegen, a még nem látott iránti érdeklődésén keresztül határozza meg magát, ami saját identitását

[20] Malonyay, *i. m.,* I, 126.
[21] Malonyay, *i. m.,* I, 134.
[22] Malonyay, *i. m.,* I, 134.
[23] Malonyay, *i. m.,* I, 134.
[24] Malonyay, *i. m.,* I, 135.

Iris_2017_01.indb 72 2017.07.02. 11:15:36

kioltja".[25] A szeme előtt feltáruló látvány hatására pedig egyszerre érez undort és izgató, mámorító kéjt a saját identitásában mindvégig bizonytalan ifjú gróf. A tubarózsaillatú nő felbukkanásától kezdve az ösztönös félelem és irtózat fokozatosan kíváncsisággá, a kíváncsiság megismeréssé alakul lelkében, majd hirtelen szinte fékezhetetlen gerjedelembe csap át. Az ösztönösen édesanyjához, annak mentalitásához vonzódó fiatalemberben mindinkább elterebélyesedik az apai személyiségképlet megismétlődésétől való rémület, hogy a kihalásra ítélt Kerbastik d' Azincourt családnak ő lesz talán a további szégyent hozó, csenevész, tengődő utolsó hajtása. Apja halálát követően csak erősítik félelmét a háziorvos elgondolkoztató szavai, aki nyíltan utal is arra, hogy bizonyos genetikai adottságok, ha nem szabnak mozgásuknak irányt, akár a perverzióba is átfordulhatnak: „Önben művészi érzékenységgé finomodott ki a faj, jó lesz, ha írni próbál vagy valami egyebet. Szokott rajzolni? Lássa, ha nem megy ez helyes mederbe, beteggé lehet. Irja le, adja ki, teremtsen, azért élünk."[26] Az ifjú gróf csak álmai, ideái, könyvei testetlen világában él. Lépten-nyomon tapasztalnia kell, hogy mindenki bolondnak tartja ezért,[27] sőt meditációiból kiderül, hogy ő maga is kifejezetten tart a megőrüléstől. Mindez már önmagában is a Don Quijote-i sorsképlet megismétlődésének lehetőségét vetíti előre. Amikor apja egykori szolgálója, Dénes felgyújtja a házat, és a tűzvészben leég a könyvtára is, ezt környezete rá nézve egyenesen pozitív fordulatnak tekinti. Titkon azt remélik, hogy talán éppen ez a sorsfordító esemény vezeti majd vissza őt a valóság világába: „Könyv! könyv!! Azért nem kár, de legalább a salont hozhattuk volna ki."[28] De ahogy Cervantes hősét sem tántorította el kitűzött céljától könyvtára eltűnése,[29] úgy az ifjú Kerbastik gróf is csak tőkét próbál kovácsolni a megsemmisülésből. Szabadulni szeretne a családi múlt ránehezedő örökségétől, ám úgy érzi, ez csak radikális helyváltoztatás révén lehetséges. Úgy dönt, hogy család egy régi lakatlan kastélyába, a bretagne-i Fouesnant-ba teszi át székhelyét, és ott kezd új életet. Csomagol tehát, s rövidesen útra is kel.

Időtükrök – Tükörterek

Michel Foucault *Más terekről (Des autres spaces)* című írásának egyik alapgondolata szerint a 20. század a tér százada. Ez „azt implikálja, hogy már nem az idő százada: az idő megállt, és térbeli elhelyezkedések rendszerévé vált."[30] Ezt a modern

[25] Mészáros, *i. m.,* 38.

[26] Malonyay, *i. m.,* I, 67.

[27] Erik „kikelt az ellen a sok átkozott könyv ellen és beszélt, mint rendesen össze-vissza…" Malonyay, *i. m.,* I, 40.

[28] Malonyay, *i. m.,* I, 154.

[29] Cervantes alkotásának VII. fejezetében a lelkész arra szólítja fel a borbélyt, hogy dobja ki a könyveket az ablakon, majd kint égessék el. Malonyay regényében – mielőtt a könyvek a lángok martalékává válnának – ennek analógiájára a tűzoltóság hajigálja ki „e drága szép műveket" (Malonyay, *i. m.,* I, 154.)

[30] Erhardt Miklós fordítói előszava: Foucault, *Más terekről…, i. m.*

Iris_2017_01.indb 73 2017.07.02. 11:15:36

időtapasztalatot előlegezi Malonyay Dezső a 19. század legutolsó éveiben megjelent műve, amelynek hőse már a történet elején kijelenti, hogy „megállt az idő rám nézve", hogy „mindig egy helyt állott a korom".[31] Amikor az ifjú gróffal elindul a távoli Bretagne felé röpítő vonat, lemondó rezignációval mintha csak belefeledkezni szeretne a monotóniába, az örökre kimerevített pillanatba, amelynek perspektívájából oly távolinak, valószerűtlennek tűnik a múlt. Arra vágyik, hogy „sok éjszakán és sok napon át, folyton úgy" zakatoljanak, guruljanak alatta a kerekek. A szubjektív módon megélt idő értelemszerűen involválja a térben való előrehaladás illuzórikusságának képzetét. Az utazót optikai csalódás keríti hatalmába: úgy érzi, hogy „nem előre, hanem ellenkező irányba, visszafelé"[32] halad a szerelvény. Később postakocsin megy tovább, és minden pihenőállomáson kidobja útipoggyásza egy részét. Ez a gesztus árulkodó jele annak, hogy a főhős valójában egyfajta téridőben utazik, a helyváltoztató mozgással igazából ránehezedő múltjának egy-egy szeletétől szeretne megszabadulni. Látszólagos előrehaladása a térben azonban nem produkál semmiféle elmozdulást az időben. Fouesnant-ba vezető útján, Rospordenben újra elemi erővel tör rá a múlt, hiszen Périne anyó házának minden szegletéből anyjának emléke köszön vissza, aki ugyancsak itt szállt meg még annak idején, amikor a fiatal grófot hordta a szíve alatt. A múlt és a jelen közötti folyamatos lebegés egyfajta révületbe ringatja, amely különös vonzalmat ébreszt benne szállásadói lánya, Mathurine iránt. A helyzet úgy hozza, hogy Mathurine a közeli Concarneau-ba készül, és a vendéglátók megkérik a grófot, hogy postakocsiján vigye őt is magával. Amikor megérkeznek, Mathurine úgy dönt, hogy egészen végső úti céljáig, Fouesnant-ig kíséri.

Az ősi Kerbastik-kastélyba Concarneau-ból a tengeren át vezet a legrövidebb út, így hajóval indulnak tovább. Álomszerű bódulatában most is úgy érzi, „mintha nem is mi mentünk volna, a part suhant előlem távolabb".[33] Foucault emlékeztet arra, hogy a hajó voltaképpen egy úszó térdarab, egy hely nélküli hely, olyasvalami, ami önmaga általi zártságában létezik, egyszersmind azonban át is adatik a tenger végtelenségének.[34] A messzeségekbe kalandozó hajó, mint archeszimbólum, kitágítja az emberi tudatot, a tenger nyílt vizei utáni vágyakozás pedig a művészi képzelőerő beáradása előtt emeli fel a zsilipeket. A korláton át kihajoló gróf az üvegszerűen áttetsző hullámok mélyén „egy másik, rejtelmes világba"[35] nyer betekintést. A tengerfenék növényzetének sötétzöld erdeje, a kecsesen egymásba fonódó indák, a közöttük cikázó szardíniaraj mozgásba lendíti fantáziáját. Előbb arra gondol, hogy mi lenne, ha a víz alatti bokrok alatt egy ember feküdne, majd tudata máris konkrétan útitársára villan:

[31] Malonyay, *i. m.,* I, 6.

[32] Malonyay, *i. m.,* I, 6.

[33] Malonyay, *i. m.,* II, 53.

[34] „le bateau, c'est un morceau flottant d'espace, un lieu sans lieu, qui vit par lui-même, qui est fermé sur soi et qui-est fermé sur soi et qui est livré en même temps à l'infini de la mer…" Foucault, *Des espaces autres, i. m.* .

[35] Malonyay, *i. m.,* II, 54.

Iris_2017_01.indb 74 2017.07.02. 11:15:36

„Vagy ha Mathurine feküdnék ott!… Formás idomaira simulna az ázott ruha, vörös haja szétterülve lebegne feje körül, belepné az arcát, a mellét, az indák köré fonódnék, apró, gyöngyházas kagylók telepednének a vállaira, s én úgy ereszkedném le az ölébe, mint az a medusa…”[36] A gróf még alig ocsúdik fel e vízió különös szédületéből, amikor Mathurine arról kezd mesélni neki, hogy itt, ahol a tenger „olyan szép sötétkék szinü és összeölelkezik az éjszakára bámuló éggel, – egy nagy, nagy város volt valaha”.[37] Szavai nyomán megelevenedik a tengerbe süllyedt egykori város, Ys története.[38] A környéken szállingózó mendemondák szerint, a megnyíló víztükörben még mindig látják néha az öreg halászasszonyok Ys ragyogó háztetőit, a piaci vásár tarka kavalkádját, tisztán zeng a templomok harangszava, és minden „csupa-csupa kastély, meg torony, meg ezer meg ezer nyitott ablak!...”.[39] S mire Mathurine történetei véget érnek, kiköt a bárka, a mitikus téralakzatok pedig Fouesnant immáron valóságos terében öltenek tárgyiasult, konkrét formát: „Ott a kastély! Mintha az is

[36] Malonyay, *i. m.,* II, 54.

[37] Malonyay, *i. m.,* II, 58.

[38] A narráció nem részletezi Mathurine meséjének szüzséjét, ám egyetlen mondat is elegendőnek bizonyul e mítosz azonosításához: „Holdvilágos éjszakákon egy hableány énekelget ezen a tájon, Ahés, a Gradlon király tündérszép leánya…” (Malonyay, *i. m.,* II, 60). A hagyomány szerint Ys városa eredetileg a Douarnenez-öbölben, a tengerszint alatt feküdt. A hullámoktól magas és erős falak védték, a halászok a kikötőhöz csak egy zsilipkapun keresztül juthattak be. A kelta hagyomány szerint a várost Gradlon király építtette lánya, Ahes-Dahut kedvéért, akinek anyja egy vörös hajú vízi tündér, Malgven volt. A keresztény Gradlon a dél-bretagne-i Cornouaille-ben uralkodott. Fővárosát, Quimpert, a pogány kelta istenek bűvkörében élő Ahes-Dahut szürke, unalmas helynek találta. Ezért folyamatosan Ys-ben tartózkodott, fényűző palotájában pedig éjjel-nappal tombolt a vigasság. Szent Guénolé hiába figyelmeztette Gradlon királyt, hogy lánya erkölcstelen viselkedése miatt Isten haragja le fog sújtani a bűnös városra, nem változott semmi. Az egymást követő orgiák ráadásul sötét titkokat is rejtettek. Ahes-Dahutnak egyenesen ördögi szokásává vált, hogy egyetlen éjszakára kiválasztott szeretőit még pirkadat előtt meggyilkolta. Egy alkalommal azonban ő is emberére akadt. Jó megjelenésű, titokzatos vendég érkezett a palotai táncmulatságra, aki előkelő hercegnek adta ki magát, de valójában egy Cado nevű tengeri démon (egyes források szerint maga az ördög) volt. Az idegen táncba vitte és megbabonázta Ahes-Dahutot, aki képtelenné vált fékezni a forgás szédületét. Egyre gyorsabban és gyorsabban pörgött, míg végül teljesen elvesztette az öntudatát. Ekkor a démon magához vette a királylány nyakában lógó ezüstkulcsot, amely a zsilipkapu nyitására szolgált. Amíg a vendégek tovább táncoltak, kinyitotta a zsilipeket, és a várost pedig pillanatok alatt elnyelte a bezúduló víz. Szent Guénolé segítségével Gradlon király még el tudott menekülni Morvac'h nevű varázslován, de a gonosz Ahes-Dahut a többiekkel együtt a tajtékzó hullámok között lelte halálát. Egy másik változat szerint viszont nem fulladt a tengerbe, hanem csábos hableánnyá változott, és áldozataira lesve továbbra is ott úszkál az elsüllyedt város körül. Érdekesség, hogy egy gúnyos breton szójáték szerint a francia főváros is innen kapta a nevét: par Is, vagyis: olyan, mint Párizs. Minderről részletesebben lásd a következő feldolgozásokat: Patricia Monaghan, *The Encyclopedia of Celtic Mythology and Folklors*, New York, Facts On File, 2004, 114–115; Re Soupault, *Breton Folktales,* transl. Ruth Meuss, London, G. Bell and Sons, 1971, 198; Charles Guyot, *The Legend of the City of Ys*, Amherst, University Massachusettes Press, 1979; James MacKillop, *Kelta mítoszok és legendák*, ford. Szieberth Ádám, Bp., General Press, 2006.

[39] Malonyay, *i. m.,* II, 60.

Iris_2017_01.indb 75 2017.07.02. 11:15:36

a meséből lett volna, a sáncokként huzódó fövénypadok mögött, a fekete partsziklák fölött látszott a kastély."[40]

Ernst Cassirer meglátása szerint a mitikus terekben soha nem empirikus-fizikális értelemben vett helyekről van szó. Abban mindig a mágikus vonások dominálnak, történéseit pedig olyan fogalompárok működtetik, mint az üdvözülés vagy a kárhozat, a megközelíthetőség vagy a tiltás, az áldás vagy az átok, az otthonosság vagy az idegenség.[41] Malonyay regényének azonban különleges sajátossága az a mód, ahogy az esztétizáló tudat összekapcsolja a különböző térformák rejtett korrespondenciáit. Ahogy az én-elbeszélő a maga hétköznapi életterében nap mint nap a saját bőrén érzékeli, hogy számára „megállt az idő", úgy ez lesz a tengerbe merült Is lakóinak is mindennapi személyes élménye :

> Mióta a várost elnyelték a hullámok, minden, minden ugy maradt, ahogyan akkor volt és azóta mindenki azt csinálja, amit akkor csinált. A rokka mellett ülő asszonyok azóta folyton pörgetik az orsót, a posztókereskedők azóta folyton ugyanazt a posztót mérik, ugyanazoknak a vevőknek. És ez igy lesz, igy, mig csak meg nem váltja őket a jó szerencse, amikor a város ujra előtünik majd a habok alul.[42]

A cselekményidő szubjektív időtapasztalata tehát pontos leképeződése a mitikus idő mozdulatlan állapotszerűségének. Ugyanakkor a regényben az empirikus-fizikai tér és a mitikus tér cselekménymozzanatai is tükörképszerűen vannak egymásra montírozva. A fogalmi szimmetria elvének tudatos működtetésére vall már az a körülmény is, hogy míg a fiatal gróf sátánimádó apja titkos szobái mélyére húzódva fekete miséket mutat be, addig Is városának száz templomában is folyamatosan egy-egy püspök mormolja a szentmise liturgiáját. Az egyik douarnenez-i halász fellépése csak tovább erősíti a párhuzamot. Arról mesél, hogy mikor egy alkalommal alámerült, az egyik templomban a miséhez készülődő pap odaszólt egy gyerekhez, miszerint ő fog ministrálni. A beszámolót értelmező helyi tiszteletes azzal igazítja el a halászt, hogy bárcsak vállalta volna a gyerek helyett a ministrációt, mert azzal azonnal megválthatta volna az átoktól sújtott Is városát. Az öreg Kerbastik gróf inasának ilyen választási lehetősége nincs. Dénest harang helyett mindig a csengőszó könyörtelensége szólítja a „ministráció" színhelyére. Ő pontosan tudja ugyan, mit kéne tennie, de soha nem lesz elegendő ereje gazdája likvidálásához, a mindenkit megváltó erőszakos tett végrehajtásához. De ugyanez a jelentéstartalom bontakozik ki a tengerparton megbotló, hínárszedő asszony történetéből is: „[…] mikor fölkelt, egy rengeteg kaput látott maga előtt és az a rengeteg kapu szépen föltárult és ő bement rajta és egy pompás városba érkezett".[43]

---

[40] Malonyay, *i. m.,* II, 60.

[41] Ernst Cassirer, *Mitikus, esztétikai és teoretikus tér*, ford. Utasi Krisztina, Vulgo, 2(2000), 1–2. sz., http://www.c3hu/scriptal/vulgo/2/1-2casir.htm (utolsó megtekintés: 2017. június 12.); valamint: ford. Utasi Krisztina nyomán Teller Katalin = *Tér, fenomén, mű*, szerk. Bacsó Béla, Bp., Kijárat, 2011, 89–104.

[42] Malonyay, *i. m.,* II, 60.

[43] Malonyay, *i. m.,* II, 61.

Iris_2017_01.indb 76 2017.07.02. 11:15:36

Itt nemcsak a „rengeteg kapu" megléte kínálja tálcán a közvetlen analógiát – láttuk, hogy a sátáni rituálé színhelyére is rejtett ajtók sokaságán keresztül vezetett az út –, hanem a tenger alatti városban a „boltajtók előtt" halmozódó „sok drága köntösre való selyem" is.[44] Ezek a látványelemek ugyancsak visszavezetnek az öreg gróf rezidenciáján történtekhez. Amikor azon az ominózus napon és helyen Dénes az utolsó szekrényajtót is feltépi, az ifjú Kerbastik azonnal észleli, hogy csak „női köntösök vannak benne".[45] A két térvilágot összekötő legfontosabb mozzanat azonban a kulcs. A motívum felbukkan már a regény elején, folytatódik az öreg gróf titkos szobáit nyitó, Dénes által birtokolt kulcscsomóval, majd kiteljesedik a fouesnant-i kastélyhoz tartozó kulcsokkal, amelyeket annak idején az ifjú Kerbastik édesanyja a helyi tiszteletesnél helyezett letétbe. Ebbe a jelentésvonulatba épül be a kelta mítoszból Ahes-Dahut zsilipkaput nyitó ezüstkulcsa, amelynek illetéktelen kézbe kerülése végérvényesen megpecsételi majd az erkölcsi fertőbe süllyedt város sorsát. Az Ys-legenda nyilvánvalóan nem más, mint a bibliai Szodoma és Gomorra történetének parafrázisa, hiszen a tükörképszerűen egymásra kopírozott jelenetekben ugyanazok az infernális terek nyílnak meg. Malonyay mindvégig feltűnően magától értetődő természetességgel elegyíti mind a mitikus, mind pedig az empirikus-fizikai térben zajló események kommentálása ürügyén a kelta és a keresztény hitvilágot. Ezek kapcsán talán elég Gradlon és Ahes-Dahut eltérő vallási beállítottságára vagy a Conan abbé által is jól ismert, de nem üldözött pogány halászbabonák tudatformáló hatására utalni. Mind a két mítoszséma implikál viszont olyan elemeket, amelyek közvetlen összefüggésbe hozhatók a főhőst foglalkoztató létkérdésekkel. Ilyen elem mindenekelőtt Ahes-Dahut bacchanáliának rendszeres gyilkossághoz torkolló végkifejlete, amely lényegi tartalmát tekintve megegyezik a fekete mise embertelen áldozati rítusaival. Úgy tűnik tehát, hogy a békésen fodrozódó víztükör látható felszíne mögött láthatatlan világok nyílhatnak meg, mint ahogy a kívülről érckeménynek tűnő személyiség is szinte észrevétlenül mállhat szét az elszabaduló ösztönvilág erodáló erejétől. E genetikailag determinált fenyegetés egyetlen ellenszere – a grófi család orvosa szerint – a művészi alkotó munka lehet. Az utolsó Kerbastik d'Azincourt most pontosan erre készül. Minden vágya az, hogy a mitikus tér tapasztalati anyagát az esztétikai térbe[46] emelje át, hogy a mágikus világ démonait megszelídítve dolgozhassa ki az átélt élmények lehetséges megformálási módozatait. Ehhez a vállalkozáshoz azonban olyan segítőre lesz szüksége, aki egyaránt otthonosan mozog a hétköznapi valóság és az esztétikai nyersanyagot szolgáltató mítosz közegében. A varázslatos tengeri utazás emléke, a kelta legendák ködéből felgomolygó, szinte felé suttogó árnyak újra és újra Mathurine felé fordítják gondolatait.

[44] A megváltó tett a meselogika szerint ezúttal is elmarad, mert pénz híján az asszony semmit nem tud vásárolni, márpedig csak ily módon lenne feloldható az Ys városát sújtó átok.

[45] Malonyay, *i. m.*, I, 135.

[46] Erről részletesebben lásd Ernst Cassirer idézett cikkét.

Iris_2017_01.indb 77 2017.07.02. 11:15:36

Az írás tükrei

Malonyay Dezső már regénye első lapjain elárulja, hogy voltaképpen az én-elbeszélő önéletrajzát fogjuk olvasni. Az utolsó Kerbastik gróf az írás aktusával szeretné visszagombolyítani az idő fonalát, és ezáltal az önismeret minőségileg magasabb fokára lépni. Az önéletrajz paradoxona azonban pontosan abban áll, hogy a mulandóságot restaurálni szándékozó igyekezet „éppen annyira megfoszt és alaktalanná tesz, mint amennyire helyreállít",[47] és a megbízható önismeret felmutatása helyett éppen annak lehetetlenségével tüntet. Paul de Man az önéletrajzi profilt egy sajátos tükörszerkezetben (specular structure) látja kirajzolódni, amelyben az elbeszélő és az elbeszélt egyfajta kölcsönös, reflexív helyettesítés révén határozza meg egymást. Okfejtése szerint az önéletrajzi mozzanat kettejük egymáshoz igazodásában érhető tetten, és a struktúrát egyidejűleg működteti a különbségtevés és a hasonlóság. „Ez a tükrös struktúra beépül minden olyan szövegbe, melyben a szerző önmagát avatja megértése tárgyává."[48] Malonyay hősének is folyamatosan küszködnie kell ezekkel a nehézségekkel. Az akadozó munka hevületében állandóan azt tapasztalja, hogy nem tud írni. „Ha végignézek egy teleirt lapot s analizálom rajta a törléseket, javításokat, megkapom rajta az én egész életem pszikologiáját. Nyilvánvaló: – most, hogy igy követem s ugyszólva ujra átélem önmagamat, ez annyira enervál, hogy szinte másodszor okoskodom belé magamat a tehetetlenségbe."[49]

A remélt kilendüléshez ebből az apatikus állapotból nyilván valami külső inspirációs erőre lenne szükség. A Mathurine-hez való folyamatos közeledés és távolodás nyugtalanul lüktető ingajátékában azonban csak felerősödni látszanak ezek a dilemmák. Az esztétizáló fiatal gróf előtt a vaskos, vitalitástól duzzadó bretagne-i asszony hol a mítosz optikáján keresztül, szinte lebegő sejtelmességgel, hol pedig már-már zavaró hétköznapisággal, a maga nyers szexuális impulzivitásával jelenik meg. Mathurine „mesemondó" alakváltozatán olykor még talán a férfifaló Ahes-Dahut sziluettje is áttűnik, akit a kelta hiedelemvilág éppen olyan gyakran társított a bőséggel, a termékenységgel, a gazdagsággal, mint a bővérű bujasággal vagy a kárhozattal.[50] A nő valódi életvezetéséről azonban nem sokat konkrétumot tudunk meg. Aligha vitás, hogy nyilván nem lennének erkölcsi skrupulusai sánta férje, Gregoire megcsalásával kapcsolatban. Az azonban már nem derül ki egyértelműen a narrációból, hogy vajon valóban van-e titkolt viszonya a gróf inasával, vagy pedig ez nem más, mint Kerbastik folyamatosan analógiákat kereső gondolati horizontján feltűnő képzelődés.

---

[47] Paul De Man, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, ford. Fogarasi György, Pompeji, 8(1997), 2–3. sz., 107.

[48] De Man, *i. m.,* 96.

[49] Malonyay, *i. m.,* II, 145–146.

[50] „Ugy állt előttem ez az erős, duzzadó mellű, gyönyörű nőstény, ugy kinálta magát" Malonyay, *i. m.,* II, 144. Mathurine egy alkalommal birsalmát ajándékoz a fiatal grófnak. A kelta mitológiában a birsalma egyértelműen termékenység jelkép, keresztény kontextusban pedig – egyes bibliaértelmezők szerint – az Édenkert tiltott almája is eredetileg birs volt.

Iris_2017_01.indb 78 2017.07.02. 11:15:36

Apja egykori inasát ugyanúgy Dénesnek hívták, mint most az övét, azt pedig már korábbról tudjuk, hogy az öreg gróf annak idején valóban elvette tőle a szeretőjét. Máris rezignáltan konstatálja: „Ime, az első asszony, akit a sors elém taszít, hozza magával azt, amit el akartam veszteni, az apám emlékét […] És milyen megdöbbentően hasonlít ez az eset az övéhez!"[51]

Michel Foucault *A szavak és a dolgok (Les mots et les choses)* című könyvében emlékeztet arra, hogy Don Quijote története nem más, mint a hasonlóságok keresésének története. Ennek eredményeként aztán Don Quijote valóban hasonlít is mindazon jelekhez, amelyeket átmásolt. Másképpen megfogalmazva: a lovag azért sodródik az őrület szélére, mert a fellelt analógiákat mindenütt sikeresen bele is kombinálja az általa észlelt jelekbe. Foucault itt külön kiemeli, hogy az emberiség kultúrtörténetében éppen a reneszánsz idején bomlott meg a jelölő és a jelölt közötti viszony. A szavak innentől kezdve már nem jelölik a dolgokat, az írás pedig nem a világ prózája többé.[52] Az önéletrajzával küszködő Kerbastik grófnak ugyanez lesz a tapasztalata, amikor arról panaszkodik, hogy „nem találok kellő szavakat a kifejezésre", hogy „hideg, üres valamennyi, amelyet én találok".[53] S ahogy a Don Quijote-i attitűd folyamatosan negatív lenyomatokat hagy görcsös művészi próbálkozásain, úgy futtatja zátonyra bátortalan szerelmi tapogatózásait is. Mivel egész életével csak a könyvet, az írást imitálja, a valóságban egy hús-vér nővel sem tud mit kezdeni. Amikor Mathurine végre meglátogatja a kastélyban, ott az égvilágon semmi említésre méltó dolog sem történik. Az asszony végül csalódottan konstatálja is: „No ezért ugyan kár volt idebolondítani az embert."[54]

Az (ön)életrajz speciális szellemi képződmény: „maga a műfaj is kettős, tudomány és művészet határán áll".[55] Virginia Woolf például inkább „mesterség"-nek tekintette, mint művészetnek. Olyan dologról van szó, amely lényegében a művészet és a tudomány lehetőségei között lavírozik: az átélt élmények nyelvi megformálásához nyilván elengedhetetlen a művészet felé lendítő képzelőerő, ám a tényszerűség tisztelete mégis a filológia, tehát a tudomány felé hajlítja.[56] Az önéletrajz így az ifjú gróf próbálkozásainak sajátos elágazási pontja lesz. Élettörténete papírra vetésével párhuzamosan először a klasszikus értelemben vett irodalmi műfajok felé orientálódik. A Mathurine-mesék

[51] Malonyay, *i. m.,* II, 144.

[52] „Et chaque épisode, chaque décision, chaque exploit seront signes que Don Quichotte est en effet semblable à tous ses signes qu'il a décalqués. Mais s'il veut leur être semblable, c'est qu'il doit les prouver, c'est qu'il doit les prouver, c'est que déjà les signes (lisible) ne sont plus à la ressemblance des êtres (visibles). … Don Quichotte dessine le négatif du monde de la Renaissance, l'écriture a cessé d'être la prose du monde …" Michel Foucault, *Les mots et les choses*, Chapitre III, Représenter I. Don Qichotte, Paris, Éditions Gallimard, 1966, 60–64. (Magyarul: Michel Foucault, *A szavak és a dolgok*, Bp., Osiris, 2000.)

[53] Malonyay, *i. m.,* II, 145.

[54] Malonyay, *i. m.,* III, 18.

[55] Arany Zsuzsanna, *Az életrajz mint tükör*, Irodalomismeret, 2012, 3. sz., 40.

[56] Arany, *i. m.,* 40–41.

Iris_2017_01.indb 79 2017.07.02. 11:15:36

bűvöletében olyan tárgyat keres, amely által szabadon járhatna „a mese és valóság szivárványhídján",[57] de egy darabig még abban is reménykedik, hogy „valami szép, gyengéd regényre"[58] talál anyagot. Később aztán a színdarabok felé fordul az érdeklődése. Erős absztraháló hajlama mutatkozik meg abban, hogy elgondolt színművében nem valóságos emberek, hanem csak a szereplők „vetített árnyképei jelennének meg".[59] Egy másik tervezetben pedig „a torony erkélyén megjelenik egy magasztos női alak, a szemei be vannak kötve, mert megvakul az, akit az ő pillantása ér, mert ő az Igazság".[60] E szempár általa felfedezett tükrében ily módon elméleti szinten egy magasabb rendű valóság feltárásának művészi igénye mutatkozik meg. Ezek az elgondolások azonban csak ötletforgácsok maradnak, múló hangulatok, elillanó impressziók, amelyekből soha nem lesz semmi, mert a grófból hiányzik az invenció, a teremtő fantázia képessége. Vissza-visszatérő szimptómája ennek a nyílt tengeren, a produktív képzelőerő végtelen birodalmában érzett, olykor egyenesen zavarólag ható határtalanság szédülete. Végül bebizonyosodik, hogy az (ön)életrajzírás nem lesz hatékony fegyver az idő mindent gúzsba kötő hatalmával szemben. Mégpedig azért, mert élményszinten sem lesz képes felszámolni az örökös cirkulációt: „Hisz ime, egyenesen megyek vissza oda, ahonnan menekültem, s hogy annál evidensebb legyen, még le is irom a naponkint tett apró utat."[61] Marad tehát a másik irány, a történetírás, a tudomány világa.

A regény térszerkezetében a kiegyenlítődést, békét, boldogságot reprezentáló kert[62] mellett talán a könyvtárnak jut a legfontosabb terep. Foucault a múzeumot, a könyvtárat a 19. századi nyugati kultúra legjellegzetesebb heterotópiái közé sorolja. A modern ember tipikus defenzív reakciója ez, amellyel megpróbálja elhárítani az idő folyamatos támadásait. A gombamódra szaporodó könyvtárak, múzeumok létesítése mögött az a nyilvánvaló szándék húzódik meg, hogy egy konkrétan meghatározható helyre zárjunk minden kort, minden ízlést. Mert az idő szétfolyó, szorongásélményt keltő kiterjedésétől csak a lokalizáció révén szabadulhatunk meg, mégpedig úgy, hogy

[57] Malonyay, *i. m.,* II, 149.

[58] Malonyay, *i. m.,* II, 109.

[59] Malonyay, *i. m.,* II, 148.

[60] Malonyay, *i. m.,* II, 151. Az Igazság allegorikus ábrázolási kísérlete itt is szoros összefüggésben áll az egész regényt átható tükör-metaforikával. Cesare Rippa megközelítésében például az „Igazság (Verita): Nemes külsejű, ragyogó nő, […] Jobbjában drágakövekkel ékes tükröt tart." Erről lásd: Cesare Rippa, *Iconologia*, ford. Sajó Tamás, Bp., Balassi, 1997, 583, 589.

[61] Malonyay, *i. m.,* II, 119.

[62] Carl E. Schorske hívja fel a figyelmet arra, hogy a kert a 19. század közepén még csak polgári erényekkel felvértezett egyszerű szépségszimbólum volt. A századvégen azonban már sokkal inkább az élet fölé emelkedő, mesterkélt, narcisztikus szépségkultusz kifejeződése, amelynek álomszerű horizontján a boldogság elvont vágyképeként verődik vissza. Malonyay regényében a kert már egyértelműen ilyen összefüggésben mutatkozik meg. Vö. Carl E. Schorscke, *Bécsi századvég*, Bp., Helikon Könyvkiadó, 1998, 286.

Iris_2017_01.indb 80 2017.07.02. 11:15:37

létrehozzuk az idő végtelen felhalmozását egyetlen mozdulatlan helyen.[63] Malonyay Dezső hőse is ezzel a stratégiával próbál most úrrá lenni az időn. A tudomány elefántcsonttornyába húzódik, kitartó figyelemmel tanulmányozza a házi csillagvizsgálóban talált, családja múltával foglalkozó könyveket. Ám nem éri be ennyivel. Utasítást ad intézőjének, hogy menjen a nemzeti levéltárba, és vétessen másolatokat valamennyi olyan fellelt iratról, amelyen a Kerbastik név szerepel. A vizsgálódás kiszélesülő látókörébe aztán lassan minden francia intézmény bekerül, és a kastélyba egyre-másra csak érkeznek a tárggyal összefüggő különféle könyvek. A gróf a szó szoros értelmében hajtja végre tehát a foucault-i programot, amikor – országjárás helyett – egyetlen statikusan rögzített pontról szemléli elégedetten az idő beáradását az ad hoc létesített házi könyvtárba. Amit utazásai során, a térben való folyamatos mozgással nem tudott elérni, most sikerülni látszik: szamárfület mutat az időnek. Annak idején hiába hagyta el tudatosan nap mint nap poggyásza egy-egy elemét, rárakódó múltjának súlyától képtelen volt megszabadulni. Most azonban szinte házhoz jön a megzabolázott, saját maga szolgálatába állítható idő, amely az alkotó munka lázában ellenségből baráttá változik. Folyamatosan dolgozza fel a kapott anyagot. Szívós erőfeszítéseinek eredménye egy hatkötetes történeti munka lesz, amellyel akadémikusi címet szerez. A kínkeservesen készülő önéletrajzzal szemben az életrajzban tehát végre felfedezi a „teremtés" örömét: „a krónikák előbbi életem maró gondolatairól másfelé terelték a figyelmemet".[64]

A tükör igazsága

A művészálmok tudományos ambíciókká alakulása azonban az én-elbeszélő számára egy különös fájdalmas hiányérzet tudatosulását is magával hozza. Az elapadó tetterő ugyanis az életből a teremtés szerinte legszebb formáját, a szerelmet is kiiktatja, „mert hiszen valószínűleg a szerelem az esszenciája minden cselekvésnek".[65] Kerbastik a művészet és a tudomány viszonyában sikeresnek bizonyult kompenzációs stratégiát most szemlátomást igyekszik kiterjeszteni a magánélet síkjára is. Mert ha egyszer neki, mint „fajvégi, öreg ember"-nek[66] már soha nem lehet osztályrésze egy valódi, létező női iránti szerelem, vajon örökre le kell-e mondania az elvont szépség imádatáról is? Hiába figyelmezteti a szintén családtörténettel foglalkozó aumali herceg, hogy a hanyatló famíliák utolsó sarjadékai számára „a tiszta szép ugyszolva lehetetlen, mert

[63] „Il y a d'abord les hétérotopies du temps qui s'accumule à l'infini, par example les musées, les bibliothèques … l'idée de tout accumuler, l'idée de constituer une sort d'archive générale, la volonté d'enfermer dans un lieu tous le temps, toutes les époques, toutes les formes, tous les goûts, l'idée de constituer un lieu de tous les temps qui soit lui-même hors tu temps, et inaccessible à sa morsure, le projet d'organiser ainsi une sorte d'accumulation perpétuelle et indéfinie du temps dans un lieu qui ne bougerait pas, eh bien, tout cela appartient à notre modernité." Foucault, *Des espaces autres*, *i. m.* 759.

[64] Malonyay, *i. m.,* III, 43–44.

[65] Malonyay, *i. m.,* III, 44.

[66] Malonyay, *i. m.,* III, 37.

Iris_2017_01.indb 81 2017.07.02. 11:15:37

a hiperkultura folytán az eszthetikai érzések azonnal dekadens aberrációkba nyomorodnak át",[67] a gróf képtelennek bizonyul önmagában végérvényesen megtagadni a széplelket. Hamvába holt, erőtlen festészeti próbálkozásait követően mindinkább az (arc)képek bűvkörébe kerül. Ősei portréinak tanulmányozása után így lesz egyre figyelmesebb a kastélya egyik szobájában függő képre, amely fiatal nőalakot ábrázol. A regény elején még az imént látott, szinte vele együtt lélegző kalapos leány köszönt rá a tükörből, most viszont egy régóta halott, vászonra festett figura lesz napról napra elevenebb a felé áramló érzelem életre galvanizáló erejétől. Álmában a nőalak megmozdul, kilép a képkeretből, és finom gesztusokkal szabályozza imádója közeledését: keble hullámzik, vállai kigömbölyödnek, keskeny, liliomfehér kezével a kezét keresi. A másnapi ébredést követően minderre Kerbastik a férfi udvarlás hagyományos gesztusaival reagál: szemkontaktust keres, a szoba másik három képét leveszi a falról, hogy „egyedül" legyenek, és több gondot fordít külső megjelenésére, öltözködésére. A képmás aztán rövidesen nevet is kap: Abiság.

Az ószövetségi szép sunemi lány[68] gyakori tárgya lett a különböző irodalmi feldolgozásoknak. Az ókori történet szerint Abiságot az öreg Dávid király számára szolgálói választották ki, hogy gondozza az élete utolsó időszakát élő királyt. Dávid elaszott, beteg teste már a lobogó tűztől sem tudott felmelegedni, de a lány üde fiatalsága nemcsak szürke nappalaiba csempészett új színeket, hanem éjszakáiba is. Abiság az ágyába bújt, a keblén pihent, s noha igazi szexuális aktus nem történt köztük, az öreg királynak mégis sikerült valamelyest visszanyernie hajdani erejét, egészségét. Ez a bibliai nőalak ily módon a 19–20. századi irodalomban a tisztán lelki alapozású, érzéki tartalmaktól mentes szerelem emblematikus figurája lett. Legtöbbször magányos tudósok környezetében bukkan fel, mint például Émile Zola *Pascal doktor* (*Le Docteur Pascal*, 1893) című regényében. Pascal a tudomány szerelmese, aki sajátos habitusából adódóan soha „nem ölelhet a keblére eleven nőt".[69] Ennek szemléletes bizonysága az a jelenet, amikor egy alkalommal plátói szerelme, Clothilde kölcsönveszi a doktor Bibliáját. A lapozgatást követően másolni kezdi az egyik képet, majd a végén nevet is ad a két lerajzolt arcnak: ő maga a sunemi lány, Abiság lesz, a másik pedig a Dávid királyt formázó Pascal doktor.[70] Így lesz a betegségéből lábadozó, magányra született gróf vágyakozásának is optimális tárgya az Abiság alakját idéző festmény. Kerbastik azonban nem áll meg a puszta sóvárgásnál, ábrándozásai egyre konkrétabb, egyre testközelibb formát öltenek. Már nemcsak felolvas partnerének, hanem szorosan a kép mellé ülve úgy tartja

[67] Malonyay, *i. m.*, III, 37.

[68] Lásd 1Kir 1–4

[69] Émile Zola, *Pascal doktor*, ford. Antal László, Bp., Európa, 1964, 136.

[70] E különleges férfi-nő kapcsolat egyik legszebb irodalmi lírai példája Rainer Maria Rilke *Abiság* c. verse, amely Dávid király szemszögéből jeleníti meg a szituációt: „s látta: érzelme zöldszín vesszejével / a lány az ő föld-mélyéhez nem ér el. / Fázott. S kereste, teste, mint kutyák, / utolsó csepp vérében önmagát" (ford. Nemes Nagy Ágnes) = Rainer Maria Rilke *Versei*, Bp., Európa, 1983 (Lyra Mundi), 127.

Iris_2017_01.indb 82 2017.07.02. 11:15:37

a könyvet, hogy szerelme „lássa is a betüket”[71]. Máskor tapintatosan magára hagyja, ha érzi, hogy szerelme tárgya inkább az egyedüllétre vágyna, de azért persze szeretné, ha valami jelét adná olykor annak, amikor hiányzik neki. Kitartóan udvarol, kertjéből rendszeresen küldet szobájába friss virágot. Kastélyában örökösen vacog, mint az ószövetségi Dávid király, ám a kandalló tüzétől ő sem tud felmelegedni. Dermedező tagjai csak a sarokszobában, Abiság közelségében telnek meg újra vérrel. A kandallóból sugárzó tűzfény életszerű pírt varázsol a portré arcára is, és az el-elszunnyadó gróf tudatában mind gyakrabban mosódik egybe az álom és a valóság. Egy alkalommal aztán kétségbeesetten tapasztalja, hogy Abiság már egyáltalán nem rezonál hangulatára, hiszen míg ő éppen szomorú, addig a portré alak egyáltalán nem: úgy viselkedik, mintha „csak egy kép”[72] lenne. Ahogy a századvégi esztétizáló művészregényekben szinte mindig, Kerbastikot is egyre jobban kezdi kínozni az érintés, a birtoklás vágya. Ettől a gesztustól reméli kínzó kételyei eloszlását, noha utolsó racionális tudatfoszlányaival még érzi, hogy vállalkozása milyen kockázattal jár.

A mindent eldöntő pillanatra szilveszter éjszakáján kerül sor. A személyzet az éjjeli istentiszteletre megy, Kerbastik pedig gondosan felöltözik, és mintha csak menyegzőre indulna, benyit Abisághoz a sarokszobába. A kierkegaard-i ismétlés[73] koreográfiája szerint halad: mindent pontosan úgy csinál, mint addig mindig. Tüzet rak a kandallóba, virágokat helyez a vázába, kézbe veszi az együtt olvasott, kedves könyveket. De minden hiába: a képkeretből csak egy közömbös, szenvtelen női arc mered rá. „Megkisértem. Ugy jövök be, mint amikor először jöttem, ugyanúgy viselem magam s ugyanazt fogom tenni!”[74] – határozza el. Kézzelfogható eredményt azonban ezek az erőfeszítések sem hoznak, rádöbben, hogy ez a nő talán nem is Abiság, hanem valaki egészen más lehet. De akkor vajon ki? Régi reflexét ismételve, éppúgy, mint hajdanán apja lakosztályában, a szekrényben keresi a titok nyitját. Előkerül a regényben vissza-visszatérő kulcs motívuma is: idegesen babráló kezével azonban nem képes a kulcslyukba találni. Persze, ha valóban ott lappangana a megfejtendő titok, talán örökre véget érhetne a torzító tükrök közötti, régóta tartó bolyongás, hiszen a mítosz holdudvarában szerzett tapasztalatok szerint, ezáltal hatalom nyerhető a démonok, a gyilkos szenvedélyek, a pusztító indulatok felett. A helyzet „kulcsát”, a megoldást azonban nem ez jelenti. Hiába feszíti fel a piszkavassal a „secretaire fiókját”,[75] a szanaszéjjel szóródó megfakult papírok nem visznek közelebb a rejtély megoldásához. Az eddig csak az írás elvont világában létező tudós már el se akarja olvasni a számára érdektelen dokumentumokat, és tekintetét inkább újra a kép hidegen bámuló nőalakjára emeli. Ekkor döbben rá

[71] Malonyay, *i. m.,* III, 77.

[72] Malonyay, *i. m.,* III, 80.

[73] Søren Kierkegaard *Ismétlés* (*Gjentagelse*) című filozófiai művének lényegi üzenete az, hogy az objektív valóságban az ismétlés lehetetlen, a művelet sikeresen csak a tudat szubjektív élményszférájában hajtható végre.

[74] Malonyay, *i. m.,* III, 83.

[75] Malonyay, *i. m.,* III, 85.

Iris_2017_01.indb 83 2017.07.02. 11:15:37

arra, hogy a megfestett figura nem lehet más, mint halott bátyja, Melchior szeretője, aki -– a suttogó mendemondák szerint -– annak idején a halálba üldözte őt. Újra teljes erejével sújt le rá most a feldolgozottnak, legyőzöttnek vélt családi múlt. Hirtelen egy széket ránt elő, feláll rá, hogy a képpel egy magasságba kerülve, farkasszemet nézhessen az immáron démoninak látott nőalakkal: „Egyenesen a szemei közé néztem és még se én rám nézett. Keresztül ment rajtam a tekintete, a saját dult arcomat láttam az üvegen, kidagadt szemeimet, megdöbbentően sovány arcomat, amelynek az őrültség kuszálta már a vonásait."[76] Kettős tükörjáték veszi itt kezdetét. A nyilván csak esztétikai értelemben létező nőalak az üveg mögötti látványról magára az üvegre, és ezáltal önmagára tereli a gróf figyelmét. Ezzel a szituációban egy második imaginárius teret nyit meg. Mert az a tekintet, amely valamilyen módon rávetül e virtuális tér mélyéről – vagyis az üveg másik oldaláról –, arra készteti, hogy önmaga felé közelítsen, saját szempárját szemlélve pedig újraalkossa jelenlétét a valóságban elfoglalt pozíciójában.[77]

Jacques Lacan elgondolása szerint a tükörszituáció gyakran azért lehet hasznos, mert az heterogén pszichikai realitásokat tár fel.[78] A tükörkép ugyanis minden narcisztikus jellegével együtt az önmagára eszmélés pillanatát hozza, amely a tudat által kitermelt fantazmagóriákhoz képest mindenféleképpen magasabb valóságigényt mutat. A Biblia gyakran idézett szöveghelye szerint ugyan a „tükör által homályosan látunk"[79], de már az eredeti görög szöveg „en ainigmati" kifejezése sem homályos látásra utal, hanem rejtélyest, talányost, sejtelmest jelent.[80] A megpillantott tükörkép persze nem vezet azonnal vissza a valósághoz. Kerbastik esetében is csupán egy folyamatot indít be. A kép érintésének, fizikai birtokba vételének vágyát hirtelen most még csak a rombolás agresszív ösztöne itatja át. Két kézzel csap az üvegre, a kép beszakad, de egyik keze beszorul a szilánkos üvegcserepek közé. Úgy érzi, mintha valami démoni erő szorongatná a csuklóját. A képpel együtt a földre zuhan, és amikor felpillant, tekintete éppen apja falon függő mellképére téved. Az eszméletvesztés határán, látomásszerűen suhan át tudatán az a hallucinatív sejtelem, hogy talán megelevenedett apja sújtott a kezére. Utolsó erejét összeszedve megsemmisíti hát mind a két képet. Amikor az ájulatból magához tér, és másnap megtalálják, azzal kell szembesülnie, hogy elveszítette egyik karját.

Ugyancsak Lacan emlékeztet arra, hogy az érzékcsalódások zavart tudati produktumaiban rendszerint a saját test imágója tükröződik. A darabjaira szétesett test

---

[76] Malonyay, *i. m.,* III, 85–86.

[77] Foucault így írja le ezt a jelenséget: „à partir de ce regard qui en quelque sorte se porte sur moi, du fond de cet espace virtuel qui est de l'autre côté de la glace, je reviens vers moi et je recommence à porter mes yeux vers moi-même et à me reconstituer là où je suis…" Foucault, *Des espaces autres*, *i. m.* 756.

[78] Jacques Lacan, *A tükör-stádium mint az én funkciójának kialakítója*, ford. Erdélyi Ildikó, Füzesséry Éva, Thalassa, 4(1993), 2. sz., 5–11.

[79] 1Kor 13,12

[80] Szentmártoni Szabó Géza, „*Tükör által homályosan*": *Petőfi dagerrotip arcképe*, Beszélő, 4(1999), 3. sz., 113–118.

Iris_2017_01.indb 84 2017.07.02. 11:15:37

(corps morcelé) rendszerint a tudatvesztés azon fázisában mutatkozik, amikor az analitikus folyamat „eléri az egyénnél az agresszív szétesés bizonyos szintjét", ez pedig „levágott végtagok képében jelenik meg".[81] A rombolás aktusában itt a hallucináció tehát összeér a valósággal. Ezzel a mozzanattal hosszú motívumlánc zárul le. Először az öreg gróf sátánista rituáléinak egykori színhelyén, az ördögi tükrök villódzó fényjátékában látja úgy az én-elbeszélő Dénest, hogy „kifacsarodott vagy leveszett róla a kar". Később, a mítosz tükrében bukkan fel újra ez a végkifejletet anticipáló kép, amikor Mathurine mesél neki a tengerparti holdvilágnál sulykoló, áldozatszedő mosónékról, konkrétan Anne Penhoet esetéről, akit a fouesnant-i kastély alatt találtak meg „kifacsart karokkal, megnémulva".[82] A főszereplő tudatában örök jelenné kövesedett múlt szuggesztív, jelképes erejű képei ezek. Úgy tűnik, az idő mitikus szörnyetege csak úgy tartható féken, ha a mesehős saját testével is táplálja, önmaga megcsonkításától sem riad vissza. Ez az utolsó, minden eddiginél radikálisabb lépés azonban talán már eredményesnek bizonyul. A halál kapujából éppen hogy csak megmenekülő gróf most a fizikai szenvedésben fedezi fel a hétköznapi élet eddig fel nem fedezett értékeit. Megkeresteti az elpusztított kép megmaradt foszlányait, és ünnepélyesen eltemeti Abiságot. Ez az utolsó gesztus pedig azt engedi sejtetni, hogy a mindennapjait meghatározó esztétizmus ugyan felélte utolsó szellemi erőtartalékait, de a porrá égett könyvek, az elhantolt képek és az összetört tükrök romjain, megcsonkult testtel is kezdhet talán még a gróf egy másfajta életet.

[81] Lacan, *i. m.,* 8.

[82] Malonyay, *i. m.,* II, 40.

Iris_2017_01.indb 85 2017.07.02. 11:15:37

Bognár Péter: *A régi magyar párrímköltészet német vonatkozásai*

Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2016 (Információtörténeti Műhely), 110 l.

„Megújult az információkezelés. […] Még adatbázisokkal is kísérletezgettek" – az idézet Bognár Péter kötetének fülszövegéből való. Az információs forradalom, amelyre hivatkozik, nem a jelenkoré, hanem jóval korábbi: a reneszánszé. A párhuzamba állítás nem véletlen, kísérletezgetés helyett azonban korunkban már digitális versrepertóriumok értő használatán alapuló kutatási eredményekről beszélhetünk. Jelen kötet ennek remek példája, az Információtörténeti Műhely sorozatának negyedik füzete. Utóbbiból következik a szemléleti, metodológiai kötődés, az az „információtörténeti szemüveg", amely a kötet egészét meghatározza.

A régi magyar párrímköltészet német vonatkozásai a régi magyar versek egy jól elhatárolt, zárt korpuszát vizsgálja, tételesen azokat a 16. század végéig keletkezett magyar nyelvű verseket, amelyek metrikai szempontból atipikusak, és eddig a korszak verselési gyakorlatától eltérőnek, rokontalannak vélték őket (7). Ezt a rejtélyes és kínzó társtalanságot igyekszik Bognár vizsgálata feloldani, és talál is rokonokat. Az eddigi kutatásokkal és szövegkiadásokkal ellentétben areális vizsgálatot végez, és tizenkét, a középkori és humanista latin formakultúrából nehezen vagy egyáltalán nem levezethető, javarészt világi verset (ill. szövegcsoportot) vet össze a korszak német nyelvű költészetének mintáival. Az egymás mellé állítás relevanciáját maga a fülszöveg is tisztán leírja: „Megszületett a népnyelvű olvasóközönség – pontosabban a magyar népnyelvű olvasóközönség, mert a királyság német nyelvű alattvalói e téren megelőzték a magyarokat. Hatottak is rájuk." A módszerrel és a hipotézissel – majd a hipotézis eredményes bizonyításával így a könyv nemcsak saját tárgyára hívja fel a figyelmet, hanem arra is, hogy nagyon is indokolt a latin forrásokkal szemben általában mellőzött, a korszakban a magyar nyelvű irodalmat körülvevő egyéb népnyelvű szövegek és források bevonása a régi magyar irodalom vizsgálatába. Az egyre bővülő – és az ideális kutatási jövőképekben egyre jobban összekapcsolódó – digitális repertóriumok egyrészt éppen ezért elengedhetetlenül fontosak, másrészt egyenesen kínálják a lehetőséget a komparatív szempontú vizsgálatokra.

Bognár Péter az RPHA 16. század végéig érő korpuszának 1521 verséből jelen esetben csak a párrímesként megjelöltekre koncentrál. A 79 szöveget metrikai szempontok szerint két csoportra bontja. Egyik – a nagyobb – azokat a műveket foglalja magába, amelyek illeszkednek „a korszak verselési gyakorlatába (tehát éneklésre szánt, szótagszámláló, nyolc szótag felett jellemzően metszettel tagolt, szintaktikailag zárt sorokból építkező, izostrófikus verseket tartalmaz)" (7). A másik csoportban azonban

Iris_2017_01.indb 86 2017.07.02. 11:15:37

nem figyelhető meg ilyen egységesség, és míg az előzőek a középlatin egyházi, illetve a humanista költészet hagyományából vezethetőek le, addig e másik esetben közös jellemzőként említhető a tendenciaszerű párrím, a strófikusság hiánya és az, hogy feltehetően nem éneklésre, hanem „olvasásra, felmondásra" szánták őket (7). A könyv bevezetése problémacentrikusan és pontosan definiálja a vizsgált anyagot, és belehelyezkedik a régi magyar vers poétikáját kutató diskurzusba. Hipotézise, miszerint a régi magyar párrímköltészetet írásbeliségbe ágyazott jelenségként érdemes vizsgálni, Vadai István a párrímet a szóbeliséghez és az archaikusabb formaisághoz kötő megközelítésével szemben hoz fel meggyőző érveket (8–9). A kötet célja saját megvallása szerint annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy „a régi magyar versanyag felől nézve szokatlan metrikai – és olykor műfaji – paraméterekkel rendelkező, párrímes vagy párrímes tendenciájú szövegek metrikai és műfaji szempontból mutatnak-e hasonlóságot a korabeli német irodalom hasonló megszokásaival" (9).

A könyv rendszerezett, jól átlátható szerkezetű; erősen érezhető a struktúra varázsa, a szövegen végigvonuló öntudatos hármas szerkezet. A tizenkét elemzett szöveget három, műnemek szerinti nagyobb fejezet (1. Líra, 2. Dráma, 3. Epika) tárgyalja, majd ezeken belül visszatérően a következő három gondolati egység szerint zajlik az elemzés: előbb az adott vers műfaji-metrikai bemutatását olvashatjuk, majd a vers elemzése következik, ezután jön az összevetés a kapcsolódási pontokat nyújtó német szöveggel. A felépítés következetes, a rövid fejezetek jól követhető gondolatmeneteket takarnak, attól függetlenül, hogy a legalsó szintű fejezetbeosztás megléte vagy éppen elhagyása látszólag összezavaróan hathat. Ugyan terjedelmi arányok és az alfejezetekre (műfajokra) bontás a líra fejezetét (15–59) erősítik – a dráma 5 oldalban, az epika 15 oldalban szerepel –, a vizsgált agyag természetéből adódóan azonban ez teljesen érthető.

Az összevetés Andreas Heusler német verstörténetíró meghatározó munkájából indul ki (mindemellett az újabb szakirodalom eredményeit is tekintetbe veszi). Heusler munkája a 9–16. század német párrímköltészetét veszi alapul, a párrímes verseket pedig szótagszámlálás alapján különíti el. A szótagszám-különbségek ellenére a német párrímköltészet darabjainak közös jellemzője, hogy a versek metrikai és szintaktikai szerkezete független egymástól; történeti, funkcionális és metrikai értelemben is az antik időmértékes verseléshez kötődnek, annak Opitz előtti visszaadási kísérletei (13–14). Bognár kötetének fő részét az összevetésre épülő rövid esettanulmányok, elemzések adják, amelyek mozaikszerűen, argumentumként épülnek egymáshoz. Bognár a gúnyverskölteszettől kezdve az epigrammákon keresztül a verses legendákig különféle műfajokat tárgyal, bizonyítékául annak, hogy a német nyelvű irodalmi mintákkal való kapcsolat nem csupán elszigetelt, egy-egy műre koncentráló jelenség lehetett. Nemcsak párverseket talál, hanem egyes esetekben egész műfajcsoportokat jelöl rokoníthatónak: így illeszti például a *Szabács viadalát* (RPHA 245) a német nyelvű történeti népének, történeti eseménydal hagyományához (73), a *Segesvári töredéket* (RPHA 1098) tematikailag és metrikailag is a korai német drámairodalomhoz (65),

Iris_2017_01.indb 87 2017.07.02. 11:15:37

a *Katalin legendát* (RPHA 609) a legendanovella, legendaregényhez (82), a néhány fennmaradt magyar nyelvű, ám magyar anyagtól idegen verses (köz)mondást és a négy párrímes, felező nyolcas sorokból álló verses *Regula iuris*t (RPHA 901) a spruchköltészethez (37), a *Hunyadi-epitáfiumot* (RPHA 112) a német Holtzwart antik időmértéket visszaadó versforma-imitációjához (59). Az első magyar nyelvű pasquillusként ismert *Végvári vitézek gúnyversét* (RPHA 3215) a német anyanyelvű Heltai *Az asszonyok, tudom haragusznak* (RPHA 117) című szövegével veti össze: e két vers egyaránt nehezen illeszthető a magyar hagyományba, a német nyelvű gúnyversköltészet, amely a magyar királyság területén is ismert volt, ám ezekhez hasonló metrikai megoldásokkal élt (23). A csízióköltészet *Nagyenyedi kódex*hez és *Peer-kódex*hez köthető két verséről (RPHA 3041 és RPHA 761) Horváth Cyrill nyomán kimondja, hogy metrikailag (metszettel nem tagolt, jellemzően nyolc szótagos sorok, párrím) a *Steyrer Kalender* hasonló német szövegeinek pontos magyar megfelelői. A kolozsvári *Cisio* nyomokban párrímes prognosztikonjáról (RPHA 465) megállapítja, hogy Johannes Regiomontanus kalendáriumának 1474-es, nürnbergi kiadásában szereplő *Vom waren lauff des Mondes* német szöveg fordítása (31). Pesti Gábor verselésének mintáját pedig viszonylag hosszabban tárgyalva Brant *Das Narrenschiff* című verseskötetének poétikai modelljéhez hasonlítja, ezzel Pesti Gábort a magyar nyelvű epigrammaköltészet formakultúráját megteremteni próbáló humanista költőként mutatja be (54). Kutatásának eredménye összefoglalva, hogy: „a klerikus […] – és esetleg humanista […] – alapozottságú régi magyar verstermés mindhárom műnemet lefedő tizenkét, az anyag nagyobb részétől formai és olykor műfaji szempontból is különböző, gyakran meglepően korai *(Csíziók*, *Regula iuris*, Pesti Gábor versei, *Szabács viadala*, *Katalin legenda),* jórészt világi jellegű (a két gúnyvers, *Csíziók*, *Prognosztikon*, *Regula iuris*, Pesti Gábor versei, *Hunyadi-epitáfium*, *Szabács viadala*), nem éneklésre, hanem olvasásra, felmondásra szánt, nem strófikus, legalább tendenciáját tekintve párrímes szövege a késő középkori, kora újkori német költészet metrikai és műfaji megszokásai felől nézve elég jól értelmezhető" (83).

Mindezt alapos metrikai elemzéssel és bőséges – magyar, frühneuhochdeutch és latin – szövegmutatványokkal végzi el, amelyek többnyire nemcsak a bizonyításra alkalmasak, de még szórakoztatóak is. A tipográfia és a kiemelések pedig sokban segítik az értelmezést, jól követhetővé teszik a számszerűsített, képletcentrikus elemzéseket is. A szerző hipotézisének bizonyításakor nem rejti el azonban azt sem, hogy a két párrímes hagyomány között különbségek is találhatók, miszerint a magyar versekben a sormetszet tendenciaszerűen megjelenik, a sorok szótagszámszerkezete pedig esetenként „nem adatolható" a német hagyományból (86). A kötet nem kerüli a szakirodalom kritikus és reflektált használatát, fő hipotézise és bizonyítása mellett mintegy mellékesen vagy épp a lábjegyzetekben felhívja a figyelmet az eddigi kiadások esetleges (filológiai) pontatlanságaira (28, 55). Bognár elemzése jó példája annak, hogy miként valósítható meg a (többek közt az RPHA-ban) fellelhető adatok kapcsolása,

Iris_2017_01.indb 88 2017.07.02. 11:15:37

értelmezése és az ezekből levonható lényeglátó következtetés; és felveti a további areális poétikai vizsgálatok létjogosultságát.

Bár nem tartozik szorosan a kötet tudományos eredményeinek bemutatásához, de fontosnak tartom megemlíteni jelen könyv (és az Információtörténeti Műhely más füzeteinek) szerzői jogi kategóriáját. A copyright ez esetben ugyanis valóban jogot ad ahhoz, amit a neve mutat: a szöveg másolásához. A füzetek (a sorozaton belül egyedül a *Gerézdi Rabán Emlékkonferencia* kötete tartozik más, a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd! licencének hatálya alá) a GNU General Public License-t alkalmazzák, amely azt jelenti, hogy a szöveg egészében vagy részében másolható, terjeszthető, amennyiben nem választják el a jogvédelmet jelző címleírástól. Éppen ezért *A régi magyar párrímköltészet német vonatkozásai* digitális formában is több helyen (ingyenesen) elérhető – ez pedig a tudományos eredmények megosztása és a kutatói diskurzus szempontjából is előremutató.

Markó Anita

Iris_2017_01.indb 89 2017.07.02. 11:15:37

A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi almanachja, szerk. Szerdahelyi Sándor (reprint kiadás), Boka László és Szénási Zoltán kísérőtanulmányaival

Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Argumentum Kiadó, 2016, 531 l.

Az olvasás egyedülálló jelenlétéhez nagymértékben hozzájárul a lapozgatás lehetősége, a papiros szaga, illetve a nyomtatott betű és a szedési technika megszabta olvasási tempó. Nem beszélve a teljes kontextus megismerhetőségéből fakadó örömérzetről, már ami az adott kiadvány olyan járulékos kellékeit illeti, mint a *Széttekintés* és a *Hirdetések*. Nem véletlenül említem az *Almanach* közel egynegyedét kitevő fontos mellékleteket, hiszen sajnálatosan éppen ezek a paratextusok hiányoznak a jelen évkönyv által bőszen emlegetett Nyugat interneten megtalálható (egyébként jól olvasható, kutatási célokhoz megfelelő) archívumából. Az OSZK és az Argumentum Kiadó jóvoltából eredeti formájában kiadott, a tervezett reprintsorozat első darabjául szolgáló évkönyv a törzstartalom irodalomtörténeti tanulságai mellett fontos kultúrtörténeti aspektussal is bír: nemcsak a „holnapos-nyugatos" modernséggel kapcsolatos korabeli diskurzusokba hallgathatunk bele, de az olvasó felmérheti az 1908–1909-ben jellemző tárgy- és intézménykultuszt, betekinthet az akkori emberek számára adott szórakozási lehetőségek katalógusába, sőt konstatálhatja a reklámipar és a plakátművészet egy századdal ezelőtti technikai állapotát is. A kontextus (legalábbis ennek illúziója) visszaállításában Boka László és Szénási Zoltán tanulmányai is fontos szerepet töltenek be. Boka elsősorban a kritikatörténet felől közelít az évkönyvhöz, míg Szénási a századfordulós újságírókultusz, illetve az egyesület és évkönyve történetének bemutatásával próbálja áthidalni a 21. századi olvasó számára a közte és az *Almanach* között tátongó szakadékot, igaz – és ez volt talán a kötet legizgalmasabb tanulsága – bizonyos oppozíciók és helyzetek ijesztően ismerősek lehetnek számára. Ugyanis a mai irodalmi diskurzusok is gyakran élnek a nemzeti-nemzetietlen (leegyszerűsítő) megkülönböztetéssel.

Zuboly (Bányai Elemér) az 1909-es *Almanach*hoz írt előszavában „szellemi térképvázlatként" (3) emlegeti az évkönyvet. Mai szemmel egyedülállónak tűnhet, hogy a korabeli – komoly politikai indulatokat szülő – irodalmi disputa egész véleményhorizontját lefedik a hozzászólásra felkért szerzők, beleértve a konzervatív-tradicionalista öregeket, az indulatokat elindító fiatalokat, valamint az ezek holdudvarába tartozó szellemi irányzatok korabeli jeles képviselőit. Az *Almanach* első hosszú blokkjának címe *Irodalom, művészet, emlékezés*. Az elsősorban az újságírás jelen helyzetéről szóló, ezt értékelő és néhol bíráló írások közül kiemelhető Salgó Ernő *Az újságírás sodrában*

Iris_2017_01.indb 90 2017.07.02. 11:15:37

című szövege, amely precízen érzékelteti az aktuális állapotokat, de jól láttatja ennek okait és következményeit, anélkül, hogy véleménye üres próféciákba vagy ígéretekbe torkollna. Az író és az olvasó átalakulásának miértje mellett feltárja az írói hivatásban bekövetkezett módosulásokat, valamint ezeknek az irodalomra gyakorolt hatását is. Az ezt követő fejezet csupán önmagában elegendő témát szolgáltathatna egy nagyobb ívű kutatáshoz: *A legújabb irodalom körül* című részben 22 szerző mondja el véleményét a „holnapos-nyugatos" szemléletről. A viszonyulásokat a legtöbb esetben egyértelműen tükröző hozzászólások között vegyesen találhatók támogató és elutasító megnyilatkozások, amelyek közös pontja egyedül talán az, hogy Ady Endrén kívül senki mást nem neveznek nevén a fiatal „reakciósok" közül. A szélsőségek irányában elfogult írások (pl. Adyé vagy Rákosi Jenőé) mellett számos szerző döntött a kitérő válasz mellett, egyes válaszadók pedig a modern fordulat előnyeire és hátrányaira is kitértek. A szinte teljesen feledésbe merült Szini Gyula, aki talán legismertebb szövege, a Nyugat első számában megjelent *A mese „alkonya"* után egészen 1932-ben bekövetkezett haláláig rendszeresen közölt cikkeket a lapban, egyike volt azon íróknak, akik újságíróként egyszerre több lapban publikáltak, írásainak száma Kosztolányi vagy Krúdy többezres terméséhez közelít. *Irodalom és újságírás* című írásában az új nemzedékről alkotott véleménye „helyett" a tárca és az irodalom kölcsönhatásait fejtegeti, de azt is lehet mondani, hogy Szini a mediális-intézményes megközelítést választotta. Szini a legújabb irodalmat a technikai fejlődés, a sajtó felemelkedése, az újságot író írók, illetve az újságban és könyvben megjelenő irodalom viszonylatában mutatta be ahelyett, hogy a fiatal generációt a nemzedékiség vagy a nemzetiesség problematikája felől értelmezte volna. Érdekességként említhető Bede Jób „praktikus", a helyzetet a befogadói oldal felől megközelítő véleménye, miszerint a lényeg az, hogy minél többen olvassanak, vagy a Holnap-antológiából szántszándékkal kimaradó Oláh Gábor konszenzusos megközelítése („kelet volt a bölcsőnk, nyugat az iskolánk", 153), vagy Szász Zoltán, aki úgy vélekedik, hogy a kialakult „háborús" helyzetért az apák nemzedéke a felelős, hiszen ők hagyták, hogy a fiatalok szóhoz jussanak. Miközben elhangzanak az új írókkal-költőkkel szembeni jól ismert közhelyek is: például az, hogy az irodalomnak a „magyar lélek tolmácsának" kell lennie (Beöthy), és az életről kell szólniuk, nem az irodalomról (Porzsolt). Az *Almanach* központi témájával kapcsolatban mégis talán az elfogulatlansággal nem vádolható Ignotus teszi a legfontosabb megállapítást, nevezetesen azt, hogy a nemzeti irodalom nem művészi, hanem politikai kategória.

Az *Írók az irodalomról* című rövid átvezetőben kilenc fontos irodalmár rövid véleménye olvasható. A válaszadók átlagéletkora 1909-ben 65 esztendő volt – ezt, illetve a generációs problematikát (apák vs. fiúk) figyelembe véve nem meglepő, hogy a „holnapos-nyugatos" irányt az itt megnyilatkozók nemzetietlennek, utánzásnak, szocialistának, tévelygőnek nevezik. Kivételként említhető (Kiss József „érthetően" barátságos megnyilatkozása mellett) Mikszáth, aki arról nyilatkozott, hogy bár félti a nemzeti irodalmat, de tisztában van a generációváltás elkerülhetetlenségével, azzal,

Iris_2017_01.indb 91 2017.07.02. 11:15:37

hogy a fiúk előbb-utóbb legyűrik apjukat. Külön érdekesség, hogy Herczeg Ferenc is ebben a csoportban szerepel (a maga 46 évével legfiatalabbként), igaz, ekkoriban ő volt az egyesületi elnök, ilyen minőségében pedig az *Almanach* legnívósabb nevei között kellett megjelennie. Ez a legkiegyensúlyozatlanabb blokk: miközben a szerkesztés során mindkét oldal véleménye körülbelül egyenlő arányban bekerülhetett az évkönyvbe, ebben az egységben az Adyékat mereven és ridegen elutasítók aránya jóval nagyobb, mint az őket bátorítóké vagy méltatóké.

Ezt a mérleget viszont rögtön visszabillenti a következő fejezet, amelyben *Az új nemzedék* cím alatt 53 költő mutatkozik be, köztük a „húzónevek", de megannyi, mára elfeledett szerző is felbukkan. Mai szemmel, egy tömbben olvasva a verseket, eldönthetetlen, miben is állt a nemzedék megannyi indulatot kiváltó újszerűsége, modernsége. (Még annak ismeretében is, hogy az *Almanach* szerkesztési-válogatási elvei nem fedhették teljesen a Nyugat éppen kialakulóban lévő „kánonját".) Hiszen leszámítva Babits *Párizs* című nagyszerű versét (illetve egy-két érdekes szöveget, például Göndör Ferenctől vagy Kemény Simontól), az lehet a mai olvasó érzése, hogy egy végtelenített lemezt hallgat, azaz úgyszólván ugyanazt a hangot hallja, ugyanazt a verset olvassa. Lehetséges, hogy az *Almanach* eseményszerűsége, azaz a bemutatkozás gesztusa elmosta a minőséget (a szerkesztő megpróbált minél több költőt beválogatni), de az is lehet, hogy az évkönyv megjelenése óta eltelt bő egy évszázadban olyannyira a kánon berögződései vezetnek minket, hogy nem vagy csak nehezen vesszük észre a jelentőségteljes nyelvi leleményeket ebben a kissé zavaró polifóniában. Mindenesetre érdemes lenne utánanézni, hogy az itt bemutatkozási lehetőséget nyert szerzők közül kik azok, akik később (talán éppen az *Almanach* hatására) feltűntek még a Nyugatban vagy más korabeli folyóiratban, és kik azok, akikre – legalábbis mai ismereteink szerint – a felejtés várt.

Az évkönyv legutolsó része további érdekességekkel szolgál. Nemcsak azért, mert *A nemzetköziség körül* cím alatt tulajdonképpen burkoltan továbbra is a „holnapos-nyugatos" fordulattal foglalkoznak a megkérdezettek (filozófusok, egyházi személyek, szociológusok), hanem mert *A legújabb irodalom körül* című blokkal szemben itt jól látható a cezúra. Ott a szerzők neveinek ábécésorrendjében olvashatjuk a megnyilatkozásokat, itt viszont két külön tömbben olvasható a nemzetet szigorúan a nemzetköziség elé helyező, illetve a nemzetköziséget fontos eszmeként kezelő szerzők véleménye. Farkas Pál író és szociológus egyértelműen leszögezi, hogy a nemzetköziség nemzetellenesség, míg Jászi Oszkár szerint a divatnak kellene átvennie az uralmat a hagyomány felett. Feltételezhető, hogy a két tételmondatot nehezen lehetne közös nevezőre hozni.

A *Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi almanachja* látványosan demonstrálja azt a közhelyes tézist, hogy egy adott diskurzus megfigyelésekor, vizsgálatakor, esetleg az ebben való részvétel során tulajdonképpen sok-sok diskurzusba vagyok kénytelen belehallgatni. A Nyugat első nemzedékeként definiált csoportosulás nem csak egy

Iris_2017_01.indb 92 2017.07.02. 11:15:37

új (vagy újszerű) lírai megszólalási mód vagy az indulatos-direkt hang okán került a támadások kereszttüzébe. Ahogyan a vita sem intézhető el pusztán az idősebb és a fiatalabb generáció vagy a konzervatív és a liberális oldal egymásnak feszüléseként. Hiszen – sorban haladva az évkönyv fejezetein – a fiataloknak egészen más médiumokat, megnyilatkozási fórumokat kellett használniuk, és ebből következően másféle karrierépítési lehetőségek nyíltak meg számukra. Részben politikai-ideológiai megfontolásból, de nem pusztán ettől hajtva, illetve erre explicit módon nem reflektálva, mást értettek hagyományon, hagyományfolytonosságon, és egy másfajta nemzetfogalmat használtak. Az apák nemzedékének megörökölt és bőszen applikált fogalomtára, illetve az ebből a szószedetből vagy katalógusból összerakható argumentációs logika vezetett ahhoz, hogy a „pártütőket" a nemzetietlenség címkéjével lássák el. Miközben az Adyék által hangoztatott modernség horizontján az új hangra igencsak negatívan reagáló közeg releváns módon válik maradivá, konzervatívvá, tegnapivá, ezért megújítandóvá. Az *Almanach*ban tehát egy megoldhatatlan vitába hallgathatunk bele úgy, hogy a kor tudományos-irodalmi életének szinte összes mérvadó gondolkodója megszólal, beleértve a vitában érintett feleket is.

A Nyugat (és az ehhez kapcsolódó nemzedékiség) szimbolikája „csont nélkül" hagyományozódott át a 20. században, pedig a modernség vélhetően sokkal komplexebb eszme és irányzat, semhogy ezt egyetlen diskurzushoz, egyetlen laphoz vagy csak néhány, a kánonba szorosan beégett szerzőhöz kössük. A reprint kiadásban most közreadott évkönyv rengeteget segít abban, hogy a bájossá sematizált irodalomtörténeti közhelyeket kissé fejre állítsuk.

Wirágh András

Iris_2017_01.indb 93 2017.07.02. 11:15:37

Bednanics Gábor: *Modern mítoszok és az újraírás lehetőségei. A líraolvasás esélyei a 21. században*

Budapest, Ráció Kiadó, 2016 (Ráció–Tudomány 23), 168 l.

Bednanics Gábor legújabb, *Modern mítoszok és az újraírás lehetőségei* című kötete változatos tematikájú tanulmányok gyűjteménye. Az olvasó mégsem érzi magát elveszve az irodalom fordulókkal teli útvesztőjében, mert a kérdésfeltevések átfogó problémákat aktivizálnak, amelyek a könyv szövegeit behálózva képesek megteremteni az átjárhatóságot és az összefüggést a fejezetek között. Az értelmezések a modern költészet és médiumok viszonya felől közelítenek a kiválasztott alkotásokhoz, az írást, az irodalom anyagi feltételrendszerét, tér-idő, kép-hang kölcsönhatásait szem előtt tartva.

Az első két tanulmány (amelyek bár közös címmel rendelkeznek – *A modernség ambivalenciái* –, külön-külön is megállják a helyüket) a választott korszakot kontextualizálják, időbeli elhelyezkedését és törekvéseit egyaránt feltárva. A szimbolikussá váló Ady-kötet, az *Új versek* megjelenése és fogadtatása kapcsán mutatják be, mennyire megkérdőjelezhető egy irodalmi esemény punktualitása, és hogy az anomáliák az idő linearitásában szerves részét képezik a modernségnek. A modernség paradox elvárása, egy adott időszakhoz kötni a folytonos megújulást, ugyanis „eleve kudarcra ítélt" (27).

A tanulmányok ennek az időbeli orientációnak megfelelően a klasszikus modernségre fókuszálnak, azon belül egy-egy kanonikus alkotásnak adják újszerű megközelítését. Ady, Babits és Kosztolányi, akik nemcsak a Nyugat emblematikus figurái, hanem egyben a kötet kulcsfigurái is, szövegei az interpretációkban egymással szembesítve, egymást olvasva helyezkednek el a könyv lapjain. Konstellációik a modernség innovatív értelmezési lehetőségeire tesznek ajánlatokat, ugyanakkor párbeszédbe lépnek későmodern alkotásokkal is.

Mindemellett feltűnnek a kötetben olyan szövegek, amelyek a triumvirátusnak kifejezetten egy-egy tagját emelik ki. Ezek közé tartozik az *A kimondás ellenében ható hang alakzatai Ady Endrénél* címet viselő, a szerző Adyhoz kapcsolódó korábbi kutatási eredményeit továbbgondoló tanulmány. A költemények vizualitásának ellenálló auditív effektusok kerülnek előtérbe az elemzések során, hangsúlyozva, hogy a két médium (látható és hallható) szembenállása felbontja a leképező kísérletként elgondolt látásfelfogást. A választott Ady-versek problémaérzékeny értelmezése meggyőzően támasztja alá a megközelítés szempontjainak produktivitását. Szorosan kapcsolódik ehhez a nézőponthoz a Babits első kötetét tárgyaló tanulmány, minthogy szintén

Iris_2017_01.indb 94 2017.07.02. 11:15:37

a képalkotás kérdéseiből indul ki. A kötetkompozíció javára írható, hogy ez a két tanulmány közvetlenül egymás mellett olvasható, sőt a kötet egészéről elmondható, hogy az elrendezés kedvez a lineáris olvasásnak, mivel a kötetet az egymáshoz szorosabban kötődő szempontú tanulmányok egymásmellettisége szervezi. A *Himnusz Irishez* című vers interpretálása közben a szerző W. J. T. Mitchell látszólag hihetőnek tűnő kijelentésének adja megnyugtató cáfolatát. Az ekphrasztikus remény leírásakor Mitchell azzal provokálja az ekphraszisz nyelvi interpretálását, hogy annak nincs olyan nyelvi jellemzője, amelyben mássága (egyéb leíró részekhez képest) megmutatkozna. Bednanics viszont rávilágít: nem grammatikai szinten, hanem poétikai, retorikai szinten megy végbe mindaz, ami létrehozza a Mitchell által hiányolt másságot. Így a „nyelvi közeg önnön »másikával« való szembenézése" (79) más irányba tereli az értelmezést, mint amerre az idézett Mitchell-szöveg halad, elkerülhetővé téve Mitchell harmadik fázisának, az ekhprasztikus félelemnek – miszerint eltűnőben van a verbális és a vizuális reprezentáció közötti különbség, és az ekphraszisz figuratív, képzeleti vágya szó szerint vagy ténylegesen valóra válhat – a megjelenését. És innen már csak egy lépés a Pygmalion-mítosz, amelyről a kötet másik fejezetében esik szó.

A könyv tovább árnyalja a vizualizáció és leírhatóság szembesülésének problémáját a tájleírásokat taglaló fejezetben. A tanulmány a korszak irodalmának előzményeire is kitekint, a Petőfitől kiinduló, a nemzeti identitás részévé váló alföldi tájról kialakult mítoszokat mozgósítva kínál más szempontrendszerű olvasási stratégiákat a téralapú ábrázolások esetében. Babits kanonikus művében, a *Messze… messze…* első versszakában mutat rá kép és hang együttműködésére, és hogy a „spanyol nyelv vokális imitációja" (112) miként idézi meg az idegen országot. Kísérletet tesz továbbá egy Juhász Gyula vers recepciótörténetének átbillentésére is, és amennyiben elfogadjuk a szerző következtetését, miszerint a *Magyar táj, magyar ecsettel* című versről született szekunder irodalom pusztán a címet értelmezi a vers helyett, a tanulmányban képviselt, a versnyelvre odafigyelő interpretációs irány hiánypótlónak tekintendő. Egy, a magyar nemzeti identitáshoz tapadt másik fogalmat, a forradalmat is játékba hozza a kötet, ez esetben Babits és Ady egy-egy alkotásán *(Rohanunk a forradalomba*, *Május huszonhárom Rákospalotán)* keresztül tapasztalhatjuk meg, a nyelv eseményteremtő képessége milyen jövőképeket eredményezhet.

Ehhez a kérdéskörhöz organikusan illeszkedik a könyv impresszionizmussal foglalkozó része. Ebben egyik költő sem kerül külön reflektorfénybe – habár ez a fejezet egy másik, egy Ady-interpretációra épülő fejezettel együtt válik teljessé, és így alkotnak egy nagyobb egységet *(A medialitás mint az irodalomtörténet-írás provokációja)* –, mégis önmagában is termékeny problémákat vet fel az irodalom működésmódjával kapcsolatban. A korábbiakban kiemelt auditív és vizuális médiumok kölcsönhatásain túl a képzőművészeti ágak határterületeit a hangulat fogalma felől közelíti meg. A képzőművészek közül például Mednyánszky László, az irodalmi téren pedig a ködlovagok, köztük a Cholnoky testvérek nyerhetnek új megvilágítást,

Iris_2017_01.indb 95 2017.07.02. 11:15:37

ha az atmoszferikus médiumon keresztül az ábrázolás mikéntje válik hangsúlyossá. Mindezt az impresszionizmus témaválasztásából adódóan a kötetben vissza-visszatérő tájköltészet idézi meg.

A terek leírhatósága felől vizsgálja Babits líráját *Az irodalom térbeli emlékezete* című szöveg is. Baudelaire alkotásait olvassa együtt Babits várostematikájú verseivel, de az elemzés végére egyértelművé válik, hogy nem pusztán a tematika az érintkezési pont, hanem a nyelvi alkotásmód előtérbe kerülése is fontos kapocs. A korszak szempontrendszere felől is meghatározó, hogy tér és emlékezés kapcsolatának feltárásában „a modern költészet kezdetétől fogva érdekelt" (101), de még fontosabb, hogy ezek a kérdések a 21. században aktualizálódnak, mivel napjainkban „az emlékezés tere és helyei jóval nagyobb szerepet kapnak" (98).

Mindennapjaink egy szeletét tematizálja *A felforgató írás* című, a technikai vívmányok terjedésének tapasztalatát értelmező szöveg. Kosztolányi észrevételeiből, illetve a kissé a kánon szélére szorult Tóth Árpád költeményeiből kiindulva teszi szemléletessé: nem is olyan hosszú az út a technika iránti lelkesedéstől a riadalomig. A szembesülés a nyelv anyagi természetével túllép a szubjektum általi irányítás vagy uralás hatókörén, mígnem a géppel szemben az ember válik „kisegítő mechanizmussá, nem pedig fordítva" (145). Habár az irodalomtudomány részéről Tóth Árpád nem tartozik a jelen legolvasottabb szerzői közé, mégsem annyira meglepő a feltűnése, miként az irodalmi kánon periférikus alakjáé, Inczédi Lászlóé, kinek *Reggel és este* című verse a későmodernség paradigmatikus alkotásával, József Attila *Eszmélet*ével kerül egy lapra: szó szerint, a két, egymás mellett elhelyezkedő verstest a vizualitás és akusztikus médiumokon keresztül körvonalazza klasszikus modernség és későmodernség nyelvi teljesítményekből adódó kapcsolatát, ugyanakkor különbségeit is.

Hasonlóan jut el az összehasonlító olvasásmódhoz József Attila *Ki-be ugrál* című versének interpretációja. A Kosztolányi-áthallásokat figyelembe vevő intertextuális olvasat a semmi tapasztalatának kétféle lehetőségét mutatja fel, kiemelve a tematikus és poétikai szint közti eltéréseket. Ugyanakkor ez a fejezet szembesíti a két verset egymás felől értelmező irodalomszemléletet más irodalomtudományi stratégiákkal, így például pszichoanalitikus megközelítésekkel, amelyeknek erős kritikáját kapjuk. A tanulmány több mint egy oldalon át imitálja a vers ilyen szempontú olvasatát, hogy végül bemutassa annak működésképtelenségét. A cáfolat azonban nem éri a könyv olvasóját meglepetésként, az érvelésen érezhető, hogy eleve azért jött létre, hogy megtagadtathasson. Árulkodó például, hogy az egész részt az „állítólag" kifejezés vezeti be. Ennek ellenére érvei – miszerint a pszichoanalízis eredményeire támaszkodó értelmezés egyoldalúvá teszi az allegóriákat, így „nem annak a dolognak az interpretációját hajtja végre, amelyet célul tűzött ki magának" (151) – teljes mértékben elfogadhatóak, és a reprezentációelvű olvasatok problematikusságának nagyon jó összefoglalását nyújtják. Nem mindegy ugyanis, hogy az interpretáció a műalkotással foglalkozik, vagy a mögötte lévő, ábrázoltnak vélt dologgal.

Iris_2017_01.indb 96 2017.07.02. 11:15:37

Ugyanez a problémakör bontakozik ki *Az emberi test formációi az esztétizmusban* című fejezetben, ahol szintén a reprezentációt érintő kérdésekből (ábrázolt és ábrázolás viszonya) adódik, hogy Ovidius Pygmalion-történetének művésze előtt rejtve marad, hogy „alkotása voltaképp egy mű" (90). Mítoszának alkotás és befogadás kérdését érintő hatása érzékelhető a magyar irodalomban is. Kosztolányi *Arany-alapra arannyal* és Babits *Hegeso sírja* című alkotásai jelzik, hogy „a reprezentáltként és a reprezentáció közvetlenségének ellenálló" (90) test materialitásával ellehetetleníti a reprezentáció elvű művészetkoncepciót. Az önmagukat színre vivő szövegek nem az ábrázolásra törekvő, a festett szőlő szemeivel csupán az állatok szemét megtévesztő Zeuxisz festményével hozhatók rokonságba, hanem az embert is megtévesztő Parrhasziosz festményéhez állnak közelebb: céljuk nem az ábrázolás, hanem az illúziókeltés. Miként a fejezet, az egész tanulmánykötet is a mű és a befogadás kérdéseit helyezi előtérbe, így érthető, hogy a könyv borítóját Jean-Léon Gérôme *Pygmalion és Galatea* című festménye díszíti, a szobor-szöveg-festmény hármas áttételen keresztül jelezve, hogy a tanulmányokban jelentős szerep jut a vizuális kultúrának és művészeti ágak közti interakcióknak.

A tanulmánykötet a századforduló irodalmán keresztül olyan kérdéseket vet fel, amelyek napjaink irodalomértésének szerves részei. Erre utal az alcím is: *A líraolvasás esélyei a 21. században*. Mindennek megértéséhez elengedhetetlen az elméleti kérdések megidézése. A bevezető fejezet teljes joggal hívja fel a figyelmet az elméleti szövegek által felvetett témák megkerülhetetlenségére. Ebből adódóan Bednanics hatalmas elméleti apparátust mozgósít, a lapokon sorra megtalálhatjuk az olyan ismerős neveket, mint például Habermas, Assmann, Gumbrecht, Jauss, Paul de Man.

A tanulmányok szerkezetüket tekintve egységesek: az elméleti, felvezető részt követi a szövegek olvasására, intertextualitásokra hagyatkozó applikáció, zárásul pedig, már-már kényeztetve az olvasót, szinte minden esetben találunk egy frappáns, tömör összefoglalást. Ebből kifolyólag elmélet és gyakorlat szétválaszthatóságát maguk a fejezetek is színre viszik, de a szembenállás mégsem elhatárolódásként vagy ellentétként érvényesül, miként ezt a bevezető fejezet Arisztotelész-hivatkozása is megerősíti. Ám vélhetően az elmélet létjoga mellett érvelő, kissé védőbeszéd-jellegű szöveg a másként vélekedőket nem fogja meggyőzni, így legfeljebb annyit képes elérni, hogy az egyetértő olvasók mindeközben lelkesen bólogassanak (magam is ezt tettem). A bevezető ugyanakkor nagy segítséget jelenthet az olvasónak, hiszen jól megragadhatóan és érthetően körvonalazza a következő szövegek irodalmi felfogását, így a könyv befogadójának elvárásai ennek megfelelően alakulhatnak.

A korábbiakban említettek mellett a kötet kiemelendő, jelentős teljesítménye, hogy az elméleti és irodalmi alkotásokon túl a recepciót is olvassa. Rámutat, hogy a szekunder irodalom olykor paratextusokra korlátozódik, vagy hogy egy-egy interpretáció a közönség reakcióra jobban figyel, miként a szövegre magára. Az irodalmat mint eseményt hangsúlyozza, a nyilvánosság és annak szerkezetváltásait is

Iris_2017_01.indb 97 2017.07.02. 11:15:37

szem előtt tartva. Az idézett befogadástörténeti munkák izgalmas távlatokat nyitnak, az érdeklődést kiváltó citátumok a forrásszöveg kézbevétele felé terelheti az abban motiváltakat. Természetesen nincs ez másként a szépirodalommal sem, az innovatív szempontú olvasatok újraolvasásra szólítanak. Búgnak a nyugatosok: auditív effektusaikkal, öntükrözésükkel a szövegre irányítják a befogadói tekintetet, miként Ady *Búgnak a tárnák* című verse. Az olvasó pedig, aki már teljesen elmerült az egymásba vezető értelmezések labirintusában, azt nem is keresve talál rá a könyvből kivezető útra, mely a klasszikus modernség szerzőinek szövegeihez vezet, nem feledve az egész irodalomértésünk számára kijelölt irányvonalat, miszerint nem az a fontos immár, mi az, amit a médiumok segítségével tapasztalhatunk, hanem az, hogyan válik egyáltalán hozzáférhetővé ez a tapasztalat (11).

Surányi Beáta

Iris_2017_01.indb 98 2017.07.02. 11:15:37

Narratíva és politika. Mikszáth-újraolvasás, szerk. Bengi László, Eisemann György

Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2016 (MIT-konferenciák 3), 202 l.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság harmadik, valamely kanonikus magyar író életművét középpontba állító tanulmánykötetét tarthatja az olvasó a kezében. A 2015 őszén tartott Mikszáth-konferenciának még nem volt címe, és különösebb tematikai megkötése sem. Az, hogy Mikszáth Kálmán irodalmi vagy írásbeli munkásságának különböző aspektusait tárgyaló tanulmányok véletlenszerűnek tűnő egymásra halmozásából egy koherens, az egyes munkák lineáris és egymásra olvasását egyaránt lehetővé tevő és igénylő kötet jött létre, minden bizonnyal köszönhető a szerzői név diskurzusteremtő varázserejének is, de nem kizárólagosan.

Narratíva és politika. A kötet borítóján levő paratextusokból következtetve a konferenciaszövegek tartalmára első, felületes ránézésre talán csalódás érhet. A borító hátlapján található, Mikszáth egyik, a *Tisztelt Ház* sorozatához kapcsolható visszatekintő-önreflektáló tárcájából való idézet mintha azt sugallaná, e kötetben hangsúlyosabb szerepet kapnak a politikai tárgyú, nem feltétlenül szépirodalmi szövegek. Valójából azonban szorosabb értelemben véve csak egy fejezet *(Politika és retorika)* mindösszesen három szövege foglalkozik a tárggyal. Azok közül is pusztán egy, Fráter Zoltán könnyedebb fajsúlyú elemzése a karcolatok politikai témájú szövegeivel. Eisemann György pedig a politikai nyelv retorikai tettenérésére vállalkozik *A Noszty fiú* és a *Két választás Magyarországon* egy-egy anekdotikus epizódjelenetének vizsgálatával. A részletek egy-egy politikai megszólalást, eseményt formálnak meg irodalmilag, és a megformálás eisemanni értelmezéséből láthatóvá válik a politikai nyelv és struktúra történelmi rétegzettsége, saját meghaladott, így önmagával ellentmondásos nézeteire való építettsége.

A harmadik szövegben Hajdu Péter Mikszáth néhány kései, nem kanonikus novelláját mutatja be nekünk, amelyek alapján úgy tűnik, az idősödő fővárosi főszerkesztő nem volt érzékeny a parasztság századvégen kiélesedő szociális és politikai problémái iránt. Az anekdotikus novellák és regénybetétek ellen már a 19. század végén is éles kritikák fogalmazódtak meg, és ez, ahogyan arra Dobos István alaktani elemzése[1] rámutat, az élőbeszédszerűség illúziója mellett a szöveggel való párbeszéd lehetőségének a hiányából következik. Az anekdota csattanós zárlata a cselekményben kibontakozó

[1] Dobos István, *Anekdotikus novellahagyomány* = Uő, *Alaktan és értelmezéstörténet: Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995, 41–68.

Iris_2017_01.indb 99 2017.07.02. 11:15:38

feszültség lebontásával megnyugvást eredményez, amelyet olvasó és elbeszélő egyaránt helyeselhet, valójából azonban a problémák ilyen elsimítása csak egy olyan erősen ideologikus nézőpontból lehetséges, amellyel változó korok olvasói nem biztos, hogy egyként tudnak azonosulni. És bár éppen Mikszáth az, akinek az anekdota formájával való játéka és anekdotikus szerkesztési módja nem illeszkedik ebbe az elmérgesedő hagyományba, hanem ellenkezőleg: a mai kor recepcióját, ahogyan például monográfiájában Hajdu Pétert[2] is az anekdotikus forma körüli problémák újragondolására készteti, mégis úgy tűnik, ezekben a novellákban inkább az anekdota ellenszenves, didaktikus változata kerül elő. Az elemzés számára kiemelt, elfeledett (nem kanonikus), feszültségoldó anekdotikus zárlattal élő elbeszélésekben az igazságot kereső elméleti érzékenység hiánya egybeesik a művészi érték hiányával.

Az anekdota problémái vissza-visszatérnek a kötet szövegeiben. Rögtön a következő fejezet első szövege, Bárdos Lászlóé említhető: a *Fili* című műben egy figura csattanóra épülő története nyúlik hosszabb hangvételű elbeszéléssé. Egymás után olvasva az előadás-lenyomatokat azt mondhatjuk, a fejezet végi tanulmány nem csak az első két blokk esetében szolgál átvezetőül a következő témacsoport felé. A tanulmányok elrendezése és fejezetekre, „szekciókra" bontása utólagos munkálatok eredménye, mivel a konferencián nem voltak tematikus szekciók. Az első fejezet vagy utólagos szekció, az *Élet, rajz, írás* szövegei mintegy bevezetőül szolgálnak a további elemzések és kutatás elé, reflexív előkészületekként olvashatók a recepciótörténet továbbírására. Az első három tanulmány Mikszáth Jókai-életrajzát teszi meg kiindulópontjául. T. Szabó Levente monográfiájának utolsó előtti fejezetében[3] ennek elemzése során Mikszáth modernségére hívta fel a figyelmet. Mikszáth kortársai és a későbbi irodalomtörténet nem méltatta túl sokra ezt az életrajzot, mivel Mikszáth – néhány elismerő soron kívül – szinte egyáltalán nem foglalkozik benne Jókai irodalmi műveinek elemzésével, így irodalomszemléletére sem derül fény. T. Szabó az apró, hétköznapi élet anekdotáiból összeeszkábált műben egy új, viszonylagosságot és reflexiót megkövetelő történelemszemléletet és elbeszélhetőséget fedezett fel a korabeli merev, már megholtakról szóló, ezért kerek egész és változhatatlannak gondolt életrajz követelményeivel szemben. Margócsy István ez új olvasati mód mellett ismét kísérletet tesz Mikszáth irodalomszemléletének feltérképezésére, nem a hiányzó direkt megfogalmazásokból, hanem elejtett megjegyzésekből kiindulva, a Jókai-életrajz mellett más szövegeket is felhasználva. Hermann Zoltán szintén a T. Szabó-monográfia tanulságainak segítségével úgy olvassa az életrajzot, mint Mikszáth kísérletét a Jókai által és körül felhalmozódott szóbeli hagyomány és társalgási kultúra összegyűjtögetésére és lejegyzésére. Fábri Anna szövegében a Jókai-életrajz inkább csak mint bevezető mementó szerepel,

[2] Hajdu Péter, *Az anekdota* = Uő, *Csak egyet, de kétszer: A Mikszáth-próza kérdései*, Bp. – Szeged, Gondolat – Pompeji, 2005 (DeKON-KÖNYVek), 191–255.

[3] T. Szabó Levente, *Egy hagyománnyal szemben: Mikszáth Jókai-életrajzának kételyteli és reflexív elemei* = Uő, *Mikszáth, a kételkedő modern: Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán próza-poétikájában*, Bp., L'Harmattan, 2007 (Ligatura), 273–290.

Iris_2017_01.indb 100 2017.07.02. 11:15:38

ő a Mikszáthról készült kortárs életrajzírói, bírálói és emlékezői szövegkorpuszt veszi vizsgálat alá. A szekció utolsó szövegében Praznovszky Mihály olyan nyomok után kutat, amelyek választ adhatnak a kérdésre: hogyan vált Mikszáth íróvá?

A hasonló kérdéseket felvető témák és motívumok átszövődései másféleképpen is felfedezhetők a kötetben. Ilyen például Péterfy Jenő még 1889-ben elejtett megjegyzése Mikszáth történelmi regényeinek operettszerűségéről, amelyet később Eisemann György idézett fel monográfiájában.[4] Szegedy-Maszák Mihály *A fekete város* és a „történelmi regény"[5] megnevezésből kinyerhető jelentés lehetőségeiről szóló esszéjében ír Eisemann értékeléséről. Péterfy Jenő akkor még *A beszélő köntös*t bélyegezte operettszerűnek, mivel a szereplők sablonos megjelenítésén keresztül a történelmi múlt epigonszerű hatást kelt. Ezzel szemben Eisemann Mikszáth „realistábbnak" tartott műveinek leértékelésére tett „óvatos kísérletet" az operettszerűség bírálati értékét meghagyva, de főként *A Noszty fiú* karaktereit illetve a kifejezéssel. Mikszáth regényeiről összefoglalóan írva Nyilasy Balázs is rámutat az egyszerű formákra, „operettszerű"-nek és „ponyvaízű"-nek nevezve őket, de ő már nem feltétlen leértékelő jelzőként alkalmazza e kifejezéseket. Szövege átvezető a kötet utolsó, *A szórakozás művészete* szekciójához. Ennek egyik írásában Tarjányi Eszter részletesen foglalkozik az operett „vádjával" illetett művek recepciójával, és a ruritániai románc műfaji rokonságának kimutatásán keresztül az elbeszélések és regények ironikus történelemformálására és egyben könnyed társadalomkritikájára mutat rá értékeléssé kovácsolva át a máig forgatott jelzőt.

A populáris kultúra olvasata felől közelít a szekció másik két tanulmánya is. A detektívregény műfaji megkötéseivel való játék kimutatása kedvelt újraolvasási módja a kortárs Mikszáth-szakirodalomnak, ennek lehetséges eredetét Szilágyi Márton az író egy kevésbé olvasott, legelső regényén, *Az apám ismerőse*in mutatja ki, felhívja rá a figyelmet, hogy Mikszáth volt az egyik legelső magyar Poe-fordítónk. Kányádi András elemzésében klasszikus toposzkutatással mutatja ki Mikszáth két hasonló szüzsével rendelkező elbeszélése felől, hogy nemcsak a történetek eredetére hivatkozó források helye (és léte) bizonytalan, hanem a látszólag jól meghatározott, már a címekben is feltüntetett földrajzi helyek *(A szelistyei asszonyok*, *Farkas a Verhovinán)* is referenciálisan elbizonytalanodnak, térképen való megnyugtató azonosításuk helyett metaforikus és utópisztikus utazásokra sarkallnak.

Az elbeszélés, a történeti nézőpont, a politikai értékrendek egymásból táplálkozó, ezért tetten érhető viszonylagossága hangsúlyozottan vagy rejtetten minden eddig tárgyalt szöveg tanulsága. Bengi László ezt a viszonylagosságot állítja poétikai elemzése

---

[4] „Mikszáth Beszélő köntösé-ben pedig már az operett zenéje hallik." Péterfy Jenő, *Mikszáth Kálmán: A beszélő köntös* = Uő *Válogatott művei*, kiad. Sőtér István, Bp., 1983, 711., idézi Eisemann György, *A történelem fikcionálása* = Uő, *Mikszáth Kálmán*, Bp., Korona, 1998, 48.

[5] Szegedy-Maszák az ismertetett kötetben is szereplő írása mellett a történelmi regényről bővebben: *A történelmi regény létezési módja* = Szegedy-Maszák Mihály, *Jelen a múltban, múlt a jelenben*, Bp., Kalligram, 2016, 56–81.

Iris_2017_01.indb 101 2017.07.02. 11:15:38

középpontjába, amikor *A jó palócok* novelláit vizsgálja *A birtoklás viszonylagosságának elbeszélései* című tanulmányában. Sokszor a már a novellák címadásában jelen lévő egyszerű nyelvtani birtokviszony vagy birtokolt tárgy rámutat rá arra, milyen magától értetődőnek tűnik a birtoklás fogalma. A cím ismétléseken keresztüli jelentésváltozásai azonban nem pusztán a tárgyi birtoklás fogalmát teszik viszonylagossá, hanem az erre épülő világrend birtoklásának, szellemi meghódíthatóságnak lehetőségeit is. A mikszáthi poétika bölcseleti megfontolásai felől kissé visszakanyarodva a narratológiai elemzés felé, de mindenképpen Bengi utolsó, *A hang birtoklása* alfejezetének gondolatmenetéhez kapcsolódva Gintli Tibor a communis opinio megjelenési módozatait vizsgálja Mikszáth prózájában.

A másik nagy kanonikus művet S. Varga Pál vette újra kézbe. A *Beszterce ostroma* főszereplőjének történelemszemlélete egy kortünet paródiájaként engedi olvastatni magát, és egyben jó példát szolgáltat arra, hogy nem pusztán szövegekben vagy a hanyag beszédben bástyázhatjuk körül magunkat nyelvi panelekkel, halott metaforákkal, hanem a történelmi múlt kiüresedett, élettelen mintáinak „tovább élése" és érvényesítése is tetten érhető a középiskolai kötelező olvasmányban. A Fábri Anna és Bengi László által emlegetett és hiányolt szociológiai aspektus az elemzésben mintha itt kapna hangot.

A mikszáthi életmű egészen különböző részeit vizsgálat tárgyává tevő tanulmányok egymásra utaló beosztása, kérdésfeltevései, átszövődései szerves hálózatot alkotnak. Nem róható fel hibaként így, hogy két közbülső „szekció", a *Narratíva és novella,* valamint az *Anekdota és regény* igen általános címet kapott, és nem alkot a többiektől erősen elkülönülő csoportot (a narratíva és az anekdota kérdésköre ugyanis más fejezetek szövegeiben is hasonló fontossággal bír). Az elkülönülés akkor éri el ugyanis célját, ha a szövegeket közti párbeszédet segíti elő, hangsúlyozza ki, ez pedig így is maradéktalanul sikerült. Nem kivétel ez alól Nyilasy Balázs tanulmánya sem, aki pedig hangsúlyozottan elhatárolódni próbál a kutatók egy megnevezetlen fő vonalától. Míg meglátásaihoz mintegy kidolgozásképpen könnyen csatolhatók akár kötetbeli tanulmányok is, mint ahogy a fent említett Tarjányi Eszteré vagy az elbeszélői hang közösségi szólamokat idéző játéka kapcsán Gintli Tiboré, addig, bár sejteni vélem Mikszáth „posztmodernné olvasásával" szemben létrejövő kétely eredetét, de kritikus megállapításainak célpontjai homályban maradnak az érvek és ellenérvek ismerete, valamint a hivatkozások hiányában. Így bár tanulmánya belesimul a kötetben tükröződő diskurzusba, mellékesen még megvívja csatáját maga által felállított névtelen szalmabábseregével.

Visszatérve a kötet hátlapján található idézethez, amely a *Megfigyelések (Beköszöntő és némi program)* karcolatból való, úgy tűnik, talán nem a szöveg műfaja, hanem állítása volt hangsúlyos: „huszonöt éve ődöngök a politika mellett – mondja Mikszáth – mégse lettem politikussá". Az igazi szerep, amit magára öltött, az a megfigyelőé, a kételyteli és reflexív, a modernség újságíróját megidéző megfigyelőé, és a kötet szerkesztői és

Iris_2017_01.indb 102 2017.07.02. 11:15:38

tanulmányírói bizonyos mértékben elfogadják ezt a „programot". A tanulmányok közötti koherencia részint az igényes szerkesztői munkának köszönhető, részint annak jele, hogy az elmúlt évtized elődeik értelmezési munkásságát nem elfelejtő, de azt továbbgondoló monográfiái, tanulmányai termékeny, feszültség- és kételyteli, élő diskurzusnak adtak táptalajt.

Takács Emma

Iris_2017_01.indb 103 2017.07.02. 11:15:38

Szilágyi Márton: *Hagyománytörések. Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról*[*]

Budapest, Ráció Kiadó, 2016, 299 l.

Szilágyi Márton legújabb kötete jobbára a szerző legutóbbi időszakban megjelent tanulmányai közül válogat. A munka tizenhat írásából a szerzői előszónak tekinthető *Miért az 1840-es évek?* mellett a Kisfaludy Sándor 1809-es inszurrekcióról alkotott véleményét tárgyaló textust elsőként ebben a kötetben publikálta Szilágyi, míg a fennmaradó tizennégy tanulmányból kilenc 2014–2015-ben jelent meg először. A szövegek összeválogatásakor figyelembe vett korszakhatárt már a kötet alcíme is jelzi, a válogatás leglényegesebb szempontjait pedig a bevezető tanulmány sorolja fel. A szerző az 1840-es évek, azaz a polgári átalakulást közvetlenül megelőző időszak irodalmi termését a korabeli politikai kontextus összefüggéseiben kívánja vizsgálni, vagyis a kiválasztott szépirodalmi munkákat az egyidejű politikai művekkel összeolvasva akar kapcsolódási pontokat kimutatni a két eltérő jellegű szövegkorpusz között. Szilágyi e módszerrel óhajtja láthatóvá tenni, hogy az 1840-es évek politikai közbeszéde egy olyan nyelvi közeget hozott létre, amely az ekkor keletkezett irodalmi szövegeket is magában foglalta. Korábbi szakirodalmi előzményekre hivatkozva kifejti,[1] hogy az 1840-es évtizedet irodalomtörténeti szempontból „érdemes külön periódusként kezelni" (8). Álláspontját azzal is igyekszik alátámasztani, hogy rámutat, a „politikai nyelvek kutatásával foglalkozó eszmetörténeti vizsgálatok egyik, még nyilván nagyobb anyagon is ellenőrizendő munkahipotézise […] jelentős különbséget érzékel az 1830-as és az 1840-es évek politikai retorikája és érvkészlete között" (9). Szilágyi megfogalmazása a politikai eszmetörténet kutatóinak óhatatlanul is a cambridge-i eszmetörténeti iskola eredményeit a magyar viszonyokra alkalmazó Takáts József írásait juttatja eszébe,[2] ám a tanulmány írója nem Takáts munkáira, hanem Völgyesi Orsolya egyik művére

[*] A recenzió írása idején a szerző az MTA Prémium Posztdoktori Kutatói Program támogatásában részesült.

[1] Korompay H. János, *A „jellemzetes" irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai–Univeritas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika); Varga János, *Kereszttűzben a Pesti Hírlap: Az ellenzéki és a középutas liberalizmus elválása 1841–42-ben*, Bp., Akadémiai, 1983; Hermann Zoltán, *Kétnyelvű irodalom?* = Uő, *A boldogtalanság iskolája: Esszék, tanulmányok az érzékenység és a romantika korának magyar irodalmáról*, Bp., Ráció, 2015, 77–83.

[2] A cambridge-i eszmetörténészek szellemi tevékenységének áttekintő értékelését és válogatott tanulmányaik magyar fordítását lásd: Horkay-Hörcher Ferenc, *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*, Pécs, Tanulmány, 1997. Takáts munkásságát pedig pl.: Takáts József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Bp., Osiris, 2007 (Osiris Tankönyvek); Takáts József, *Politikai beszédmódok*

Iris_2017_01.indb 104 2017.07.02. 11:15:38

hivatkozik. Völgyesi egyébként kiváló írásában arra mutat rá, hogy a rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitái során 1830 és 1832 között hogyan változott meg a Békés megyei ellenzék retorikája és érvkészlete.[3] A korabeli politikai nyelvhasználat ilyen jellegű változásaira, továbbá a Magyarországon használt politikai fogalomkészlet ez idő tájt történt megújulására már mások is felfigyeltek,[4] igaz, a szóban forgó szerzők egyike sem az 1840-es évek kezdetén húzta meg a politikai nyelvhasználat változásának időhatárát, hanem jóval nagyobb időtávban, az 1830-as években, vagy a reformkor egészében jelölték meg a nyelvhasználat átalakulásának idejét. Ez nem is csoda, hiszen a politikai nyelvhasználat változása rendszerint nem egyik pillanatról a másikra következik be, hanem hosszabb folyamat eredménye. Irodalomtörténeti szempontból jogosnak tűnik tehát Szilágyi arra vonatkozó megállapítása, hogy az 1840-es éveket külön korszakként kezeljük, ám a politikai eszmetörténet felől közelítve a kérdéshez, már kevésbé tekinthető meggyőzőnek a szerző érvelése. Mindez persze a kötet konkrét szövegekre koncentráló tanulmányai értékéből semmit sem von le, és a recenzens rendkívül figyelemre méltónak tartja a szerző azon célkitűzését, hogy a kötetben összegyűjtött tanulmányok többségében a korszak szépirodalmi termését a korabeli politikai kontextus és nyelvhasználat mélyebb összefüggéseiben kívánja láttatni. Ezáltal ugyanis minden eddiginél közelebb kerülhetünk a kortárs olvasók lehetséges értelmezési lehetőségeihez, valamint a művek létrehozóinak szándékai is így ragadhatók meg leginkább. Ez különösen azokra a szövegekre lehet igaz, amelyek politikai kapcsolódási pontjai kevésbé nyilvánvalóak, és amelyeket a korabeli recepció nem sorolt az irányzatos szövegek közé. A szerző ugyanakkor maga is tisztában van azzal, hogy az általa feltárni vélt összefüggések, mivel ezekről nem maradtak fenn egykorú reflexiók, esetlegesek (11), ám elemzései során rendszerint sikerül a plauzibilitás határain belül maradnia.

A kötetben olvasható tanulmányok két nagyobb egységre oszlanak. A munka első része a nemzet költőinek tartott Vörösmarty, Petőfi és Arany lehetséges és ténylegesen betöltött társadalmi szerepköreit, illetve ezek változásait vizsgálja, míg a második már konkrét művek újraértelmezésére tesz kísérletet a fentebb ismertetett megközelítési módon keresztül. A birtoktalan köznemesi családból származó Vörösmarty, a redemptus-honorácior tudatú Petőfi, valamint a paraszti életformájú, de köznemesi-hajdúkiváltsági tudattal bíró család köréből induló Arany számára az irodalmi működés

a magyar 19. század elején = Takáts József, *Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Bp., Kijárat, 2007.

[3] Völgyesi Orsolya, *Politikai-közéleti gondolkodás Békés megyében a reformkor elején: A rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitái 1830–1832*, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2002.

[4] Lásd pl. Veliky János, *Reformkor – a változások kora (Bevezetés)* = Veliky János, *A változások kora: Polgári szerepkörök és változáskoncepciók a reformkor második évtizedében*, Bp., Új Mandátum, 2009, 10; Takáts József, *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején* = Takáts József, *Ismerős…, i. m.*, 2007, 191, 200; Dénes Iván Zoltán, *Szabadság – közösség: Programok és értelmezések*, Bp., Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2008 (Eszmetörténeti Könyvtár, 9), 28.

Iris_2017_01.indb 105 2017.07.02. 11:15:38

egyaránt a megélhetés, a társadalmi megbecsültség és ismertség elérésének lehetséges eszközeként mutatkozott meg. (Mindemellett Arany számára a Szent István-rend – egyébként nem kívánt – elnyerése révén a bárói cím lehetőségének felvillanása a társadalmi ranglétrán való emelkedés reményét is jelentette.) Minderre e három szerző esetében az irodalom intézményrendszerének ez idő tájt történt kialakulása nyújtott lehetőséget, részben irodalmi alkotómunkájuk, részben szerkesztői tevékenységük, részben pedig – Vörösmarty és Arany esetében – akadémiai tagi fizetésük révén. E szerepkörök egyenkénti és egyszerre történő betöltése persze nem lett volna lehetséges, ha az említett szerzők nem költöztek volna az egyre inkább irodalmi központtá (is) váló Pestre. Ugyanakkor az írói működés ekkor már lehetőséget biztosított a kispolgári életnívó elérésére. Petőfi esetében ehhez még akadémiai tagságra vagy polgári hivatalra sem volt szükség, hiszen az 1840-es évek sajtónyilvánossága, az egymással versengő folyóiratok által fizetett honoráriumok lehetővé tették a folyamatos költői működést. Szilágyi Petőfi és Csokonai életútjának összevetésével mutatja be, hogy az írás révén elérhető anyagi függetlenség elérésére korábban már a debreceni költő is törekedett, ám ő közvetlenül az előtt hunyt el, hogy célját megvalósíthatta volna. Csokonaiban ugyanakkor nem merült fel komolyan a fővárosba költözés lehetősége, igaz az akkori fejletlenebb irodalmi intézményrendszer még nem fejtett ki akkora vonzóerőt, mint a későbbiekben. A debreceni költő valószínűleg ezért is bizakodott inkább a vidéki mecenatúra támogatásában. Vörösmarty és Petőfi esetében házasságuk is kedvezett a korabeli megyei és irodalmi elitbe való beépülésnek, ám az írói működés révén történő felemelkedés lehetősége az 1840-es években is csak ideiglenesnek bizonyult. A forradalmat követően hozott új sajtótörvények, majd a szabadságharc leverése ugyanis megszüntette az irodalmi megélhetés addigi lehetőségeit. Petőfi emiatt kényszerült a végül halálát okozó katonáskodásra 1848-ban, míg Vörösmarty a fegyverletétel után gazdálkodni próbált, kevés sikerrel. Haláluk után pedig mindkettejük családja pénzzavarba került.

A Vörösmartyt és Petőfit túlélő Aranynak ugyanakkor sikerült véghezvinnie famíliája felemelését. Ebben azonban nagy szerepet játszott, hogy ő a balsikerű vándorszínészkaland után általában vállalt valamilyen, számára biztos megélhetést biztosító állást. Ezek kezdetben a jellegzetes honorácior pályafutáshoz köthető pozíciók – segédtanító, segédjegyző, belügyminisztériumi fogalmazó, nevelő, tanár – voltak, majd ezt követően a költő egy speciális szakértelmiségi státuszra alapozta családja megélhetését. Arany már a nagykőrösi katedrát is írói szakértelmének köszönhetően kapta meg, ahogyan később Pesten a Kisfaludy Társaság igazgatói, majd a Magyar Tudományos Akadémia titoknoki posztját is. Lapszerkesztővé válását is szaktudása eredményezte. Honorácior helyzetéből tehát az írói siker hatására volt képes kimozdulni és polgári természetű intézmények irányításában részt venni. A lapszerkesztés ugyanakkor nem hozta meg a várt eredményt, az olvasóközönség hiánya egyértelműen mutatta, hogy az Arany által írni kívánt irodalmi szaklapra a korabeli Magyarországon nincs kereslet. Szorgalmának és takarékosságának

Iris_2017_01.indb 106 2017.07.02. 11:15:38

hála, halálakor mégis 85 000 forint maradt utána, jórészt értékpapírokba fektetve. Fiát bankárnak nevelte, amivel „jól demonstrálta a honorácior státuszból továbbvezető társadalmi mobilitás egyik lehetőségét, a következő generációban szakértelmiségivé váló fiú polgári foglalkoztatásával" (62). Mivel azonban Arany László gyermek nélkül halt meg, a család felemelkedésének folyamatát nem figyelhettük tovább.

Az írók által betöltött társadalmi szerepkörök vizsgálata az Eötvös *A karthauzi*járól írott elemzésben is szerepet kap. Míg korábban Szilágyi láthatóvá tette, hogy az alsóbb osztályokból induló költők esetében az irodalmi alkotás a felemelkedés lehetőségét rejtette magában, addig *A karthauzi*ról szóló írásban rámutat, hogy a politikai és irodalmi téren egyaránt működni kívánó arisztokrata Eötvös számára az irodalmi alkotómunka politikai elképzelései lebecsülését hozta el. Az 1839–40-es országgyűlésre már ismert íróként érkező Eötvös „misericordianus fráter politikáját" Széchenyi élesen bírálta. A legnagyobb magyar kritikáját Szilágyi meggyőzően vezeti vissza *A karthauzi* érzelmes voltára, és jogosan állapítja meg, hogy Eötvös írói elismertsége nem illett az arisztokrata politikai részvétel hagyományához (90). Megjegyzendő, hogy Eötvöst – elsősorban *A falu jegyzője* körül zajló vita során – később is többen tartották a politikára alkalmatlannak írói tevékenysége miatt.[5] E vélemény kialakulásában ugyanakkor nagy szerepet játszhatott az is, hogy az egyébként Eötvöshöz személyében és elveiben is közel álló Szemere Bertalan az 1843–44-es országgyűlésen a börtönügyben tartott beszédében nyíltan kétségbe vonta Eötvös képességét arra, hogy az egyes politikai ügyek helyes megítéléséhez szükséges adatokat összegyűjtse.[6]

A kötet második felének tizenkét tanulmánya már kifejezetten a polgári átalakulás folyamatát támogató, azt figyelemmel kísérő irodalmi alkotásokat tárgyalja. Szilágyi *Adalékok Vörösmarty* Szabad föld *című versének politikai kontextusához* című tanulmányában egy korábban ismeretlen kézirat révén mutat rá, hogy a *Szabad föld* és *[Becsületes ember…]* című versek valójában egy egységet alkotnak, és ezzel a művel Vörösmarty a jobbágyok vagyonbiztonságát és az öröklés lehetőségét kimondó törvény meghozatalát kívánhatta támogatni. A címben szereplő „szabad föld" szintagma pedig Kossuth publicisztikájából eredeztethető, és a jobbágyi tartozásoktól megváltott földet jelenti. A kossuthi szintagma ellentéte, „szolgaföld" formában a *Nemzeti dal*ban is megjelenik, amire Szilágyi a Petőfi-vers elemzése során hívja fel a figyelmet. A kötetben tárgyalt számos, kontextuális olvasást kívánó szépirodalmi alkotás közül a *Nemzeti dal* volt a politikai szempontból nézve is legnagyobb hatóerejű. A vers éppen ezért nem is választható le az 1848. március 15-i eseményekről, és megértése sem lehetséges keletkezési és felhasználási körülményeinek ismerete nélkül. Szilágyi hosszan elemzi a vers keletkezéstörténetét, és ezzel párhuzamosan a forradalomhoz vezető márciusi

[5] Gábori Kovács József, *A centralista Pesti Hirlap politikai stratégiái 1844–1847*, Bp., Argumentum, 2016 (Irodalomtörténeti Füzetek, 176), 189–190.

[6] Gábori Kovács József, *Eötvös és Szemere vitája a börtönügyben = Műhelyszeminárium: A hatvanéves Gyapay László köszöntése*, szerk. Fekete Norbert, Porkoláb Tibor, Rostás Édua, Miskolc, Bíbor, 2016, 25–35.

Iris_2017_01.indb 107 2017.07.02. 11:15:38

történéseket, csakúgy, mint a 15-i eseményeket, hogy ezáltal egyszersmind bizonyítsa is az erre az alkalomra írt és aznap többször is elszavalt vers szoros kapcsolódását az eseményekhez, továbbá a textus felhívó, mozgósító erejét.

Szilágyi szintén Kossuth Pesti Hirlapja egyes nyelvi fordulatainak jelenlétét mutatja ki Eötvös József 1841-ben keletkezett *Éljen az egyenlőség* című vígjátékában, majd a darabot Eötvös *Kelet népe és Pesti Hirlap* című röpiratával olvassa össze. A Kossuth és Széchenyi között a Pesti Hirlap körül ez idő tájt kirobbant vitához kapcsolódó munkájában Eötvös cáfolni igyekezett Széchenyi azon állítását, hogy a folyóirat gyűlöletessé teszi a nemességet a nép előtt. Eötvös szerint a társadalmi feszültség természetesnek vehető, annak előidézésével Kossuthot nem lehet vádolni. Szilágyi meggyőzően érvel amellett, hogy a vígjáték a Széchenyi cáfolására a röpiratban megalkotott gondolatmenetet egészíti ki: „A darab a szerelmi viszonyok középpontba állításával egy olyan vonatkozását ragadta meg a társadalmi különbségeknek, amely a leginkább feloldhatónak bizonyul – ezért a vígjáték társadalmi világa sokkal kevésbé mutatkozik végzetesen változhatatlannak, mint a röpirat érvelésében megmutatkozó vízió" (109).

*Az elveszett alkotmány*t tárgyaló tanulmány részben szintén a Pesti Hirlaphoz köti Arany művét. Szilágyi szerint ugyanis a honoratiorok szavazati jogával kapcsolatos részeket a folyóirat 1845-ös Bihar megyéből érkezett tudósításai ihlethették, ahogyan részben a sérelmes tisztújítás leírását is. *Az elveszett alkotmány* cselekménybonyolítása azonban leginkább az 1843 áprilisában a házi adó fizetésének tervét leszavazó megyegyűlés eseményeire emlékeztet, amelyről Arany szintén az említett lapból értesülhetett. A korabeli politikai művek közül Széchenyi *Hitel*e jelenik még meg cím szerint is a műben, hiszen Rák Bende apja ennek olvasása közben kap gutaütést, majd büntetés gyanánt a túlvilágon is ezt a könyvet kell olvasnia. Mindennek tárgyalása mellett Szilágyi több olyan műre is felhívja a figyelmet, amelyek a vígeposz mintáiul szolgálhattak. Így Császár Ferenc *Az adó Zalában. 1843* című szatirikus költeményére, valamint egy, a Magyar Életképekben megjelent, Bankó Jenő álnévvel jelölt és a Szalontáról Pestre vezető útról egy Bihar megyei nemes beszámolóját rögzítő fiktív levélre.

A Kisfaludy Sándor és az 1809-i inszurrekció emlékezete az 1840-es években című írásban a szerző az említett és súlyos vereséggel végződő nemesi felkelés korabeli recepcióját vizsgálja. Az inszurrekcióban a nádor hadsegédeként részt vevő Kisfaludy Sándor hivatalos felkérésre németül megírta a nemesi felkelés történetét. Az akkor kiadatlanul maradt műben Kisfaludy nem a magyar nemesség által elkövetett hibáknak, hanem a hadvezetés ügyetlenségének tulajdonította a vereséget. Vele ellentétben azonban az 1840-es években az utolsó nemesi felkelésről személyes élményekkel már nem rendelkező szerzők iróniával emlegették, és hatalmas kudarcként értékelték. A Szilágyi Márton által idézett textusok közül egyedül Kis János önéletrajza említette a hősöknek kijáró tisztelettel az inszurrekció résztvevőit. Ez idő tájt keletezett műveikben azonban Jókai, Petőfi és Arany is gúnyos hangnemben nyilatkoztak az 1809-es inszurrekcióról, ahogyan 1843-ban a Pesti Hirlapban Kossuth Lajos, valamint az Életképek 1845-ös

Iris_2017_01.indb 108 2017.07.02. 11:15:38

évfolyamában több írás is. Kossuth cikkére Kisfaludy nyílt levélben kívánt válaszolni, ami azonban valószínűleg a cenzúra miatt nem jelenhetett meg. Kisfaludy ezt követően a nemesi felkelés történetének megírására készült, ám nem sokkal terve Kossuthnak történt felvázolását követően elhunyt. Kossuth az 1847-ben megjelent ellenzéki zsebkönyvben, az *Ellenőr*ben közölte a Kisfaludy válaszcikkével kapcsolatos levelezést, ám magát a cikket nem publikálta, mivel azt már korábban visszaküldte Kisfaludynak, és később már nem tudta visszaszerezni. A Kossuth által közölt levelezésnek ugyanakkor nem sikerült megváltoztatnia az utolsó nemesi felkelésről kialakult negatív képet.

Az 1809-es inszurrekció ironikus hangvételű említésére a *Jókai, a pályakezdő novellista* címet viselő tanulmányban is sor kerül, miközben a szerző arra is rámutat, hogy a regényíró korai novelláiban esetenként még akkor is történik említés a hazai viszonyokra és történelmi eseményekre, ha a cselekmény egzotikus környezetben játszódik.

Eötvös *A karthauzi*jának már említett elemzésében Szilágyi meggyőzően érvel amellett, hogy Eötvöst a regény írásakor „az a felgyorsult és bizonytalanná váló történelem izgatta, amelyhez tudatilag szinte lehetetlen alkalmazkodni, s amely éppen ezért többnyire csak tragikusan derékba tört életeket hoz létre" (93), illetve hogy egy hazai környezetben, az idő tájt játszódó cselekmény ennek a jelenségnek a bemutatására nem nyújtott volna lehetőséget. Eötvös emiatt választhatta regénye színteréül az 1830-as évek Franciaországát, és ezért jelenik meg a műben a szereplők életéhez kötötten Franciaország azt megelőző ötven évének története is. *A karthauziban* a szerző az egyéni és társadalmi lét kettősségét szinte modellszerűen gondolja végig, hogy azután a *Magyarország 1514-ben* című műben hasonlóan kiábrándító képet rajzolva visszatérjen ehhez a témához. Utóbbi Eötvös-regény jelen tanulmánykötet *A Dózsa-kép az 1840-es évek magyar irodalmában* című írásában is elemzés tárgyát képezi. Szilágyi itt Kulin Ferenc reformkori Dózsa-képről alkotott véleményét igyekszik felülírni. Kulin szerint Dózsa megítélésének volt egy nagy, hosszú időre visszanyúló, „konzervatív" vonulata a korban, amely Dózsa parasztháborújában riasztó példát látott. Az 1840-es években ugyanakkor megkezdődik ennek a szemléletmódnak az átalakulása a forradalmiság méltánylása irányába. Szilágyi Márton azonban meggyőzően érvel amellett, hogy a Kulin által konzervatívnak érzett Dózsa-kép volt a korban a „normalitás", hiszen a kortársak többsége ezt a nézetet vallotta. Az 1840-es években pedig ennek a Dózsa-képnek nem a módosulása következik be, hanem egyrészt a totális tagadása Petőfi Sándor költészetében, másrészt pedig a logikai meghaladása Eötvös *Magyarország 1514-ben* című regényében. Eötvös ugyanis nem vadállatként, hanem pszichológiailag motivált személyiségként ábrázolja Dózsát. Az már a kötetkompozíciót érintő kérdés, hogy mivel Eötvös *Magyarország 1514-ben* című regénye a *Hagyománytörések* két textusában is hangsúlyos szerepet kap, talán érdemes lett volna e mű Szilágyi Márton korábbi tanulmánykötetében megjelent kiváló értelmezését ebbe a gyűjteménybe is felvenni.[7]

[7] Szilágyi Márton, *Megváltás és katasztrófa (Eötvös József:* Magyarország 1514-ben) = Uő, *Határpontok*, Bp., Ráció, 2007, 211–230.

Iris_2017_01.indb 109 2017.07.02. 11:15:38

A kötet utolsó tanulmánya az 1848-ban megújuló Rákóczi-kultusz okait vizsgálja, valamint az ekkor keletkezett munkák – Petőfi és Arany több verset, Szigligeti Ede drámát, Jósika Miklós regényt írt ez idő tájt Rákócziról stb. – áramában kívánja elhelyezni Arany János *A rodostói temető* című költeményét, illetve meghatározni a vers keletkezési idejét. *A rodostói temető* Szilágyi szerint 1848. május 18. táján íródott, míg a Rákóczi-kultusz kialakulásának több lehetséges okát is említi. A fejedelem a kortársak számára a nemzeti király képzetét idézhette fel, míg száműzetése áldozati szerepben tüntethette fel őt. Mindehhez hozzájárulhatott még a jogairól le nem mondás gesztusa, illetve a fegyveres harc vezetésének pátosza is. A Rákóczi szabadságharc előkép-szerepe pedig az 1848 őszén induló fegyveres konfliktust is történeti felhatalmazottsággal ruházhatta fel.

A kötetrendező elv, azaz a politikai kontextus és nyelvhasználat vizsgálata azonban nem érvényesül az összegyűjtött tanulmányok mindegyikében. Az Arany *Toldi*jának metaforakészletét tárgyaló tanulmány – *„Köszönöm az Isten gazdag kegyelmének"* (Arany János: *Toldi*) – által tárgyalt képek nem köthetőek a korszak politikai nyelvezetéhez, így ez az írás nem támasztja alá a fentebb kifejtett szerzői prekoncepciót. A Petőfi Sándor *A hóhér kötelé*t újraértelmező és a regény remekmű volta mellett meggyőzően érvelő (144–145) textus kötetbe kerülése is csak közvetve magyarázható. Szilágyi szerint ugyanis a regény gyöngeségét a helyi és történelmi kapcsolódás hiánya okozza, illetve az a tény, hogy a szereplők társadalmi státusza nem meghatározó jelentőségű az epikai alkotásban (151–153). Ennek a tanulmánynak a felvételét a gyűjteménybe tehát nem a politikai kapcsolódási pontok megléte, hanem éppen azok hiánya okozhatta. Ezt a hiányosságot ugyanis a kötetben elemzett többi szépirodalmi textus politikai meghatározottságával szembeállítva válik láthatóvá, hogy a politikai kapcsolódási pontok figyelmen kívül hagyása mennyire szokatlan volt a kor szerzői részéről, illetve hogy egy regény remekművé válása általában véve sem lehetséges e kontextus elhagyása mellett.

A Kemény Zsigmond *Gyulai Pál*ját elemző írásban a politikai szövegösszefüggések vizsgálata lehetséges lenne, ám ennek ellenére elmarad. Szilágyi joggal állapítja meg, hogy a regény „igazi tétje […] nem a hatalom birtoklásának tudata és feladata, hanem csupán annak illúziója" (119). A regényben ugyanis a címszereplő vélekedésével ellentétben nem ő határozza meg Erdély belső viszonyait, hiszen Erdély sorsát kívülről irányítják; egyrészt a magyar király, másrészt a török szultán, akik mindketten saját befolyási övezetüknek tekintik a fejedelemséget. A török párt, a muderrisek *Negyedik rész* elején részletesen leírt titkos gyűlése éppen ezért Szilágyi szerint nem hibája a regénykompozíciónak, hanem szerves része, hiszen ez által „tárulhat fel az a csapdahelyzet, amelyben úgy vergődik Erdély, hogy nincs is tudatában az autonómiáját végzetesen megakadályozó erőknek, s éppen ezáltal mutatkozhat meg a véletlennek tűnő események láncolatában benne rejlő, kiiktathatatlan végzetszerűség is" (119). Ezen a ponton érdemes kitérni a politikai kontextus vizsgálatára és a regény feltételezett

Iris_2017_01.indb 110 2017.07.02. 11:15:38

üzenetét összeolvasni Kemény korabeli politikai írásaival és levelezésével, különösen az író Erdély jogállásával kapcsolatos ekkori álláspontjával. A Magyarország és Erdély közötti unió a Kemény által legfontosabbaknak tartott kérdések egyike volt, amelynek eldöntésével szűkebb hazájának érdekeit kívánta szolgálni. 1842–1844 között az Erdélyi Hiradóban publikált több cikkében is érintette a témát,[8] majd 1845 tavaszán röpiratot is kívánt írni az unióról.[9] Az 1846. augusztus 18–19-i pesti ellenzéki konferencián Kemény állítása szerint Pulszky Ferenc is egy ilyen témájú röpirat megírására kérte fel őt,[10] míg 1847 tavaszán Kemény Zsibón Wesselényi Miklóssal közösen óhajtotta a már régen tervezett munkát elkészíteni.[11] Kemény Wesselényihez írott egyik levelében a magyarországi lapokkal tervezett kapcsolatfelvétele okául is az uniót nevezte meg, amikor kifejtette, hogy az erdélyieknek érdekében áll, hogy legyen lapjuk, amelyben, mint többes szám első személyben írta: „meggyőződéseinket és czáfolatainkat elmondhassuk, – mellyben az unionak, ezen egyetlen váltságnak apostolai lehessünk".[12] Kemény Jósika Miklóshoz írt egyik levelében is az unió elősegítésének szükségességével indokolja az egy magyar lapban Erdélynek szentelendő rovat indítását. Kemény szerint, mint írta: „Magyar ország nem ösmeri hazánkat. Az unionak egyik leghatalmasabb emeltyüje fog lenni, ha találkozik hirlap, melly mind két honnak organjává <leend> váland a' haladási eszmék <re> körül és olvasóit Erdély sok részben sajátságos viszonyaiba is beavatja."[13] (Kemény korábbi publicistai tevékenysége során bizonyosodott meg arról, hogy a magyarországiak nincsenek tisztában Erdély politikai, gazdasági stb. körülményeivel, és emiatt tartotta fontosnak tájékoztatásukat.) A rovat megindításáról Keménnyel tárgyalásokat folytató Pesti Hirlap szerkesztője, Csengery Antal a lap *Törvényhatósági dolgok* rovatának első erdélyi tudósítását felvezető cikkében szintén Erdély érdekeivel indokolta a tudósítások felvételét: „testvéreink' bajaira, tul a' királyhágón, legjobb, mondhatnók egyedüli, gyógyszernek az uniot ismerjük. 'S nem alaptalanul. A' kis Erdélynek erőre van szüksége, 's erőt egyesülés ad."[14] Csengery

---

[8] Kemény Zsigmond, *Irányok*, EH, 1842. febr. 11., 12. sz., 69–70; EH, 1842. febr. 15., 13. sz., 75–76; Uő, *Utóhangok kórjeleink felől*, EH, 1842. febr. 18., 14. sz., 81–82; Uő, *Helyhatóságainkban szőnyegre kerülendő kisebb és nagyobb tárgyak felől I–III*, EH, 1842. márc. 25., 24. sz., 143–144; EH, 1842. márc. 29., 25. sz., 149–150; EH, 1842. ápr. 1., 26. sz., 150; a. n. [Uő], *Fejtegetéseink új sora*, EH, 1843. febr. 3., 10. sz., 55.; K. [Uő], *Szózat a' Pesti Hirlapnak „Partium 's Erdély czimű vezérczikkére*, EH, 1844. júl. 9., 55. sz., 323–324; EH, 1844. júl. 16., 57. sz., 335–336; EH, 1844. júl. 19., 58. sz., 341–342; EH, 1844. júl. 26., 60. sz., 353–354.

[9] [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Wesselényi Miklósnak, 1844. okt. 25. = Kemény Zsigmond *Levelezése*, kiad. Pintér Borbála, Bp., Balassi Kiadó – ELTE, 2007, 34.

[10] Kemény Zsigmond *Naplója*, kiad., bev. Benkő Samu, Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1966, 189.

[11] Papp Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond*, Bp., MTA, 1922, I, 337.

[12] [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Wesselényi Miklósnak, 1846. márc. 15. = Kemény *Levelezése...*, *i. m.*, 69–73.

[13] [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Jósika Miklósnak, 1845. márc. 15. = Kemény *Levelezése...*, *i. m.*, 43–45.

[14] [Csengery Antal], [*Erdélynek rovatot nyitni*], PH, 1845. nov. 6., 568. sz., 302.

Iris_2017_01.indb 111 2017.07.02. 11:15:38

ekkori megállapításához hasonlóan korábban maga Kemény is kifejtette, hogy Erdély félszeg önállósága „természetelleni", és ezáltal szűkebb pátriája „létegében erőtlen és alkotórészeiben beteg állománnyá vált", valamint hogy „éppen korunk és a haladási kérdések fogják még cáfolhatlanabbul kitüntetni, mint minden sérelmeink és közjogi vitáink, miképp mi únió nélkül díszetlen pangásnál és sivár jövendőnél többet alig remélhetnénk".[15] Úgy tűnik tehát, hogy Kemény a *Gyulai Pál*ban részben ugyanannak a problémakörnek a más eszközökkel történő bemutatására törekedett, mint az unióról írott politikai írásaiban. Erdély önmagában nem képes politikai önállóságának biztosítására, erre a nagyhatalmak között a 19. században is csak a Magyarországgal való egyesülés nyújthatott számára lehetőséget.

Szilágyi Márton tanulmánykötete tehát teljesíti a szerzői előszóban kijelölt célkitűzést, vagyis a tárgyalt szépirodalmi művek többségén igazolni tudja kötődésüket a korszak politikai életéhez, illetve az akkor divatos politikai elméletekhez és kifejezésekhez. Részben ezzel, részben pedig a belletrisztikai munkák poétikájának, metaforáinak stb. vizsgálatával új értelmezési lehetőségeket és új megközelítési módokat kínál a korszakkal foglalkozó kutatók számára. Ugyancsak magas színvonalú írások azok a gyűjteménybe felvett textusok is, amelyekben a szerző elsősorban nem a vizsgált szépirodalmi mű politikai kontextusára kíváncsi, vagy ennek meglétét nem tudta kimutatni. Ezen írásokkal kapcsolatban hiányérzete az olvasónak csupán a szerzői célkitűzés ismeretében lehet, egyébként a kötet összes tanulmánya megérdemelten kapott helyet ebben a reprezentatívnak tekinthető gyűjteményben.

Gábori Kovács József

[15] Kemény Zsigmond, *Szózat a Pesti Hírlapnak Partium és Erdély című vezércikkére* = Uő, *Korkívánatok: Publicisztikai írások 1837–1846*, szerk. Rigó László, Bp., Szépirodalmi, 1983 (Kemény Zsigmond Művei), 307–308.

Iris_2017_01.indb 112 2017.07.02. 11:15:38

Lengyel András: *Ellenkultúra, peremhelyzetben. Marginalitástörténeti vázlatok*

Szeged, Tiszatáj Alapítvány, 2016 (Tiszatáj Könyvek), 368 l.

Harold Bloom híres könyve, a *Western Canon* szerint az irodalmi kánon a helyeselt szerzők jegyzéke, de ez a jegyzék örökös változásban van, folytatódik, és mégis folytonosan átalakul. 1998-ban, négy évvel Bloom könyvének első megjelenése után Szegedy-Maszák Mihály az *Irodalmi kánonok* című tanulmánykötetében (1998) azt írta, hogy „a művészet lényegéhez tartozik az értékelések múlandósága", de a művek megközelítése és megértése mégis kánonok hálózatában történik. Azóta sokan és sokat írtak nálunk is az irodalmi kánonok mibenlétéről és alakulástörténetéről, és ezeknek az irodalomtörténeti munkáknak sorába tartoznak azok a tanulmányok is, amelyeket Lengyel András egybefont ebben a kötetében. De ő más szögből tekint erre a fogalomra, és nem annyira a kánonképzés időbeli egymásra következéseit, mint inkább az egyidejű értékelések hangsúlykülönbségeiből kialakuló térkép rajzolatát figyeli. Hogy H. Bloom szavánál maradjunk, mindig vannak helyeselt szerzők, mindig vannak, akik az értékelések középpontjába kerülnek, és vannak, akik messzebb, távolabb helyezkednek el, akikre kevesebb figyelem irányul, és vannak olyanok is, akikre éppen semmi figyelem nem irányul, mégis vannak, léteznek, léteztek. Lengyel András három fogalmat különít el, a mainstream, a peremhelyzet és az ellenkultúra fogalmát. A mainstream körülbelül azonos azzal, amit Bloom vagy Szegedy-Maszák kánonnak nevezett, azzal a különbséggel, hogy a perem viszont nem érték-, hanem csak helyzetjelölő fogalom. Érdekes, amit a szerző már a bevezető írásában fölvet, hogy például a Nyugat a maga korában peremhelyzetről indult, és a marginalitásból lett belőle mainstream. Ellenkultúráról pedig akkor beszélünk, amikor a peremre szorult/szorított irodalom fellázad a mainstream ellen. A könyv alcímében szereplő két szót vessző választja el egymástól, de valójában – legalábbis én így értelmezem – az ellenkultúra mindig peremhelyzetben van. Nincs mainstream ellenkultúra. Amint trend lesz belőle, megszűnik ellenkultúra lenni. A Nyugat a hivatalos fősodorral szemben ellenkultúrát hozott létre, de története során lassan, egy ponton túl – és ennek vitatható a periodizációja – az értelmiségi, literátus elit értékelése szerint a magyar irodalom fő áramát alkotta. Aztán a szocialista kultúrpolitika szemszögéből egy időre, szinte egészen a 60-as évek derekáig újfent a marginalitás helyzetébe került.

Iris_2017_01.indb 113 2017.07.02. 11:15:38

*

De elméleti általánosságok helyett nézzük a kötet tanulmányait. Az első tanulmány arról a Barna Sándorról szól, akinek a nevét eddig legfeljebb azok hallották, akik alaposan ismerik a húszas évek eleji Bécsi Magyar Újság történetét, ő volt – mint Markovits Gyöngyi írta róla – a hivatalvezetője. Előbb itthon a Népszava könyvkereskedésénél dolgozott, aztán Az Est kiadóhivatalába került, a kommün idején egy kisebb sajtóbizottság tagja lett, emiatt emigrált. Aki szereti a filológiai nyomozómunka útját követni, annak egy érdekfeszítő novellával ér föl, ahogy Lengyel András felderítette ennek a – nem elfeledett, hanem – soha nem ismert életpályának az állomásait. A nácizmus előretörése Barna Sándort már Argentínában érte, ahol Dél-Amerika legjelentősebb antifasiszta kiadóját hozta létre. Itthon, Magyarországon és Európa-szerte betiltott könyveket adott ki, ő jelentette meg például Lajos Iván náciellenes könyvét, amely aztán spanyol fordításban bejárta a kontinenst. Rövidre fogva: amit a könyv részletesen elmesél: a háború után, 1948-ban Barna Sándor hazajött, itthon aztán hamarosan letartóztatták, és 1952-ben a börtönben halt meg. Lajos Iván akkor már négy éve a sírban feküdt, ő egy szovjet büntetőtáborban végezte, valahol Kazahsztánban. Az antifasiszták és náciellenesek általában nem nagyon jártak jól hitükkel és meggyőződésükkel, a jobboldal ezen a tájon mindig biztonságosabb hely volt.

Az ellenkultúra nem azonos azokkal a kulturális anyagokkal, művekkel, előadásokkal, amelyek a fennálló és támogatott kurzuskultúra ellenében jönnek létre, mintegy mégis létrejönnek, az ellenkultúra több ennél, az ellenkultúra nem a kurzuskultúra ellenében, hanem elhatározott szándékkal és tudatosan ellene születik meg. Ilyen volt az 1919 után Bécsbe emigrált társadalomtudományi, politológiai, filozófiai irodalom, és ilyen volt a Kassák Lajos körül tömörülő avantgárd, amely az 1920-a évek első felében Budapestről Bécsbe tette át „székhelyét". Az ő egyik fontos megjelenési fórumuk volt az a Julius Fischer Verlag, amelyről a könyv második tanulmánya szól. A céget Fischer Gyula, akkor már magyarosított nevén Gömöri Gyula alapította. Lengyel András ebben a tanulmányában sem az előtte járók kutatási eredményeit foglalja össze, hanem szinte nulláról indulva maga „szöszmötöl" az alapvető filológiai adatokkal. Kibont egy marginalitástörténetet, és ezek után, azt hiszem, nem lehet megírni a 20-as évek elejének irodalomtörténetét ennek a „marginalitásnak" az ismerete nélkül.

*

De van-e különbség marginalitás és marginalitás között? A marginalitásnak vannak-e fokozatai? Mert Vágó Márta semmiképpen nem olyan mértékben marginális, mint Barna Sándor és Gömöri Gyula. Vágó Márta nevét mindenki hallotta, aki valamelyest is ismeri József Attila költészetét. Alakja feltűnt már József Jolán könyvében, írt róla Németh Andor és szinte mindenki, aki foglalkozott József Attila életével és környezetével. Vágó Márta maga már 1942-ben megírta emlékiratát, amely ugyan évtizedekkel később jelent csak meg könyv alakban, de kéziratát jó egynéhányan olvasták, és viták

Iris_2017_01.indb 114 2017.07.02. 11:15:38

közé kerültek megállapításai. E vitákhoz kapcsolódva írt Gyertyán Ervin 1977-ben tanulmányt az akkor már megjelent könyvet használva. Vágó Márta emlékirata adatokat, érveket szolgáltatott ahhoz az akkor még – József Attila hivatalos megítélését illető – „égető" kérdéshez, hogy mi volt az arány József Attila tudatában egyfelől a pszichoanalízis és a freudizmus, másfelől a marxizmus között. Gyertyán Ervin (az akkor már rég elhunyt) Révai József álláspontjával szállt vitába, aki rombolónak nevezte a freudizmus hatását a költőre, és ezt a szélsőségesen elutasító álláspontot igyekezett ellensúlyozni Vágó Márta véleményével, aki ellenkezőleg, kiemelkedő szerepet tulajdonított József Attila költészetében a freudista motivációnak. Szabolcsi Miklós négykötetes, hatalmas vállalkozásában (*József Attila pályakezdése, József Attila élete és pályája*, 1963–1998), alighanem a modern magyar irodalomtörténet legnagyobb vállalkozásában aztán fokozatosan perifériára szorult a marxista ideológiai megítélés szempontja, és a negyedik kötetben (*Kész a leltár: József Attila élete és pályája,* 1930–1937) a hosszú ideig komoly és komor arcú vitákat egy lábjegyzet foglalta össze. Vágó Márta neve már az első kötetben is többször szerepelt, de a harmadik kötetben („*Kemény a menny*": *József Attila élete és pályája, 1927–1930*, 1992) egy több alfejezetből álló nagy, több mint kilencven oldalas fejezet címét kapta: *A Vágó Márta-szerelem*. Mit lehet még ez után a részletes és minden egyes idetartozó verset végigelemző vagy legalábbis egy-két mondattal megemlítő feldolgozás után írni? De lehet, tanú rá többek között Valachi Anna *(„A nő számomra rejtély": József Attila asszonyai*, 2013), és tanú rá a jelen tanulmánykötet is.

Vágó Márta ebben a tanulmányban nem József Attila ürügyén jelenik meg, nem a nagy költő életrajzalkatrészeként szerepel, és nem is versmagyarázatok adaléka. Egy filológiai igényű, irodalomtörténeti értékű, pontos vonalakra törekvő portrérajz. Benne van, ami József Attila előtt, és benne van, ami József Attila után történt vele. Szó van az iskoláiról, a kamaszlány katolikus periódusáról, a félszeg-szeleburdi lány komoly, higgadt papájának szerepvállalásairól, a családi hátérről, a József Attila-szerelemről, aztán a nyolc évről, amikor nem voltak kapcsolatban egymással. És persze 1936–37-ről. Közben Márta 1932-ben Berlinben férjhez ment egy orosz-zsidó emigránshoz, Dr. Mark Mitnitzkyhez, és 1936-ban elváltak ugyan, de haláláig használta férje nevét: Mitnitzkyné Vágó Márta, így írta alá hivatalos leveleit. A tanulmány nagyon érdekes adalékokkal egészíti ki eddigi ismereteinket, például nem sokan tudhatták eddig, hogy Vágó Márta csak 1941-ben kérte magyar visszahonosítását, addig, nyilván a férje révén, ún. Nansen-útlevéllel élt. A híres sarkkutató, aki 1905-től kezdve inkább már a politikai közélet jéghegyeit mászta, 1922-ben létrehozott egy intézményt, amely útlevéllel látott el közel félmillió embert, többségükben olyanokat, akik a bolsevik forradalom elől menekültek Európába. Az okmányt ötvenkét ország fogadta el, Nansen pedig Nobel-békedíjat kapott. (De ezt már én írom hozzá Lengyel András tanulmányához.)

Vágó Márta könyvéből tudjuk, Thomas Mann milyen kételkedő megjegyzést tett arra, hogy várható-e eredmény a pszichoanalitikus kezeléstől, amikor megtudta, hogy

Iris_2017_01.indb 115 2017.07.02. 11:15:38

József Attila analízisbe jár. Ő nem hitt benne. Vágó Márta hitt, maga is járt kezelésre, később pedig egyre közelebb került a budapesti pszichoanalitikus iskola köreihez, és be is kapcsolódott tevékenységükbe. (Ennek az iskolának a történetét Harmat Pál már 1988-ban részletesen megírta.) Életének ehhez a szakaszához tartozik egy 1940-ben német nyelven írt szaktanulmány, amely az indiai társadalom és a brahmanizmus összefüggéseiről szólt mélylélektani szempontból. Lengyel András tanulmányának egyik legérdekesebb része az a néhány oldal, amelyen ezt a tanulmányt elemzi, és belehelyezi abba az alapvető felfogásába, amely következetesen végighúzódik az egész munkán. Tudniillik, hogy Vágó Márta könyve „a narratív identitásépítés dokumentuma […] s azért emlékezett, hogy megértse mindazt, ami vele történt, azaz, hogy megértse önmagát" (107, 109). Engem meggyőzött Lengyel András ennek a koncepciónak az igazáról és helyességéről, de el tudok képzelni másféle értelmezést is. Arra gondolok – persze kellő pszichológiai szaktudás nélkül –, hogy az „ismerd meg önmagad" és a „fejezd ki önmagad" két óhaja nem szinonimái egymásnak, eltér egymástól a lélektanuk. A decemberi vonatsínek után nyomasztó lehetett Vágó Mártának, ami benne kavargott. Együttlétük második felvonásában, 1936–37-ben már nem szerelem kapcsolta József Attilához, hanem másféle érzés tartotta szinte fogságban, az a felelősség, hogy valaki élet-kétségbeesésében reménytelenül belé kapaszkodik. Ez a felelősség összeszedett a lelkéből mindent, a testvért, az anyát, a szeretőt, a barátot, a betegtársat, az analizáltat és az analizátort: sikertelenül. Ezt nem, hogy úgy mondjam, önmegérteni akarta Vágó Márta, hanem előbb messze-messze eltolni, messze eltávolítani, túl a látóhatáron: ezért rohant el képzeletében Indiáig, és utazott vissza évezredeket. Ebből született a tudós értekezés. De ez nem segített, ettől nem könnyebbült meg, és akkor 1942-ben elhatározta, hogy mégis végigjárja az emlékezés útját, és kiírja magából az édeset és keserűt, és mintegy átadja a terhet az utókornak.

*

Ahogy olvasom Lengyel András könyvét (megvallom, jobban leköt, mint a megelőző hetekben olvasott regények), a lapok felső és alsó szélén sűrűn írom ceruzás jegyzeteimet, és még a két margóra is jut belőlük. Mert két margó van egy könyvlapon, a nyomtatott szövegtől jobbra és balra. Mármost, ha Lengyel András fogalompárját érzékeltetni kellene, azt lehetne mondani, hogy ha a lapon a nyomtatott szöveg jelenti a mainstream irodalmat, akkor tőle jobbra és balra van a marginalitás. És akikről ebben a könyvben tanulmányokat olvashatunk, azok valamiképp mindig a bal oldali marginalitáshoz tartoztak. Az élet és a társadalom, a gondolkodás és munka ideológiai és erkölcsi bal oldalán álltak. Oda tartozott Lakatos Péter Pál, dunántúli juhászok ivadéka, aki a húszas évek végén néha még antiszemita heccverseket írt, tagja lett az illegális kommunista pártnak, letartóztatták, megjárta a gyűjtőfogházat, oda tartozott Danziger Ferenc, Füredi József, akik a József Attila-kutatások távoli mellékszereplői, és odatartozott Szirtes Andor, aki az 1930-as évek elejétől addig, amíg 1942-ben be nem hívták munkaszolgálatba, egy sor meglepő és egészen nagyszerű

Iris_2017_01.indb 116 2017.07.02. 11:15:38

társadalomtudományi-kritikai értekezést írt az akkor létező baloldali folyóiratokba. Aztán 1943-ban 37 kilóra fogyva elpusztult valahol Voronyezs környékén.

A Szirtes Györgyről szóló portréfejezet és a portréját megelőző tanulmány még a kötet többi írása közül is kiemelkedik. Lengyel András a szegedi irodalomtörténeti iskola képviselője, annak az iskolának, amely a szegedi egyetem, a könyvtár, a Tiszatáj folyóirat körül alakult ki az elmúlt évtizedekben, Péter László, Ilia Mihály a doajenje, és olyanok dolgoznak körében, mint Szajbély Mihály, Odorics Ferenc, Szilasi László, hogy csak néhány nevet említsek. Lengyel András többkötetnyi tanulmányt írt Kosztolányiról és József Attiláról, de velük kapcsolatban is legtöbbször addig háttérben maradt, látszólag marginális kérdésekből indult ki. Már 1990-ben megjelent *Útkeresések* című tanulmánykötetének előszavában megvallotta, hogy szeret olyan irodalomtörténeti jelenségekkel foglalkozni, amelyek a maguk idejében a fő áramlatok peremén helyezkedtek, és marginális helyzetben bontakoztak ki. Ilyen volt az a kis értelmiségi kör, amelyhez Szirtes Andor is tartozott Justus Pállal, Tábor Bélával, Szabó Lajossal és még néhányukkal. De sokan nem voltak, legtöbbször elfértek egy jobb polgári lakás középső szobájában.

A kis kört „oppó"-nak nevezték, mert minden lehetséges oldalról oppozíciót jelentettek be. Élesen és eltökélten antifasiszták voltak, de kívül álltak a mainstream szociáldemokrácián is, elutasították az uralmon lévő Horthy-rendszert, de visszaborzadtak a bolsevizmustól és a sztálinista terrortól. Akik megérték közülük a háború végét, nem jártak jól az új időkkel, Justus Pál évekre börtönbe került, a többieket félreállították. Szabó Lajos és Tábor Béla fordítóként éltek tovább, a kezdeti marxizmus-féleségtől diametriálisan eltérő munkáik megjelentetésére gondolni sem lehetett. Lengyel András tanulmánya a 30-as évekről szól, amikor politikai kriticizmusuk még Kautsky és Trockij irányába mutatott, szociológiai és filozófiai tájékozódásuk viszont elérte a kibontakozó frankfurti iskolát. Tudtak Adornóról, Horkheimerről, és ezt azért kell kiemelten hangsúlyozni, mert ez olyan tájékozódási irány volt, amely nemcsak hogy nem nyert nagyobb teret a hazai gondolkodástörténetben, hanem lényegében véve kimaradt belőle: az oppósok kísérlete félbemaradt és elenyészett. Jött a háború, aztán pedig az államvallássá lebutított marxizmus idején nemcsak lehetetlenné vált minden hasonló társadalomtudományi-elméleti kísérletezés, hanem még a büntető felelősségre vonás veszélyével is járt.

Az uralomra jutó leegyszerűsített és tulajdonképpen félremagyarázott, sőt meghamisított marxizmusnak a „hegemóniáját" később könnyebb volt és veszélytelenebb az értéksemleges analitikus és neopozitivista irányok felől megkerülni, kikerülni, mint beépíteni a társadalomtudományi gondolkodásba a frankfurtiak kriticizmusának szellemét és más akkor korszerű társadalomfilozófiai elgondolásokat. A legszűkebb szakmai körök kivételével nemcsak Adorno és Horkheimer maradt le a humán értelmiség műveltségtérképéről, hanem Walter Benjamin és Jürgen Habermas ugyanúgy kimaradt, mint Karl Korsch, Herbert Marcuse, Erich Fromm vagy Mannheim Károly,

Iris_2017_01.indb 117 2017.07.02. 11:15:38

vagy mint a fenomenológiai irányok olyan nagy képviselője, mint Emanuel Lévinas. A korszerű demokráciaelven dolgozó (akkor még) fiatal ellenzék pedig ugyanolyan visszhangtalan és ugyanolyan hatástalan izolációban élt, mint a harmincas évek „oppósai". A rendszerváltás ebből a szempontból is készületlenül érte az értelmiségi elitet, és azok a filozófiai irányok törtek be az elsöpört marxizmus helyére, az ideológiai vákuum szívóhatására, amelyek a bizonytalanság és tétovaság idején nem kívántak határozott politikai állásfoglalást, és nem kértek számon erkölcsi elveket. A késő heideggeri nyelvfilozófia értelmezéséből kiágazó hermeneutikai elgondolások akadálytalanul és kritikai ellenállás nélkül telepedtek le. Korszerűnek látszottak, holott évtizedes késéssel érkeztek ide, az európai gondolkodás perifériájára, és kényelmesen semlegesnek mutatkoztak a hirtelen plurálissá változott közéletben. A történelmi értelmezés helyére egy olyan értelmezés lépett, amely sui generis kiszűrt minden társadalmi-emberi vonatkozást és ezzel az eltárgyiasodások halmazára odahelyezte az eltárgyiasodott nyelvet.

*

Lengyel András marginalitástörténeti vázlatoknak nevezte el tanulmányait, én inkább baloldaliság-történeti kísérleteknek hívnám őket. De az általa használt „vázlat" szó sem pontos megnevezés, mert sorai és mondatai mögött nagyon gondos, nagyon körültekintő és fáradságos mikrofilológiai munka áll. Szereplőinek nemcsak a nehezen előbányászható életadatait közli, hanem figyelemmel van minden fellelhető apró részletre, hogy a szereplők írásainak szellemiségét meggyőzően bemutathassa. Nem lehetett könnyű és nem mehetett gyorsan, sőt néha talán reménytelennek is látszott a vonatkozó anyagok megkeresése és feltárása, és a feltáró munkát tovább nehezítette, hogy nem igen támaszkodhatott irányadó és megbízható összefoglalásokra sem, amelyekből a társadalomtörténeti összefüggések vonatkozásában kiindulhatott volna. Mint írja: „A modern magyar szellemi élet összefüggő története, minden eddigi próbálkozás ellenére voltaképpen máig megíratlan. Egyik oka ennek nyilvánvalóan a gyakori nézőpontváltás, amely a félig kész visszatekintéseket nem kiteljesíti, hanem félbehagyja – s újra kezdi egy másik nézőpontból. […] S ez a hektikus múltértelmezés a gyakorlatban teljes zavart okoz" (295).

Természetesnek lehet tekinteni, hogy a társadalom történeti tudatának ebben a zavart, összekuszált állapotában margóra kerültek és perifériális helyzetbe jutottak a baloldali gondolkodástörténeti hagyományok. Nem is lehetett mást várni, amikor a hirtelen támadt nagy átalakulás első lépései közé tartozott Horthy Miklós újratemetése és a koronás címer törvényesítése, aztán a Károlyi-szobor elmozdítása a Parlament elől. Az ilyen és ezekhez hasonló szimbolikus (és persze tényleges) aktusok jól mutatják a változások irányát. Amikor vannak olyan történészek, akik annak érzik szükségét, hogy Gömbös Gyuláról, Bárdossy Lászlóról vagy éppen Szálasi Ferencről alkossanak, úgymond, „objektív" és „tárgyilagos" pályarajzot, akkor azok, akik még változatlanul értéknek tekintik a Jászi Oszkártól Bibó Istvánig terjedő történeti-politikai irodalmat, az utópiák sorában pedig nem tartják ördögtől valónak a szocializmus gondolatát, és

Iris_2017_01.indb 118 2017.07.02. 11:15:38

nem tekintik a marxizmust sem szitokszónak, azok nyitott érdeklődés örömével olvashatják Lengyel András könyvét. És alighanem egyetértenek a következő mondataival: „Az 1989-es váltás legnagyobb vesztese az ideológiai térben nyilvánvalóan az úgynevezett »szocializmus« gondolata (s mindaz, ami ehhez a fogalomkörhöz tartozik vagy oda besorolható). Érveket, amelyek ezt a diszkreditáló gyakorlatot alátámasztják, természetesen lehet találni – minden, ami történetileg létrejön, alapvetően antinómikus természetű. Maga az eszmerendszer azonban, amelyet e (ma szitokszóként kezelt) névvel lehet összefoglalni alapvető jelentőségű (s nem mellesleg kiirthatatlan) emberi vágyak foglalata" (295–296).

A kötet záró tanulmánya aztán visszatér az 1930-as évekhez és a mikrofilológiához, és ahhoz a szakirodalomban már unos-untalan megtárgyalt kérdéshez szól hozzá, hogy mi volt a viszonya József Attilának az MKP-val. Kizárták, lehagyták, ő hagyta ott? Lerágott csont. Az olvasó a könyv végére érve szinte bosszankodva kérdi, mit lehet erről még kitalálni? És lehet. Mint a kötet nagy nyitó tanulmányában Vágó Mártáról, Lengyel András itt is tud érdekeset mondani azok számára, akik nem éppen szakkutatói a témának, azokkal pedig, akik szakkutatói, folytatja az, úgy látszik, véget nem érő vitát. Volt idő, amikor a kizárás kemény aktusának feltételezése (megtetézve a freudista beütés bizonyítgatásával) a marxista értékelés szerinti elhelyezést kockáztatta a „fő vonalban" Petőfi és Ady után. Manapság aztán a kommunistaság okoz kényelmetlenséget. Jobb lett volna, ha nem lett volna. De aki tényeket keres, tényekhez ragaszkodik, kémelhárítási jegyzőkönyveket, csendőrségi vallomásokat lapoz, az nem hagyhatja annyiban. Ott tartunk, hogy az MKP-t a Komintern 1936-ban felfüggesztette ugyan, tehát formálisan se kizárni, se lehagyni nem tudták József Attilát, mert nem volt honnan. Bizonyos illegális mozgások mégis léteztek, és József Attila ezekben néhol bizonyos személyes közvetítő szerepet töltött be. Annak a derék csendőrtisztnek pedig, aki nyomozott ezek után a mozgások után, a neve legközelebb a délvidéki „hideg napokon" tűnt fel.

Kenyeres Zoltán

Iris_2017_01.indb 119 2017.07.02. 11:15:38

Kiss Farkas Gábor

Emlékezés Orlovszky Gézára (1960–2017)

„Úgy tetszik, terhünket aval könnyebétjük,
ha arrul szólhatunk, kiben van sok részünk"
Zrínyi Miklós

Ereje teljében, szakmai pályafutása kiteljesülése közben távozott közülünk Orlovszky Géza. Pályáját 1980-ban magyar–történelem szakos hallgatóként az Eötvös Loránd Tudományegyetemen kezdte, ahol Kovács Sándor Iván és Hargittay Emil régi magyar irodalmi szemináriumait hallgatva köteleződött el a barokk kori irodalomtörténet kutatása mellett. A fénykora volt ez Kovács Sándor Iván Zrínyi-szemináriumának, amely számos később nevessé vált kutatót adott a régi magyar irodalomtörténészi szakmának. Ekkor jelent meg a *Zrínyi-dolgozatok* sorozata, ugyan szerény kiállításban, de annál ambiciózusabb programmal, és ekkor kezdte el megtervezni Klaniczay Tibor és Kovács Sándor Iván a *Zrínyi-könyvtár* című sorozatot, amely számos új forrással gazdagította a legjelentősebb 17. századi költőnkről elérhető ismereteinket. Orlovszky Gézát is ez a műhely hozta a tudományos kutatás közelébe, és részt vett a kutatószeminárium egyik első nagy munkájának, a zágrábi Zrínyi-könyvtár katalógusának az összeállításában, amely végül 1991-ben jelent meg (*A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, szerk. Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Orlovszky Géza). Nemcsak a filológiához volt kiváló tanulóiskola ez a kötet, hanem a könyvtár a 17. századi Magyarországon egyedülálló módon a kor szellemi életének a tökéletes lenyomatát is kínálta, és ezzel máshogy nem megszerezhető, egyedülállóan széles forrásismeretet is nyújtott a munkában részt vevő kutatók számára. Géza később is gyakran emlegette a zágrábi kutatás hőskorszakát, amely meghatározó indítást adott számára a régi magyar irodalom ismeretéhez: Jugoszlávia fennállásának utolsó éveiben, gyakori áramszünetek között, rövid kutatási időszakokat kihasználva kellett összeállítaniuk a kötetek és a margináliák jegyzékét. Hasonlóan jó iskola volt első munkahelye is, az Országos Széchényi Könyvtárban működő Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) szerkesztősége, ahol a Borsa Gedeon vezetése alatt készülő RMNy harmadik kötetének előmunkálataihoz csatlakozott, de részt vett a magyarországi egyházi könyvtárak régikönyves állományának felmérésében is.

A zágrábi kutatások keltették fel a figyelmét Zrínyi Syrena-kötetének autográf javításokkal kiegészített kéziratára. Bár a zágrábi kézirat már a Zrínyi-könyvtár felfedezése óta ismert volt, Négyesy László 1913-ban megjelent Zrínyi-kiadása óta nagyon keveset

Iris_2017_01.indb 120 2017.07.02. 11:15:38

foglalkoztak ezzel a nehezen hozzáférhetővé vált szövegforrással. Kandidátusi disszertációja, amelyet 1997-ben védett meg *A zágrábi Syrena-kódex textológiai problémái* címmel, ennek nagy alaposságú vizsgálatát végezte el a Gézára jellemző filológiai pontossággal. Szinte élete végéig elkísérte ez a munka: 2015-ben jelent meg a zágrábi Syrena-kódex és az 1651-ben megjelent nyomtatott kiadás párhuzamos szövegkiadása. A textológia prioritást élvezett munkájában minden szempontból: elengedhetetlennek tartotta a pontos, túlzásoktól mentes és lehetőleg egyértelmű értelmezést (erről tanúskodnak az elmúlt pár évben megjelent népszerűsítő Zrínyi-tanulmányai és a modern Zrínyi-allegorizálással szembeni felszólalásai), de a filológiai munka alapvetésének mindig a szövegkiadói munkát tekintette. Zrínyi mellett erről tanúskodik a *Régi Magyar Költők Tára* XVI. századi sorozatának vaskos 12. kötete, amely nagyrészt történeti históriás énekeket tartalmaz, és a nagyközönségnek általa bemutatott 18. századi katonaköltő, a Zrínyi-követő Toth István eposzának kritikai kiadása a *Régi Magyar Költők Tára* 18. századi sorozatában. Filológiai akríbiáját mi sem mutatja jobban, mint hogy ragaszkodott Toth nevének ékezet nélküli írásmódjához, ahogy azt a szerző maga is következetesen használta.

Orlovszky Géza talán az első olyan filológusnemzedék képviselője volt, aki már összes munkáját a digitális korban alkotta, és evidencia volt számára a számítógép használata a szövegkiadások előkészítésénél. Tevékenyen közreműködött a Horváth Iván által kezdeményezett, az ELTE BTK-n elindult Bölcsészeti Informatika Önálló Program (BIÖP) alapításánál az 1990-es évek végén, de mindig az óvatos haladás híve volt. Aggódva figyelmeztetett az interneten elérhető szövegforrások megbízhatatlan voltára (*A digitális szövegkiadás helyzetéről*, 2004, http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/cikkek/og.htm, 2017. 6. 27.), és a rugalmas útkeresés híve volt „a variáns dicsérete", a „minden szövegváltozatot egyenrangúként közlünk" elve, és a klaszszikus stemmaalapú kritikai kiadások között (*A régi magyar textológia helyzetéről*, Irodalomtörténet 2004, 331–344). Az egész tudományszak önértelmezése számára nyújtott úttörő megfontolásokat *A „régi magyar irodalom" története* című tanulmánya (in: *„Mint sok fát gyümölccsel…"*, 1997, 95–105), amely az első lépéseket tette meg a régóta esedékes számvetéshez, hogy mit és miért is kutatunk, ha „régi" szövegeket gyűjtünk, teszünk közzé, és értelmezünk.

Rövidre szabott élete utolsó két évtizedét az egyetemi oktatás és a közéleti tevékenység határozta meg. Előbb a kreditrendszerű képzés bevezetése tette próbára az adminisztrációhoz affinitást mutató oktatókat, majd pedig a bolognai rendszerű – és most már eltűnőfélben levő – bachelor- és masterképzés kialakításában és akkreditációjában kellett rész venniük. Orlovszky Géza kiválóan helyt állt ezeken a területeken is, és kilenc éven keresztül az ELTE BTK tudományos és kutatásszervezési dékánhelyetteseként az egész kar irányításából is kivette a részét. Nem szerette az átgondolatlan reformokat és a megfontolatlan döntéseket: józan konzervativizmusának még utolsó kari, intézeti felszólalásaiban is tanújelét adta. Oktatói tevékenységének lenyomatát nemcsak

Iris_2017_01.indb 121 2017.07.02. 11:15:39

szakdolgozói, OTDK-n részt vett vagy épp nyertes hallgatói, doktoranduszai adják, hanem két jelentős irodalomtörténeti összefoglalás is, amely közreműködésével született meg. A Szegedy-Maszák Mihály által főszerkesztett *A magyar irodalom története*inek (röviden: *Neospenót*nak) ő volt az 1600–1772 közötti korszakszerkesztője, és a Gintli Tibor főszerkesztésében 2010-ben az Akadémiai Kiadónál megjelent *Magyar irodalom* című, elsősorban egyetemi hallgatók számára készült összefoglalásban is ő írta a magyar barokk irodalomtörténetének legjavát. Az általa összeállított és fenntartott *Ó szelence – a magyar barokk költészete* (szelence.com) a régi magyar irodalomtörténetet tanulmányozó hallgatók alapvető kiindulási pontja – és reméljük ez így is marad.

Szerteágazó érdeklődése mellett haláláig elkísérte a költő Zrínyi szeretete. A 2014-es Zrínyi-emlékévben konferenciát szervezett tiszteletére (a tanulmányok közzétételét sajnos már nem érhette meg), az újabb Zrínyi-szakirodalom vadhajtásait előszeretettel vágta vissza, megpróbálta életre kelteni a Kovács Sándor Iván által alapított Zrínyi-szemináriumot, és készült arra, hogy Zrínyi költészetének textológiailag pontos megjelenését méltó filológiai, nyelvészeti, irodalmi kommentárkötet kövesse. Amedeo di Francescóval, a nápolyi L'Orientale egyetem professzorával tervezték a tág horizontú ismereteket megkívánó kötet létrehozását, és emiatt utazott Nápolyba, Zrínyi szeretett költőmodelljei, Tasso és Marino városába, egy egyhetes kutatóútra. A Tirrén-tenger szirénjei, akiknek a kultúrtörténetét oly nagy szeretettel tanulmányozta, és ikonográfiájukhoz oly hatalmas anyagot gyűjtött az ókortól napjainkig, itt szólították magukhoz.

Iris_2017_01.indb 122 2017.07.02. 11:15:39

Szilágyi Márton

Tarjányi Eszter (1962–2017) halálára

Nem könnyű olyasvalakit búcsúztatni, akit több mint harminc év óta ismertünk, és akit nemzedéktársnak, ifjúkorunk tanújának és társának tekinthettünk. Eszterrel mi annak idején, az 1980-as évek közepén évfolyamtársak voltunk az ELTE Bölcsészkarán: mindketten magyar–történelem szakra jártunk (ő aztán harmadikként az esztétikát is felvette és elvégezte). Eszter a második csoport tagja volt, én meg az elsőé (merthogy annak idején még voltak úgynevezett tanulócsoportok, amelyekbe a hallgatókat beosztották, és amelyhez a kötelező órák rendszere is igazodott). Sok közös kurzusra jártunk hát együtt, jóban voltunk, beszélgettünk is az órák előtt és után – mégis, most váratlan halála döbbenetében gondoltam végig, mennyire keveset is tudtam róla. Valahogy számomra mindig is a titokzatosság és rejtélyesség levegője lengte őt körül. Hiszen ő nagyon keveset árult el önmagáról, nehezen is nyílt meg mások előtt. Annak idején azt gondoltam, hogy ez a vonás valahogy személyiségének a lényegéhez tartozott. Mindazt, amit tudtam róla, másoktól hallottam, szinte bizonytalan körvonalú legendaként.

Származásáról, középiskolai tanulmányairól soha nem beszélt. Nem azért, mert valaha is visszautasította volna az erre irányuló kérdést. De valahogy vele ez nem volt beszédtéma, föl sem merült, hogy ilyesmiket firtasson az ember. Lehet, hogyha kérdeztem volna, elárulja – de valahogy a személyisége szinte önmagától elhárította az efféle érdeklődést. Ő sem kérdezett ilyesmit másról, tőle sem illett. Azt persze tudtam, hogy később, nem rögtön érettségi után került az egyetemre: ez látszott is rajta, és nem annyira a külsején (bár 18–19 éves fiatalok között igencsak fontos és feltűnő lehet az a három-négy év különbség, amellyel Eszter idősebb volt nálunk), hanem inkább a gondolkodásán. Érettebb volt, mint évfolyamtársai többsége. Hogy mi volt az oka ennek a korkülönbségnek, azt utólag tudtam meg: mesélték, hogy sportoló volt, középtávfutó – ezt egyébként akár ki is lehetett találni, alkatában ott rejtezett ez a múlt, és (milyen szörnyű ezt így leírni) élete végéig megőrizte az egykori futóatléta alakját. Azt, hogy egykor válogatott szinten versenyzett, ő maga sosem említette nekem. Csak egy beszélgetésünkre emlékszem, amikor célzott egy sérülésére, amely miatt le kellett mondania a sportolói karrierről, és ezek után döntött úgy, hogy a bölcsészkarra jön. Azt is mások mesélték róla (tőle sohasem hallottam), hogy jól rajzolt, és így az is felmerült benne, hogy valahogy ezt a képességét is kamatoztathatná a jövőben. A körülötte kirajzolódó rejtélyességet pedig csak fokozta az, hogy nemcsak arról nem beszélt, honnan jött, hanem arról sem, mivé is akar válni – miközben órai hozzászólásaiból és reakcióiból az sejlett föl, hogy egyéni, soha sem sémaszerű gondolkodás, nagy

Iris_2017_01.indb 123 2017.07.02. 11:15:39

olvasottság jellemezte. A róla szóló pletykák és a személyes benyomásaim ugyanazt sugallták: bárki lehetne belőle, ha ő akarná, hiszen képes rá.

Nem lepett meg túlságosan, hogy a végzés után rövidesen úgy találkoztam vele, mint aki az irodalomtörténész pályára szánta magát. Műveltsége, érzékenysége, felkészülésének tágassága egyaránt predesztinálta erre a pályára. Azt egyetemi pályafutása emlékei alapján meg sem tudtam volna tippelni, melyik korszak fogja igazán érdekelni: hiszen annyi mindenben tűnt jártasnak. De csalódtam volna benne, ha nem valamiféle meglepő irányba tájékozódik.

Eszter pedig nem hazudtolta meg magát. Első könyve, amely kandidátusi disszertációja is volt (*A szellem örvényében: A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai,* Bp., Universitas, 2002) nem korszak-, hanem témaspecifikus értekezés volt, nem egy írói életmű köré szerveződött, és egy olyan művelődéstörténeti jelenséget járt körül, amely sokoldalú képzőművészeti és irodalomtörténeti reprezentációval is rendelkezik, de pusztán csak ezekből aligha lehet megérteni. Ez a monográfia mindmáig a téma feldolgozásának egyik alapműve a magyar nyelvű szakirodalomban: filológiai akríbiája és interpretációinak árnyaltsága teszi azzá. A benne feldolgozott irodalmi anyag pedig Jósika Miklóstól Erdély Miklósig terjed, azaz a 19. század első felétől a 20. század második feléig – egészen eltérő irodalmi és kulturális világban kellett otthon lennie annak a szerzőnek, aki ehhez érvényes módon hozzá akart szólni. S Eszter tökéletesen alkalmasnak bizonyult erre a feladatra. Tudott ő arról, hogy milyen veszélye lehet egy ilyen témának: ő maga mesélte nekem egyszer nevetve, hogy vannak, akik azt gondolják, ő amolyan bolond nőszemély, aki holmi gyanús misztikával foglalkozik. S valóban, én is hallottam annak idején olyan véleményeket nagyra becsült kollégáktól, akik úgy vélték, csak azért írhat valaki ilyen témáról könyvet, mert hisz is az ilyesmiben – bár már akkor is úgy láttam, azok, akik így vélekedtek, aligha olvasták végig figyelmesen a monográfiát, és csak a témaválasztásból ítéltek. Merthogy Esztert nem az ezotéria vonzotta, hanem annak változó jelentése és társadalmi használata. Könyve éppen ezért bizonyult maradandónak, és mai szemmel nézve egyre fontosabbnak.

Ebből az érdeklődésből nőtt ki következő fontos munkája is – noha ez persze nem megjósolható, egyenes vonalú folytatás volt, hanem logikus bővülés: egy szövegkiadás keretében kiadott három 19. századi regényt (*XIX. századi magyar fantasztikus regények,* s. a. r. Tarjányi Eszter, Piliscsaba, PPKE BTK, 2002), amelyet ő „fantasztikus"-ként határozott meg. A címadás némileg pontatlan volt, vagy legalábbis kelően meghatározatlan, mert ez a három beválogatott szöveg nem ugyanazt a műfaji tradíciót képviselte. Jósika Miklós *Két élet* című regénye – lélektani, az álmokat kitüntető érdeklődésével – még erősen kötődött Eszter korábbi témájához (első könyvében külön fejezet foglalkozott vele), de a másik két mű, a Privigyei Pálé és a Tóvölgyi Tituszé már valami más kontextust kezdett kirajzolni: ezek ugyanis disztópiák voltak, amelyek egy mindmáig népszerű irodalmi tematika 19. századi nyitányának tekinthetők,

Iris_2017_01.indb 124 2017.07.02. 11:15:39

persze Jókai Mór műfajteremtő művének, *A jövő század regényé*nek a hatását mutatva. Ezeknek a regényeknek az újrafölfedezésével nem egyszerűen egy napjainkban különösen aktuálisnak tűnő zsáner irodalomtörténeti igényű interpretálását előlegezte meg Tarjányi Eszter, hanem világossá tette azt is: érdeklődése a populáris sémák, témák és archetípusok irányába fordult, és ezeknek az irodalmi újragondolása kezdte el érdekelni. Ennek bizonyítéka a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 2015-ös Mikszáth-konferenciáján elhangzott előadása is, amelyet éppen az Irodalomismeret közölt (*Mikszáth Ruritániája: A populáris irodalom hazai előzménye,* Irodalomismeret, 2016, 1. szám, 44–59), és amelyben Mikszáth sokat emlegetett, de keveset elemzett operett-szerűségét tudta teljesen újszerű módon értelmezni.

Ebből az érdeklődésből eredeztethető legutolsó könyvének témája is: megírt egy olyan monográfiát, amely a parodisztikusság oldaláról értelmezte Arany költői életművét (*Arany János és a parodisztikus hagyomány,* Bp., Universitas–EditioPrinceps, 2013). Aligha túlzok, ha ezt az utóbbi évek Arany-kutatása egyik legfontosabb szakirodalmi teljesítményének vélem. Tarjányi Eszter elméleti igényességgel nyúlt a témához, és munkájának filológiai megalapozásával új értelmet adott egy centrális jelentőségű költői teljesítmény vizsgálatában az intertextualitás jelenségének. Mert ugyan csak egy meghatározott szempontból vizsgálta az életművet, de a választott nézőpont szakított az Arany-szakirodalom egyik masszív hagyományával, amely tematikusan vagy ideologikusan közelített a szövegekhez. A paródiák középpontba állítása a költői szövegek nyelvi-irodalmi potenciáljának a végiggondolását jelentette, és Arany számos versét (ismerteket és ritkán elemzetteket egyaránt) Tarjányi Eszter ennek a nyelvi meghatározottságnak és tudatos artisztikumnak a következményeként mutatta be.

Szövegkiadói munkája sem szakadt meg a fantasztikus regények kiadásával. Textológusként Jókai novellisztikájával foglalkozott, és a kritikai kiadás egyik kötetét sajtó alá is rendezte (*Jókai Mór, Elbeszélések 1861–1862,* s. a. r. Tarjányi Eszter, Bp., Ráció, 2012). Addigi irodalomértelmezői és szövegkiadói munkája abban fonódott össze, hogy az újrainduló Arany-kritikai munkatársa lett, és az ő gondjaira voltak bízva a költői életmű középső szakaszának darabjai, az 1850-es évek termésétől egészen 1866-ig. A tőle megszokott alapossággal látott a feladathoz most is, és a megbeszéléseken való jelenléte és készülő munkájának mutatványdarabjai azt igazolták, képes lesz elvégezni ezt a nem mindennapi munkát. Ám ezt már nem tudja befejezni.

Szorongató gondolat, hogy azt sem tudjuk, ki veheti át tőle a feladatot.

Ő volt nemzedékének az egyik legkiválóbb Arany-filológusa, és ilyen nem terem mindig.

Utoljára június elején, egy PhD-disszertáció védésen találkoztunk. Azzal búcsúzott tőlem, hogy nyáron majd találkozunk Alsóörsön. Tavaly akadtunk össze ugyanis véletlenül ennek a Balaton-parti falunak a vegyesboltjában, és kölcsönös meglepetéssel állapítottuk meg, hogy mindketten ott szoktunk nyaralni. Ő régebben, én csak néhány éve – de addig még soha nem futottunk össze.

Iris_2017_01.indb 125 2017.07.02. 11:15:39

S most, amikor egy váratlan, szörnyű betegség néhány nap alatt elragadta, olvasom a gyászjelentésén, hogy hamvait az alsóörsi temetőben helyezik örök nyugalomra, szűk családi körben. (Amikor ezeket a sorokat írom, még a temetés előtt vagyunk, a friss gyász állapotában.) Jártam már az az alsóörsi temetőben, és nyilván ezután is elmegyek. Találkozni fogok hát vele tényleg, és még ezen a nyáron. De nem ilyen viszontlátást reméltem.

Iris_2017_01.indb 126 2017.07.02. 11:15:39